



TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

# TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

*Journal of Turkic World Academic Perspective*

"DİLDE, FİKİRDE İŞTE BİRLİK"

**İSMAİL GASPRALI**

CİLT 3 • SAYI 6 • YIL 2023

E-ISSN: 2791-8270



# TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

*Journal of Turkic World Academic Perspective*

YAYIN DÖNEMİ  
PUBLICATION PERIOD  
GÜZ / AUTUMN

YIL YEAR	CİLT VOLUME	SAYI ISSUE
2023	3	6

E-ISSN: 2791- 8270

DOI: 10.52703/ay

**YAYINCI / PUBLISHER**

Akademik Yorum

<https://www.akademikyorum.com/>

**SAHİBİ/ OWNER**

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

**EDİTÖR/EDITOR**

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

**EDİTÖR YARDIMCISILARI/ DEPUTY EDITORS**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇELİK

celikmuhammedd@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Bursa/TÜRKİYE

Doktorant Gulkhany ARYSTANOVA

Eötvös Lorand Üniversitesi Humanitar Fakültesi Moğol ve İç Asya Araştırmaları

Bölümü Budapeşte/MACARİSTAN

**ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS**

Prof. Dr. Makhsat ALPYSBES

Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan

**YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR**

Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY

BM Kültür Çeşitliliği Örgütü Genel Sekreteri- Kazakistan

Doç. Dr. Shurubu Kayhan

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye

**PUBLICATION BOARD / YAZI KURULU**

**Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇELİK**  
**Proje Asistanı Nilay AKBULUT**

**YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD**

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Miras Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Abdulmecit NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Oktay KULİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Erdem ÖZDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. M. Hanifi ERCOŞKUN	Atatürk Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Dr. Muzaffarkhon JONİEV	İmam Tirmizi U. Bilimsel Araştırma Merkezi- Özbekistan

**DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC ADVISORY BOARD**

Prof. Dr. Fadıl HOCA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Veyssel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Recai COŞKUN	İzmir Bakırçay Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi Kırgızistan
Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY	BM Dünya Kültür Çeşitliliği Örgütü Gen. Sek.-Kazakistan
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Maria KOÇKORBAEVA	Kyrgyz Economic University- Kırgızistan
Doç. Dr. Atilla JORMA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Raqif KASIMOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ZÜGÜL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi- Türkiye
Öğr. Gör. Yusif ALİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Közhan YAZGAN	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı -Türkiye
Abdirimov Bekzod MURATOVİÇ	Özbekistan Cumhuriyeti Maneviyat ve Marifet Merkezi Harezmi Bölgesi Başkanı- Özbekistan

**BU SAYININ HAKEMLERİ/ REFEREES FOR THIS ISSUE**

Prof. Dr. Ali ÇELİKKAYA	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Ersan ÖZ	Pamukkale Üniversitesi- Türkiye



Prof. Dr. Makhsat ALPYSBES  
Prof. Dr. Rymbek ZHUMASHEV  
Dr. Öğr. Üyesi Semih ŞEN  
Dr. Öğr. Gör Hüseyin AKKAYA  
Dr. Marlen ADİLOV  
Dr. Saule TOREBEKOVA

Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan  
Karaganda university named E.A. Buketov- Kazakistan  
Bursa Uludağ üniversitesi- Türkiye  
Tokat Gaziosmanpaşa üniversitesi- Türkiye  
Abay Üniversitesi- Kazakistan  
L.N. Gumilyov Eurasian National University- Kazakistan

## İNDEKSLER ve DİZİNLER / INDEXES and PLATFORMS

Dergi adresinden ulaşılabilecektir.

## YAYIN HAKLARI/ PUBLICATION RIGHTS

Bu dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Articles published in this journal represent only the views of the contributors.

Copyright © 2020.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, Akademik Yorum platformu'nun yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be copied, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of the Akademik Yorum platform.

Copyright © 2020.

Dergi açık erişimlidir (CC BY-NC)./ The journal is open access (CC BY-NC).  
Derginin hiçbir aşamasında yazarlardan hiçbir ad altında ücret talep edilmemektedir./  
No fee is charged to the authors under any name at any stage of the journal.  
Dergi tamamen ücretsizdir./ The journal is completely free.

## İLETİŞİM / CONTACT

Akademik Yorum  
info@akademikyorum.com  
<https://www.akademikyorum.com/>

## TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

### Araştırma Makalesi/Research article

#### TÜRKİYE'DE YENİDEN DEĞERLEME ORANININ YÜKSEK ENFLASYON VE VERGİ ADALETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*EVALUATION OF THE REAPPRAISAL RATE IN TURKEY IN TERMS OF HIGH INFLATION AND TAX JUSTICE*..... (1- 17)

Tolga SEZDİ- Gizem ZEREN

### Araştırma Makalesi/Research article

#### ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ БАСПАНАСЫ – КИІЗ ҮЙ

*THE ANCIENT DWELLING OF THE KAZAKH PEOPLE IS A YURT*..... (18- 43)

Темірғали АРШАБЕКОВ- Дария ИБРАЕВА

### Araştırma Makalesi/Research article

#### МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНА ҚАТЫСЫ

*MUSTAFA SHOKAY AND HIS RELATIONSHIP WITH THE TURKISTAN LEGION*..... (44- 68)

Kundyz YERALIYEVA

### Araştırma Makalesi/Research article

#### АЛТАЙ АУЫЛЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

*A BRIEF OVERVIEW OF THE PAST AND PRESENT OF THE KAZAKH VILLAGE OF ALTAI*..... (69- 105)

Гүлханыс АРЫСТАНОВА- Темірғали АРШАБЕКОВ- Айдаржан ҚАСЕНОВ

### Araştırma Makalesi/Research article

#### VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİNİN ALTERNATİF ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*TAX SECURITY MEASURES IN TURKISH TAX LAW AND ITS IMPLEMENTATION IN VARIOUS COUNTRIES* ..... (106- 135)

Dilşad KELEŞ

# TÜRKİYE’DE YENİDEN DEĞERLEME ORANININ YÜKSEK ENFLASYON VE VERGİ ADALETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tolga SEZDİ\* 

Gizem ZEREN\*\* 

## Özet

*Türkiye’de ücretli çalışanların vergilendirilmesi esnasında yaşanan birkaç sorun vergilemede adalet duygusunu zedelemektedir. Bunlardan birisi de gelir dilimi sürüklenmesidir. Özellikle yüksek enflasyon ortamında gelir dilimi sürüklenmesi sebebiyle ücretli çalışanlar daha hızlı bir şekilde ikinci vergi diliminden vergilendirilmektedir. Bu sorunun çözümü ve vergilemede adaletin yeniden sağlanması amacıyla öncelikle yeniden değerlendirilmiştir. Bu sorunun çözümü ve vergilemede adaletin yeniden sağlanması amacıyla öncelikle yeniden değerlendirilmiştir. Yapılan hesaplamalar ve karşılaştırmalar sonrasında, gelir vergisi dilimlerinin fiyat değişimlerine uyum sağlaması için, söz konusu yıllık değişimlerin titizlikle ve doğru değişkenler yardımıyla yapıldığında vergilemede adaletin yeniden tesisinin sağlanması mümkün olacaktır. Bu çalışmayla özellikle yüksek enflasyon ortamlarında vergi dilimlerinin hızlı bir şekilde üst dilime kayması nedeniyle ortaya çıkan adaletsizlik için çözüm önerileri sunulmuştur.*

**Anahtar Kelimeler:** Gelir Vergisi, Vergi Dilimi Sürüklenmesi, Enflasyon, Vergilemede Adalet, Yeniden Değerleme.

**Jel Kodları:** H24, E64, P44

## EVALUATION OF THE REAPPRAISAL RATE IN TURKEY IN TERMS OF HIGH INFLATION AND TAX JUSTICE

### Abstract

*The taxation of wage earners in Turkey undermines fairness in taxation in several respects. One of these is bracket creep. Especially in a high inflation economy, wage earners are taxed at the second tax bracket more rapidly due to bracket creep. In order to solve this problem and restore fairness in taxation, the increases in tax brackets will be evaluated with the help of some indices in the literature. After the calculations and comparisons made, it will be possible to achieve the restoration of fairness in taxation when these annual changes are made meticulously and with the help of the right variables in order to adapt the income tax brackets to price changes. This study proposes solutions for the injustice caused by the rapid shift of tax brackets to the upper bracket, especially in high inflation environments.*

**Keywords:** Income Tax, Bracket Creep, Inflation, Tax Justice, Reappraisal

**Jel Codes:** H24, E64, P44.

\* Araş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, tolgasezdi@uludag.edu.tr.

\*\* Dr., Mudanya Üniversitesi, Mali İşler Direktörlüğü, İdari Destek Görevlisi, gizem.zeren@mudanya.edu.tr.

## **GİRİŞ**

Devlete yüklenen fonksiyon ve görevlere bakış açısı zamanla değişim gösterse ve tartışmalara konu olsa bile adaletin sağlanması her zaman öncelikli görev olarak kabul edilmektedir. Özellikle vergilemede adaletin sağlanması hem hukuk hem de sosyal devlet olmanın bir gereği olarak görülmektedir. Yüksek enflasyon dönemlerinde ücret gelirlerinde nominal bir artış yaşanmasına rağmen reel ücretlerde aynı oranda bir artış gerçekleşmemektedir. Enflasyon kaynaklı tarife kayması sebebiyle ücretlilerin harcanabilir gelirleri düşmektedir. Ücretli çalışanlar vergilendirilirken gelir vergisi diliminin enflasyon sebebiyle sürüklenmesinden dolayı sorun yaşamaktadır. Bu durum vergilemede adaleti zedeleyen bir sorundur. Özellikle yüksek enflasyon ortamlarında vergi dilimlerinin sürüklenmesi daha şiddetli olmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye’de uygulanan gelir vergisi tarifelerinin ücretliler açısından adil olup olmadığı tartışılacak ve çözüm önerilerinde bulunulacaktır. Özellikle 2021 yılı sonrasında yaşanan yüksek enflasyon sebebiyle dar gelirli ve sabit ücretlilerin vergi yükleri gittikçe artmaktadır. Bu durum ücret geliri elde edenler arasında vergilemede adalet zedelemektedir. Türkiye’de 1990’lı yıllardan itibaren ücretliler açısından vergilemede adaletin sağlanması konusu literatürde dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Ancak ücret gelirlerinin vergilendirilmesi genellikle vergilendirme yöntemleri ve usulleri açısından tartışılmıştır. Bu çalışmada ise ücret gelirlerinde vergi tarifesi ve oranları incelenecek, bununla bağlantılı olarak optimal tarife ve oranların ne olması gerektiği farklı çözüm önerileri ile açıklanacaktır.

Çalışmada, enflasyon dönemlerinde vergi dilimi sürüklenmesi sebebiyle ortaya çıkan vergilemede adalet sorununa çözüm önerisi sunmak için; gelir vergisi tarifelerini iyileştirmeyi amaçlayan iki farklı endekse göre gelir vergisinin ilk basamağı yeniden hesaplanmıştır. Son 10 yılı kapsayan bu hesaplamalar yoluyla mevcut olan gelir vergisinin birinci dilimleri karşılaştırılmıştır. Çalışmayla yüksek enflasyon dönemlerinde uygulanması gereken vergi artışları için yeni yöntemler ve bazı öneriler sunulmuştur.

Bu çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde ücretin tanımı, kapsamı ve vergilendirilmesi anlatılmaktadır. İkinci bölümde enflasyon sebebiyle ücret gelirlerinde ortaya çıkan adaletsizliklerden bahsedilmiş ve gelir dilimi sürüklenmesi kavramı çerçevesinden enflasyon ve ücret gelirleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Son bölümde ise önerilen bazı endeksler yardımıyla gelir vergisinin ilk dilimi yeniden hesaplanarak ve çeşitli

değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu çalışmayla Türkiye’de güncel bir sorun olan enflasyon etkisiyle vergi adaleti arasındaki ilişkiler incelenerek literatürdeki boşluğun doldurulması ve politika yapıcılara bazı öneriler sunulması planlanmaktadır.

## 1. ÜCRET TANIMI, KAPSAMI VE VERGİLENDİRİLMESİ

### 1.1. Ücretin Tanımı ve Kapsamı

Ücret, “bir üretim faktörü olan emeğin üretime katılması sonucu elde edilen bir gelir unsurudur” (Şenyüz, Yüce, Gerçek, 2023: 81). Ücret, hizmet erbabı ve işveren arasındaki hizmet sözleşmesi kapsamında hizmet erbabının çalışması neticesinde almaya hak kazandığı bir emek geliridir (Öner, 2014: 292). Bir başka tanıma göre ise ücret, bir kişinin fiziksel ve fikri emeğini ortaya koyarak bu emeği bir işverenin emrine arz etmesi sonucu alınan iktisadi değerler veya parayla ifade edilebilen menfaatlerdir (Aksoy, 1996: 208). Gelir Vergisi Kanunu’nun (GVK) 61.maddesinde ücret “işverene tabi belirli bir işyerine bağlı olarak çalışanlara hizmet karşılığı verilen para ve ayınlar ile sağlanan ve para ile temsil edilebilen menfaatlerdir” şeklinde tanımlanmaktadır.

Tüm bu tanımlardan yola çıkılarak ücretin unsurları ve nitelikleri şu şekilde sıralanmaktadır (Şenyüz, Gerçek, Yüce, 2023: 81-82; Aksoy, 1996: 210-211; Kızılot, Taş, 2013: 228-229; Öner, 2014: 292-293):

- Hizmet erbabı, işverene bağlı olarak hizmet görmelidir. GVK madde 62’ye göre, “işveren hizmet erbabını işe alan, emir ve talimatları kapsamında çalıştıran gerçek ve tüzel kişiler” şeklinde ifade edilmektedir. Kanun hizmet erbabının işverenin vereceği emir ve talimatlara göre çalışıyor olması gerektiğini de belirtmektedir. Dolayısıyla hizmet erbabı ve işveren arasında bir bağıllık bulunmaktadır. Bu bağıllık neticesinde hizmet erbabı işverene tabi ve işveren adına çalışmaktadır. Ücreti serbest meslek kazancından ayıran en önemli unsur da hizmet erbabının kendi adına değil işverene bağlı işveren adına çalışıyor olmasıdır. Örneğin, bir doktor hastaneye bağlı çalışarak gelir elde ederse bu gelir ücret olarak adlandırılırken, kendine ait muayenehanesinde çalışarak gelir elde ederse bu gelir serbest meslek kazancı olarak nitelendirilmektedir.

- Hizmet erbabının belirli bir işyerine bağlı olarak çalışması gerekmektedir. Vergi Usul Kanunu Madde 156’ya göre iş yeri olarak belirtilen bazı yerler; mağaza, muayenehane, imalathane, şube, depo, otel, kahvehane, eğlence ve spor yerleri, tarla, bağ, bahçe, çiftlik, hayvancılık tesisleri, madenler, taş ocakları vb. olarak sayılmaktadır. İşyerine bağlılık yalnızca somut anlamda düşünülmemelidir. Günümüzde uzaktan çalışma koşulları altında hizmet gören çalışanlar da bulunmaktadır. Burada önemli olan nokta çalışanın işverene hukuki anlamda bağlı olmasıdır.
- Ödeme mutlaka bir hizmetin karşılığında yapılmış olmalıdır. Hizmetin karşılığı olarak yapılmayan ödemeler ücret olarak kabul edilemez. Ödeme ise para, ayın ya da para il temsil edilen menfaatler şeklinde olabilir.

## **1.2. Ücretin Vergilendirilmesi**

Ücret gelirinun vergilendirilmesinde en temel yol kaynakta kesinti yapılarak gerçekleştirilen vergilendirme şeklidir (Bilici, 2013: 54). Kaynakta kesinti yapılarak gerçekleştirilen bu yöntemin temelinde hizmet erbabına ücretin ödenmesi esnasında işveren vergiyi kaynakta keserek vergi dairesine yatırmakla sorumludur (Şenyüz, Gerçek, Yüce, 2023: 88). Burada önemli olan nokta, kesintinin safi ücret üzerinden yapılmasıdır. İşveren önce gayrisafi ücreti tespit etmeli ardından GVK madde 63’te belirtilen indirimleri dikkate alarak safi ücrete ulaşmalıdır. İşveren tarafından hizmet görene ödenen para ve diğer menfaatler toplamından kanunda belirtilen indirimler düşüldükten sonra ulaşılan safi ücrete (gerçek ücrete) stopaj uygulanmalıdır (GVK md. 63; Bilici, 2013: 55; Şenyüz, Gerçek, Yüce, 2023: 88). Verginin stopaj yoluyla kesilerek ödenmesi hem ücret geliri elde eden mükellef açısından hem de vergi idaresi açısından avantajlı bir yöntem olarak görülmektedir. Verginin işveren tarafından kesilerek ödenmesi vergi dairesinin işini kolaylaştırmakla beraber çalışanın vergisinin kaynakta kesilmesi verginin yükünü daha az hissetmesine yol açmaktadır. Böylelikle mükellef vergi yükünü psikolojik olarak daha az hissetmektedir (Aksoy, 1996: 215).

Kaynakta tevkifat usulü ile beyanname usulü vergilendirmede adalet ilkesi perspektifinden karşılaştırıldığında bazı sorunlar dikkat çekmektedir. Ücretlilerden gelirlerini yıllık beyanname ile bildirenler GVK.’nın 89. maddesinde belirtilen indirimlerden faydalanmasına rağmen, kaynakta kesinti yöntemiyle vergilendirilen ücretliler beyanname vermediklerinden dolayı bu indirimlerin bazılarında faydalanamamaktadır ve dolayısıyla

ödedikleri vergi tutarı da artmaktadır. Görüldüğü gibi farklı vergilendirme usulleri vergilemede adalet prensibini de zedelemektedir (Bay, İnneci, 2017: 216).

Stopaj yoluyla vergilendirilen vergi mükelleflerinin tek başına ödenen vergiden kurtulması mümkün değildir çünkü gelir ücretlinin eline geçmeden tevkifata tabi olunmaktadır. Vergilendirmede adaleti sağlamak açısından vergilerini yıllık olarak ödeyen ücretlilerden beyanname vererek vergi ödeyenlere göre kaynakta tevkifata tabi ücretlilere ayırma ilkesi kapsamında daha düşük oranda vergilendirilme imkânı tanınmalıdır. Kaynakta tevkifata tabi olanlara avantaj sağlanabilecek bir başka yol ise yıllık olarak beyanname vermelerinin sağlanması ve böylelikle bazı giderlerini matrahtan indirme imkânı verilmesidir. Ücretlilere giderlerini belgelemek şartıyla gelir vergisi matrahından indirilmesi imkânının sağlanması ücretlilerin vergi yükünü azaltarak vergilemede adaleti sağlamaya da yardımcı olacaktır (Yeniçeri, 2014: 84). Ülkemizde gelir vergisi tahsilatının büyük çoğunluğu kaynakta tevkifata tabi ücretlilerden elde edilmektedir. Emek geliri üzerindeki bu vergi yükünün daha adil ve dengeli dağıtılması hem ayırma kuramının gerçekleşmesine katkı sağlayacaktır hem de istihdam ve büyümeye olumlu etkiler yansıyacaktır (Öztürk, Ozansoy, 2011: 212).

GVK madde 103'e göre ücret gelirlerine uygulanacak olan vergi tarifesi artan oranlı tarife yapısında olmak üzere Tablo 1'de gösterilmektedir.

**Tablo 1:** 2023 Yılı Ücret Gelirlerine Uygulanan Tarife

70.000 TL'ye kadar	% 15
150.000 TL'nin 70.000 TL'si için 10.500 TL, fazlası için	% 20
550.000 TL'nin 150.000 TL'si için 26.500 TL, fazlası için	% 27
1.900.000 TL'nin 550.000 TL'si için 134.500 TL, fazlası	% 35
1.900.000 TL'den fazlasının 1.900.000 TL'si için 607.000 TL, fazlası için	% 40

**Kaynak:** Gelir Vergisi Genel Tebliği, (Seri No: 323).

Vergilemede adaletin sağlanabilmesi açısından vergi tarifeleri büyük önem taşımaktadır. Özellikle mükelleflerin mali güçleriyle doğru orantılı olacak şekilde vergilendirilmesinin sağlanabilmesi açısından vergi tarife yapıları büyük rol oynamaktadır (Sönmez, 2023: 156).

## 2. ENFLASYON VE ÜCRET GELİRLERİ ARASINDAKİ VERGİ İLİŞKİSİ

Latince’den İngilizce’ye oradan da dilimize yerleşen enflasyon kavramı kelime olarak *şişkinlik ve kabarma* anlamlarına gelmektedir (Türk Dil Kurumu, 2023). Literatürde çokça işlenen ve üzerine birçok tanım yapılan enflasyonun en geniş tanımlardan birisine göre; fiyatların sürekli olarak artması veya buna eşdeğer olarak paranın değerinin sürekli düşmesi olarak ifade edilmiştir (Laidler&Parkin, 1977:169). Literatürde değişen fiyat seviyeleri ve vergi arasındaki ilişki ilk kez Jacob Viner tarafından ele alınmıştır. Viner (1923) bu çalışmasında özellikle enflasyonist dönemlerde fiyatlarda meydana gelen değişimlerin vergilendirme esnasında göz ardı edilmesinden dolayı uzun vadede bir adaletsizlik sorunun ortaya çıktığını belirtmiştir.

Enflasyon sebebiyle özellikle vergi sistemleri üzerinde bazı çarpıklıklar meydana gelmektedir. Bu çarpıklıklar başlıca şu şekilde sıralanabilir (Beer, vd., 2023:4);

- Vergi sistemlerinin fiyat değişimlerine uygun bir yapıda olmaması,
- Vergilerin tahsil veya iade durumlarında yaşanan gecikmelerin ortaya çıkardığı bazı zararlar,
- Hanehalkı ve şirket düzeyinde reel kazanç ve kârlardan ziyade nominal kazanç ve kârların vergilendirilmesi.

Söz konusu çarpıklıklar ve meydana gelmesi beklenen sorunlar, enflasyonist dönemde vergi tabanını genişlemesiyle daha da büyüebilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, 2023 yılında<sup>1</sup> ücretli çalışan kişi sayısı 14 milyon 925 bin, toplam istihdam verileri ise 31 milyon 291 bin kişi olarak yayınlanmıştır. Bu verilere göre Türkiye’de ücretlilerin payı %47.7 olarak hesaplanmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO-International Labour Organization)’nün en son yayınladığı<sup>2</sup> verilere göre, AB-27 ülkelerindeki ücretli çalışan oranı %85.6 iken dünya ortalaması ise %53 olarak hesaplanmıştır<sup>3</sup>. Türkiye ücretli çalışan kişi sayısı bakımından özellikle gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmıştır.

Türkiye’de ve AB ülkelerinde çalışan ve işverenlerin sosyal güvenliğe katılım oranları karşılaştırıldığında, OECD verilerine göre; Türkiye’de çalışanların sosyal güvenliğe katılım

---

<sup>1</sup> Haziran 2023 verileri dikkate alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz: TÜİK, Ücretli Çalışan İstatistikleri, Haziran 2023; TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Haziran 2023)

<sup>2</sup> En son veriler 2021 yılı için yayınlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: <https://www.ilo.org/wesodata>

<sup>3</sup> Mevcut veri setinde Türkiye’nin verileri bulunmadığından Türkiye için TÜİK verileri üzerinden hesaplamalar yapılmıştır.



payı %15 iken AB ülkelerinde %11.97 olarak açıklanmıştır. İşverenlerin sosyal güvenliğe katılım oranlarına bakıldığında Türkiye’de bu oran %17.50 iken AB ülkelerinde %21.67 olarak hesaplanmıştır(OECD, 2022). Bu veriler ışığında Türkiye’de sosyal güvenliğe katılımın çalışanlar üzerinde daha büyük bir yük oluşturduğu gözükmemektedir. Ücretli çalışan kişi oranının düşük olması, adil olmayan ücret politikaları ve ücret dengesizliklerine ek olarak ücretler üzerine yüklenen ağır vergi yükü neticesinde ücretliler milli gelirden yeteri kadar pay alamamaktadır. Bu da vergilemede adalet prensibine ters düşmektedir (Ay&Talaşlı, 2008: 146).

Yüksek enflasyon dönemlerinde nominal gelirler kesinlikle artar ancak reel gelirlerin değişimi, fiyat değişikliklerinin zamanlaması, hacmi ve vergi sistemlerinin ülkeye özgü olan yapısına bağlı olarak farklılaşacaktır. Bu noktada vergi sistemlerinin fiyat değişimlerine duyarlı olması bazı ayarlamalar yapmak gerekmektedir (World Bank, 2022). Fiyat değişimlerine karşı vergi sistemlerini daha duyarlı hale getirmek için birkaç çözüm sunulmuştur(Viner, 1923:519):

- I. Vergi sistemlerinde ve kanunlarda yer alan vergi oranları, fiyat seviyelerinin değişimine duyarlı bir şekilde düzenli olarak revize edilmelidir,
- II. Vergi kanun metinlerinde fiyatların aşağı veya yukarı yönlü hareketlerini otomatik olarak hesaplayan bazı formüller ve hükümler yer almalıdır,
- III. Aşağı ya da yukarı yönlü fiyat değişimleri sebebiyle Hazine'nin ya da mükellefinin menfaatlerini korumak amacıyla, ilgili uyumlamaları yapmak için vergi idaresinden sorumlulara bu konuda genişletilmiş bir takdir yetkisi imkânı sağlanmalıdır,

Yüksek enflasyon ortamında tahsilatı daha geç olan verginin yükü daha da azalmaktadır. Bundan dolayı da stopaj usulünde vergilendirilen ücretliler için vergilemede adalet zedelenmektedir. Enflasyon ve vergi gelirleri ilişkisini ilk olarak Vito Tanzi (1978) incelemiştir. Tanzi’ye göre; enflasyondaki değişimler, verginin gelir esnekliğine ve endekslemeye bağlı olarak vergi gelirlerini de etkileyecektir (Cardoso, 1998:621).

Gelir dilimi sürüklenmesi, artan reel ücretler veya enflasyon etkisiyle ortalama vergi oranlarında otomatik olarak meydana gelen artışı ifade etmektedir. Gelir dilimi sürüklenmesi bir ücretli çalışanın maaşının enflasyon oranında artması ve daha fazla vergi ödemesine neden olması şeklinde örneklendirilebilir. Nihayetinde kişilerin vergilerden arındırılmış olan harcanabilir gelirleri düşecektir (Carling&Potter, 2015:3-4). Dar anlamda dilim sürüklenmesi;

gelir vergisi tarife dilimlerindeki artış ve azalışın, genel fiyatlar düzeyindeki artış veya azalışın gerisinde kalmasından kaynaklanmaktadır (Nacar, vd., 2021:1004).

Yüksek enflasyon dönemlerinde en sık görülen mali olgu gelir dilimi sürüklenmesidir. Yüksek enflasyon oranları, artan oranlı vergi sisteminin etkisiyle işçilerin ücret gelirlerini daha yüksek vergi dilimlerine doğru itmektedir. Dilimler arasında enflasyon düzeltilmesi yapılmadığı takdirde, vatandaşların harcanabilir gelirinde gerçek bir artış olmamasına rağmen, nominal artış daha yüksek oranda bir vergilemeye tabi tutulacaktır. Yaşanan bu durum, devlet tarafından ek vergi geliri toplaması olarak nitelendirilmektedir. Üstelik artan ücretler sebebiyle otomatik olarak sosyal güvenlik primleri de yükselecektir. Söz konusu sürüklenme özellikle alt ve orta gelir grubunu olumsuz etkilemektedir (Baert, 2022:1).

Dar anlamda gelir dilimi sürüklenmesi tanımından hareketle, yüksek enflasyon dönemlerinde gelir artışlarında meydana gelen dilim sürüklenmesi sebebiyle hazinenin daha fazla vergi geliri toplaması haksız olarak nitelendirilmektedir. Öte yandan ücretlerin çok hızlı bir şekilde üst vergi dilimlerine dahil olduğu vergi sistemleri uzun vadede artan oranlı yapısını kaybederek düz oranlı bir yapıya dönüşecektir. Bu da vergilemede adaleti sağlama amaçlarından düzenleyici gelir dağılımı amacına ters düşmektedir (Nacar, vd., 2021:990)

Enflasyonun artışının yüksek olduğu ülkelerde gelir dilimi sürüklenmesi de şiddetini daha fazla hissettirecektir. Ortaya çıkan fazla vergi geliri, bütçe açıklarının finansmanı ya da sosyal kamu harcaması olarak kullanılmadığı takdirde vergilemede adaleti zedeleyecektir. Bu haliyle enflasyonist dönemde ortaya çıkan gelir dilimi sürüklenmesi hükümetler tarafından gizli vergi artışı olarak kullanılmaktadır (Carling&Potter, 2015:22-23). Ayrıca bütçe açığı sebebiyle meydana gelen enflasyon gelir dilimi sürüklenmesinin etkisiyle bir süre sona nakit değerler üzerinden alınan bir vergiye dönüşecektir (Akalin, 1987:123).

Tüketimlerinin oldukça büyük bir kısmını oluşturan gıda ve enerji fiyatlarındaki yüksek enflasyon kaynaklı orantısız artışlar, nominal gelirleri buna ayak uyduramayan yoksullar üstünde aşırı bir baskı oluşturmaktadır (World Bank, 2022). Vergi sistemlerinde bu sorunu ortadan kaldırmak için istisna ve muafiyet gibi bazı vergileme araçları bulunmaktadır. Ancak bu araçların anlık müdahale etkileri sınırlı olduğundan sorunun çözümü gecikecek ve bir sonraki seneye devredecektir.

Türk vergi sisteminde de enflasyonun olumsuzluklarına karşı önlemlerin başında “yeniden değerlendirme” uygulaması gelmektedir. Hazine ve Maliye Bakanlığı bu oranı; yeniden değerlendirme yapılacak yılın Ekim ayında (Ekim ayı dâhil) bir önceki yılın aynı dönemine göre TÜİK Yurt İçi Üretici Fiyat Endeksinde ortaya çıkan ortalama fiyat artış oranı olarak Resmî Gazete ile ilan etmektedir (VUK, md.414, 298/B). Ayrıca yeniden değerlendirme oranının %50’sine kadar artırma veya indirme konusunda Cumhurbaşkanına yetki verilmiştir (GVK, md.133).

### **3. VERGİ DİLİMLERİNİN YENİDEN HESAPLANMASI**

Türkiye’deki gelir vergisi tarifelerini ele alan bu çalışmada yalnızca vergi tarifelerinin ilk dilimi üzerinden hesaplamalar yapılmıştır. Daha önceki yıllara ait benzer çalışma bulunduğundan, konunun güncel kalması ve belirlenen dönemde fiyatlar genel düzeyindeki değişimin dalgalı olduğu göz önünde bulundurularak çalışma 2014-2023 yıllarını kapsayan on yıllık sınırlandırılmıştır.

2014-2023 yılları arasında uygulanan gelir vergisi tarifelerinin ilk dilimi Tablo 2’de gösterilmiştir. 2014 yılını baz alarak, resmi olarak ilan edilen yeniden değerlendirme oranları yardımıyla gelir vergisi tarifelerinin ilk dilimi yeniden hesaplanmıştır. Yapılan karşılaştırma sonrası yeniden değerlendirme oranına göre hesaplanan tutar ile uygulanan tutar arasındaki sapmalar gözlenmiştir. Bu sapmaların sebebinin; sonraki yıl için yeniden değerlendirme oranı uygulanan tutar üzerinde yapılan aşağı yönlü düzeltmeler olduğu tespit edilmiştir.

Gelir dilimi sürüklenmesi, ücretli çalışan kişilerin daha kısa süre içerisinde birinci vergi diliminden çıkarak daha yüksek oranda vergilendirilmesine neden olmaktadır. Bu da vergilemede adaleti zedelemektedir. Tablo 2’deki hesaplamalar incelendiğinde; yıl içerisindeki aşağı yönlü tutar düzeltmeleri ya da sapmalar düşük oranda gözükse de kümülatif olarak toplanıp hesaplandığında sadece son 10 yıllık sapma %8.3’ü geçmiştir. Bu da gizli bir reel vergi artışı anlamına gelmektedir.

**Tablo 2:** Gelir Vergisi İlk Diliminin Yeniden Değerleme Oranına Göre Yeniden Hesaplanması (2014-2023)

Yıl	Yeniden Değerleme Oranı	Yıl	Hesaplanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Uygulanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Sapma Oranı(%)
2013	-	2014	-	11.000 TL	-
2014	% 10,11	2015	12.112 TL	12.000 TL	-0.92
2015	% 5,58	2016	12.787 TL	12.600 TL	-1.42
2016	% 3,83	2017	13.276 TL	13.000 TL	-2.07
2017	% 14,47	2018	15.197 TL	14.800 TL	-2.61
2018	% 23,73	2019	18.803 TL	18.000 TL	-4.27
2019	% 22,58	2020	23.048 TL	22.000 TL	-4.54
2020	% 9,11	2021	25.147 TL	24.000 TL	-4.56
2021	% 36,20	2022	34.250 TL	32.000 TL	-6.56
2022	% 122,93	2023	76.353 TL	70.000 TL	-8.32

**Kaynak:** Gelir İdaresi Başkanlığı verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Yüksek enflasyon ortamının sürmesiyle birlikte yeniden değerlendirme oranının güncellenmesi de kişilerin reel gelirlerinin korunmasında yetersiz kalmıştır. Yüksek enflasyon sebebiyle gelir vergisi dilimlerinde tarife kayması meydana gelmeye devam etmektedir. Bu durum toplumdaki vergi adaletini zedelemektedir. Literatürde gelir vergisi tarifelerini iyileştirmeyi amaçlayan iki farklı endeks önerisi bulunmaktadır.

Bu iki endeks kapsamında gelir vergisi hesaplamalarının yapıldığı (Şanver, 2019) son çalışmada 2008-2019 dönemi değerlendirilmiştir. Bu çalışmadan farklı olarak özellikle Covid-19 pandemisiyle birlikte dünyada etkisini arttıran yüksek enflasyonun 2019-2023 yılları arasında yarattığı etkiyi görmek açısından güncel bir hesaplama yapılacaktır. Ayrıca mevcut vergi dilimleriyle hesaplanan vergi dilimleri arasındaki sapmalar da ortaya konacaktır.

Literatürde gelir vergisi artışlarını hesaplamak için önerilen endekslerden ilkinde göre (Eğilmez, 2016) gelir vergisi tarifelerinin her yıl enflasyon oranında artırılması önerilmiştir. Bu endeksin formülü ve hesaplaması şu şekildedir:

## ENDEKS I

**Formül:** *Bir Sonraki Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı Olması Gereken Tutar = (Mevcut Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı x Enflasyon Oranı) + Mevcut Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı*

**Tablo 3:** Endeks I'e Göre Gelir Vergisi İlk Diliminin Yeniden Değerleme Oranına Göre Yeniden Hesaplanması (2014-2023)

Yıl	Enflasyon Oranı (TÜFE)	Yıl	Hesaplanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Uygulanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Sapma Oranı(%)
2013	-	2014	-	11.000 TL	-
2014	% 8.9	2015	11.979 TL	12.000 TL	0.17
2015	% 7.7	2016	12.901 TL	12.600 TL	-2.33
2016	% 7.8	2017	13.907 TL	13.000 TL	-6.52
2017	% 11.1	2018	15.450 TL	14.800 TL	-4.20
2018	% 16.3	2019	17.968 TL	18.000 TL	0.17
2019	% 15.2	2020	20.699 TL	22.000 TL	6.28
2020	% 12.3	2021	23.211 TL	24.000 TL	3.39
2021	% 19.6	2022	27.760 TL	32.000 TL	15.27
2022	% 72.3	2023	47.830 TL	70.000 TL	46.35

**Kaynak:** Gelir İdaresi Başkanlığı ve Dünya Bankası (data.worldbank.org) verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 3'te mevcut veriler ışığında Endeks I'e göre gelir vergisi tarifesinin ilk dilimleri yeniden hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonucunda, enflasyonun düşük olduğu yıllarda, hesaplanan ve önerilen gelir vergisi tarifeleri arasında sapma gözükmemektedir. Endeks I kapsamında düşük enflasyon ortamında önerilen gelir vergisi tarifesi artışı yeterlidir. Buna rağmen enflasyon oranının yüksek olduğu son 5 yılda Endeks I'e göre hesaplanan gelir vergisi tarifesi artışı mevcut tarife artışına göre düşük kalmıştır. Bu yönüyle eldeki veriler ışığında ilgili endeksin yüksek enflasyon dönemlerindeki duyarlılığı zayıf kalmaktadır. Bundan dolayı da Endeks I'in vergilemede adaleti sağlamaktan uzak olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürdeki bir başka endeks (Akalin, 1987) incelendiğinde; vergi dilimindeki artışlar hesaplanırken ilgili denkleme enflasyon oranına ek olarak kişi başına düşen milli gelirin artış hızının da dâhil edilmesi önerilmiştir. Bu sayede vergi tarifesindeki artışların meydana getirdiği

refah kayıplarının önlenmesi planlanmıştır. Mevcut endeksin formülü ve hesaplaması şu şekildedir:

## ENDEKS II

**Formül:** *Bir Sonraki Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı Olması Gereken Tutar = [ Mevcut Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı x (Enflasyon Oranı + Kişi Başına Milli Gelir Artış Hızı)] + Mevcut Yıl Gelir Vergisi Tarifesi İlk Basamağı*

**Tablo 4:** Endeks II’e Göre Gelir Vergisi İlk Diliminin Yeniden Değerleme Oranına Göre Yeniden Hesaplanması (2014- 2023)

Yıl	Enflasyon Oranı (TÜFE)	Kişi Başına Milli Gelirin Artış Hızı	Yıl	Hesaplanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Uygulanan Gelir Vergisi Tarifesi İlk Dilimi	Sapma Oranı(%)
2013	-	-	2014	-	11.000 TL	-
2014	% 8.9	%2.9	2015	12.298 TL	12.000 TL	-2.42
2015	% 7.7	%4	2016	13.736 TL	12.600 TL	-8.27
2016	% 7.8	%1.6	2017	15.077 TL	13.000 TL	-13.77
2017	% 11.1	%6.1	2018	17.670 TL	14.800 TL	-16.24
2018	% 16.3	%2.1	2019	20.921 TL	18.000 TL	-13.96
2019	% 15.2	0	2020	24.100 TL	22.000 TL	-8.71
2020	% 12.3	%1.1	2021	27.305 TL	24.000 TL	-12.10
2021	% 19.6	%10.5	2022	35.523 TL	32.000 TL	-9.91
2022	% 72.3	%4.9	2023	62.946 TL	70.000 TL	11.20

**Kaynak:** Gelir İdaresi Başkanlığı ve Dünya Bankası (data.worldbank.org) verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 4’e göre, enflasyon oranına ek olarak kişi başı gelirin artış hızının da eklenmesiyle oluşan yeni hesaplama göre, 2023 yılı dışında incelenen diğer 9 yılda hesaplanan vergi dilimi artışlarının uygulanan vergi dilimi artışlarından büyük olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle kişilerin elde ettiği gelirler bir üst dilime daha hızlı taşınmaktadır. Bu haliyle Endeks II’ye göre hesaplanan gelir vergisi tarife artışları enflasyon etkisine karşı duyarlı gözükmemektedir. Ancak burada enflasyonun şiddeti ve büyüklüğü de oldukça önemlidir. 2014-2021 yılları arasında yüzde 20 seviyesini aşmayan enflasyon ortamında Endeks II tutarlı

sonuçlar vermektedir. Fakat 2022 yılında yüzde 72 düzeyini aşan enflasyon ortamında bu endeks de yeterli olmamıştır. Kişilerin yüksek enflasyon dönemlerinde harcanabilir gelirini korumak ve adil bir vergileme sürecini sağlamak için ek tedbirler alınması gerekmektedir.

## SONUÇ

Ücretli çalışanlar gelir vergisine göre vergilendirilirken vergi adaletiyle ilgili olarak bazı sorunlar yaşamaktadırlar. Bu sorunlardan birisi de gelir vergisi diliminin enflasyon sebebiyle sürüklenmesidir. Özellikle yüksek enflasyon ortamlarında bu sürüklenme daha belirgin bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Çalışmada gelir vergisinin birinci dilimi incelenmiştir. İlk olarak son 10 yıl itibarıyla yeniden değerlendirme oranı ile hesaplanmış vergi dilimleri ve uygulanan vergi dilimleri arasında karşılaştırma yapılmıştır. Çıkan sonuca göre uygulanan vergi dilimi negatif sapmalar içermektedir. Daha sonra literatürde yer alan vergi dilimi güncellemelerini içeren iki endeks yoluyla yeni hesaplamalar ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Vergi dilimi artışı hesaplarına enflasyon oranlarının dâhil edilmesini öneren ilk endekse göre yüksek enflasyon dönemlerinde dilim sürüklenmesi artmaktadır. Vergi dilimi artışı hesaplarına enflasyon oranlarına ek olarak kişi başına düşen milli gelir hızını eklemeyi öneren ikinci endekse göre dilim sürüklenmesi ortadan kalkmıştır.

Yapılan hesaplamalar ve karşılaştırmalar değerlendirildiğinde ücretliler açısından vergi adaletinin tesisi için bazı öneriler sunulacaktır:

- Vergilendirmede adaleti sağlamak açısından, vergilerini kaynakta tevkifata tabi olarak ödeyen ücretlilere ayırma ilkesi kapsamında daha düşük oranda vergilendirilme imkânı tanınmalıdır,
- Ücretlilere giderlerini belgelemek şartıyla gelir vergisi matrahından indirilmesi imkânının sağlanması ücretlilerin vergi yükünü azaltarak vergilemede adaleti sağlamaya da yardımcı olacaktır (Yeniçeri, 2014: 84),
- Yeniden değerlendirme oranları vergi dilimlerine uygulanırken titizlikle hareket edilmeli ve küsuratlar aşağı yönlü yuvarlanmamalıdır,
- Yüksek enflasyon ortamında yeniden değerlendirme oranları kişi başına düşen milli gelir artışını da öngören bir metotla hesaplanmalıdır,

- Cumhurbaşkanı yeniden değerlendirme oranını %50’sine kadar artırma yetkisine sahiptir, ihtiyaç duyulduğunda bu yetki sınırlarında vergi dilimi artışlarına pozitif müdahale mümkündür.
- Belirlenen yoksulluk sınırından daha düşük olan maaş ve ücretler birinci vergi dilimine sabitlenmelidir, yoksulluk sınırını geçene kadar bir üst vergi dilimine geçmemelidir.
- Gelir vergisinin ilk diliminin %15’ten %10’a düşürülmesi ve dilim sayısının artırılması vergilemede adaleti sağlamak açısından önemlidir.

### **EXTENDED SUMMARY**

Some problems occur when taxing wage income. These problems often disturb the fairness in taxation. Due to the use of the withholding tax method in wage taxation, the tax burden of wage earners increases during periods of high inflation. This injustice deepens in tax systems that are not compatible with price changes. As the real earnings of individuals increase during high inflation periods, especially in economies where progressive income tax is used, individuals are quickly taxed in the upper bracket due to the effect of inflation. This is another factor that creates injustice in taxation.

In the Turkish tax system, reappraisal is used as one of the tools to provide fairness in taxation. Through this reappraisal rate determined for each year, the steps of income tax tariffs are recalculated. In this study, the first step of the income tax tariff is analyzed for the period covering 2014-2023. Starting from 2014, deviations were identified between the first bracket of income tax calculated if the reappraisal rate is applied directly and the first bracket of income tax applied. At the end of 2023, the cumulative deviation rate was found to be -8.32%. This situation undermines tax justice in society.

There are two different index proposals in the literature that aim to improve the income tax tariff. According to the first of the indices proposed in the literature to calculate income tax increases (Eğilmez, 2016), it is proposed to increase the income tax tariff by the inflation rate every year. As a result of this calculation, the index suggests a higher increase compared to the current income tax tariff increase in years with low inflation. However, in the last 5 years, when the inflation rate was high, the calculated income tax tariff increase was lower than the current tariff increase. Another index in the literature (Akalin, 1987) suggests including the rate of increase in per capita national income in addition to the inflation rate in the equation when



calculating tax bracket increases. According to the new calculation, which is formed by adding the rate of increase in per capita income in addition to the inflation rate, it is determined that the tax bracket increases calculated in the other 9 years analyzed, except for the year 2023, are larger than the tax bracket increases applied.

When the calculations and comparisons are evaluated, some suggestions are presented for the establishment of tax justice for wage earners. In particular, the adjustments made in the application of the revaluation rate should not be downward. In addition, it is very important to prepare this rate very carefully. In this way, it will be possible to create a fairer tax system for wage earners. This study is planned to fill the gap in the literature by examining the relationship between the effect of inflation, which is a current problem in the world and Turkey, and tax justice and to provide some suggestions to policymakers.

#### **KAYNAKÇA**

- Akalın G. (1987). “Maliye Politikamızın Değerlendirilmesi ve Yeniden Düzenlenmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 42(1), 115-128.
- Aksoy Ş. (1996). *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, 4.Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ay H.M. & Talaşlı E. (2008) “Ülkelerin Ekonomik Gelişmişlik Seviyeleri ve Vergi Yapıları Arasındaki İlişki” , *Maliye Dergisi*, 154, ss.135-155.
- Baert P. (2022). “Taxation in times of high inflation”, *European Parliamentary Research Service*.
- Bay H. & İnneci A. (2017). “Vergi Adaleti Açısından Türkiye’de Ücret Gelirlerinin Vergilendirilmesi”, *International Journal of Public Finance*, 2(2), 2017, 196–219.
- Beer S, Griffiths M & Klemm A. (2023). “Tax Distortions from Inflation: What are they and How to Deal with them?,” *IMF Working Papers 23/18*.
- Bilici N. (2013). *Türk Vergi Sistemi*, Güncelleştirilmiş ve Geliştirilmiş 31. B., Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Biyan Ö. & Yılmaz G. (2012). “Ücretlerin Vergilendirilmesine İlişkin Karşılaştırmalı Bir Öneri: Beyanname Yükümlülüğü”, *Maliye Dergisi*, 162, 184-218.

- Cardoso E. (1998). “Virtual Deficits and the Patinkin Effect”, *IMF Staff Papers*, 45(4), 1-28.
- Carling R. & Potter M. (2015), “The Stealth Tax: Policy: “Exposing the Bracket Creep Rip-off”, *Centre for Independent Studies (Australia)*, Research Report No:8, 1-27.
- Edizdoğan N., Çetinkaya Ö. & Gümüş E. (2019). *Kamu Maliyesi*, 10.Baskı, Bursa: Ekin Yayın.
- Eğilmez M. (2016). “Mali Sürüklenme ve Türkiye Uygulaması”, <http://www.mahfielgilmez.com/2016/01/mali-suruklenme-ve-turkiye-uygulamas.html>, (Erişim Tarihi: 23.10.2023).
- Gelir İdaresi Başkanlığı, <https://www.gib.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 29.09.2023).
- Kızılot Ş, Taş M. (2013). *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, Güncellenmiş 5.Baskı., Ankara: Gazi Kitabevi.
- Laidler D.E.W. & Parkin J.M. (1977). *Inflation: A Survey . In: Surveys of Applied Economics*, Palgrave Macmillan, London.
- Nacar B., Karabacak Y. & İçmen M. (2021). “Düşük Enflasyon Döneminde Gelir Vergisi Dilim Sürüklenmesi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme (2006-2019)”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2) , ss. 984-1007.
- OECD (2022). Taxing Wages - Comparative Tables, [stats.oecd.org](https://stats.oecd.org).
- Öner E. (2014). *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, 3.Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Öztürk İ. & Ozansoy A. (2011). “Ücret Gelirleri Üzerindeki Vergi Yükünün Analizi”, *Maliye Dergisi*, 161, ss.197-214.
- Sönmez S. (2023). “Türk Gelir Vergisi Tarife Yapısının Sosyal Adalet Eksenli Vergi Adaleti Kapsamında İncelenmesi”, *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, ss.115-163.
- Susam N. (2020). *Kamu Maliyesi Temel Kavram ve Esaslar*, 4.Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Şanver C. & Saygı H.E. (2019). “Türkiye’de Gelir Vergisi Tarifesinin Mali Sürüklenme Açısından İncelenmesi: 2009-2019 Dönemi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4), ss.1062-1082.
- Şenyüz D., Yüce M. & Gerçek A. (2023). *Türk Vergi Sistemi*, 20.Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

Tanzi V. (1978). “Inflation, Real Tax Revenue, and the Case for Inflationary Finance: Theory with an Application to Argentina,” *Staff Papers*, International Monetary Fund, 25(3), pp. 417–451.

Türk Dil Kurumu, [sozluk.gov.tr](http://sozluk.gov.tr), 05.12.2023.

Viner J. (1923) “Taxation and Changes in Price Levels”, *Journal of Political Economy*, 31(4), pp. 494- 520.

World Bank, “Taxation in Times of High Inflation”, [www.worldbank.org/en/events/2022/09/14/taxation-in-times-of-high-inflation](http://www.worldbank.org/en/events/2022/09/14/taxation-in-times-of-high-inflation), (05.12.2023)

Yeniçeri H. (2014). “Ücret Gelirlerinin Vergilendirme Usulleri ve Vergi Adaleti”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), ss.77-85.

## ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ БАСПАНАСЫ – КИІЗ ҮЙ

Темірғали АРШАБЕКОВ\* 

Дария ИБРАЕВА\*\* 

### Аңдатпа

Қазақтардың ежелгі баспанасы киіз үйінің этнографиялық зерттеуі қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын терең талдау болып табылады, дәстүрлі киіз үйге назар аударады. Зерттеу киіз үйдің тұрғын үй ретінде қалыптасуы мен бейімделуіне табиғи және климаттық жағдайлардың әсеріне екіпін жасайды. Археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерді егжей-тегжейлі талдау оқырмандарға қазақ халқының өміріндегі киіз үйдің бірегей мәдени және тарихи құндылығы туралы терең түсінік береді.

Мақала осы артефактінің тарихи және мәдени аспектілерін қамтитын жан-жақты перспективаны ұсынады. Авторлар көптеген ғалымдардың еңбектерін толық зерттейді, олардың әдістемелері мен тұжырымдарын қарастырады және археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерге өзіндік талдау ұсынады. Жоба киіз үйдің архитектуралық, әлеуметтік-мәдени және функционалдық аспектілеріне назар аудара отырып, тұрғын үй ретінде эволюциясына баса назар аударады. Зерттеу дереккөздергеауқымды шолуды қамтиды және қазақтардың ежелгі тұрғын үйлерінің этнографиясын зерттеудегі негізгі үрдістер мен жаңашыл тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік беретін алдыңғы зерттеулерді сыни талдауға шоғырландырады.

Зерттеу болашақ зерттеулер мен этномәдени дәстүрлерді сақтау үшін жаңа перспективалар ұсына отырып, қазақ халқының дәстүрлі архитектурасы мен мәдени мұрасын түсінуге маңызды үлес болып табылады.

**Кілт сөз:** киіз үй, қазақ халқы, этнографиялық зерттеу

### ДРЕВНЕЕ ЖИЛИЩЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА – ЮРТА

#### Аннотация

Этнографическое исследование древнего жилища казахов - юрты представляет собой глубокий анализ традиционного образа жизни казахского народа, фокусируясь на их традиционном обителе - юрте. Исследование также обращает внимание на влияние природных и климатических условий на формирование и адаптацию юрты как жилого помещения. Подробный анализ археологических находок и этнографических данных дает читателям глубокое понимание уникальной культурной и исторической ценности юрты в жизни казахского народа.

Статья предоставляет всестороннюю перспективу, освещая исторические и культурные аспекты данного артефакта. Авторы подробно исследуют труды многих ученых, рассматривают их методологии и выводы, а также предлагают собственный анализ археологических находок и этнографических данных. Проект акцентирует внимание на эволюции юрты как жилищного сооружения, уделяя внимание его архитектурным, социокультурным и функциональным аспектам. Исследование включает обширный обзор литературы и концентрируется на критическом анализе предыдущих исследований, что позволяет выделить ключевые тенденции и новаторские подходы в изучении этнографии древних жилищ казахов.

Исследование является важным вкладом в понимание традиционной архитектуры и культурного наследия казахского народа, предоставляя новые перспективы для будущих исследований и сохранения этнокультурных традиций.

**Ключевые слова:** юрта, казахский народ, этнографическое исследование.

\* Қарағанды облыстық ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив басшысы, [temir\\_amir@mail.ru](mailto:temir_amir@mail.ru).

\*\* Қарағанды облыстық ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив қызметкері, [dariya060891@gmail.com](mailto:dariya060891@gmail.com).

## KAZAK HALKININ ESKİ KONUTU – YURTTUR

### Özet

*Kazakların kadim barınağı ve konut olan keçe evini etnografik açıdan araştırmak Kazak halkının geleneksel yaşam tarzını derin bir şekilde incelemekten ibarettir. Ayriyeten bu çalışmayla destürlü keçe evine önem verilmektedir. Araştırmada keçe evinin bir barınak olarak oluşması ve adaptasyonuna dair doğal ve iklimsel olayların tesirinden de söz edilmektedir. Arkeolojik bulgularla etnografik verilerin teferruatlı incelenmesi okuyuculara Kazak halkının yaşamundaki keçe evinin eşsiz kültürel ve tarihi değerinin derinlemesine anlamalarını sağlar.*

*Adıgeçen makale belirli bir eserin tarihi ve kültürel yönlerini vurgulayarak kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Yazarlar daha evvel yapılan birçok bilim adamlarının makale ve eserlerini ayrıntılı olarak araştırıp, yöntem ve bulgularını inceleyerek, arkeolojik buluntular ve etnografik veriler üzerine kendi fikir, yorum ve analizlerini sunmaktadır.*

*Çalışma keçe evinin konut yapısı olarak oluşma evrimiyle mimari, sosyal kültürel, işlevsel yönlerine önem vermektedir. Aynı zamanda literatürün kapsamlı bir incelemesini içermektedir ve önceki araştırmalardaki eski konutların etnografyasına yönelik temel eğilimler ve yenilikçi yaklaşımları vurgulamayı mümkün kılan eleştirel inceleme yapılmıştır.*

*Mevzubahis araştırma Kazak halkının geleneksel mimarisini ve kültürel mirasını anlamada önemli bir katkıda bulunmakla birlikte yeni perspektifler sunmaktadır.*

**Anahtar Kelime:** keçe evi, Kazak halkı, etnografik araştırma

## THE ANCIENT DWELLING OF THE KAZAKH PEOPLE IS A YURT

### Abstract

The ethnographic study of the ancient dwellings of the Kazakhs - yurt, represents a profound analysis of the traditional way of life of the Kazakh people, focusing on their traditional abode - the yurt. The research also pays attention to the influence of natural and climatic conditions on the formation and adaptation of the yurt as a residential structure. A detailed analysis of archaeological findings and ethnographic data provides readers with a deep understanding of the unique cultural and historical significance of the yurt in the life of the Kazakh people.

The article offers a comprehensive perspective, illuminating the historical and cultural aspects of this artifact. The authors meticulously examine the works of various scholars, scrutinizing their methodologies and conclusions, while also presenting their own analysis of archaeological discoveries and ethnographic data. The project emphasizes the evolution of the yurt as a dwelling, delving into its architectural, sociocultural, and functional aspects. The study includes an extensive literature review and focuses on a critical analysis of previous research, enabling the identification of key trends and innovative approaches in the study of the ethnography of ancient Kazakh dwellings.

This research constitutes a significant contribution to the understanding of traditional architecture and cultural heritage of the Kazakh people, providing new perspectives for future research and the preservation of ethnocultural traditions.

**Keywords:** yurt, Kazakh people, ethnographic study

## КІРІСПЕ

Қазақ халқы өзінің күн көріс тіршілігіне қажетті үй-жай салуды, киім-кешек тігуді, азық-түлік өндіруді өзінің тұрмыстық кәсібі етіп, оларды күнбе-күнгі тіршілік барысында орынды пайдаланса, әсем бұйымдар жасап, өмірде сән-салтанат құра білді. Бұдан біз халық творчествосының қандай түрі болса да, халық өмірімен, сол халықтың қоғамдық тарихымен, күн көрісімен, кәсібімен тығыз байланысты екенін көреміз.

Киіз үй – қазақ халқының бір шегесіз жиналып, құрылатын, қыста жылы жазда салқын, көшіп- қонуға ыңғайлы тұрмыстық үй. Киіз үйдің қазақ өмірі мен әлеуметтік жағдайына үйлесімдігі сондай, оны үлкейтіп немесе кішірейтіп жасауға болатын. Киіз үй – *Атамыз - Алаш, керегеміз - ағаш, Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз* деп, аталы сөз айтып қалдырған ата-бабаларымыздың негізгі баспанасы. Киіз үй – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі, тіпті оған көршілес елдердің де тұрақ – мекені. Солай бола тұрса да, оны қастерлеп ұстап, ғасырдан ғасырға оның мән-маңызын өзгертпей жеткізген біздің қазақ халқы екенін әрдайым мақтанышпен айтамыз.

Зерттеу жұмысы қазақ халқының киіз үй деп аталатын дәстүрлі баспанасын этнографиялық тұрғыдан зерттеуге бағытталған. Зерттеудің мақсаты – киіз үйдің тарихи-мәдени, сәулеттік аспектілері мен оның қазақ қоғамы өміріндегі маңызы туралы жан-жақты түсінік беру. Киіз үйдің бірегей тұрғын үй құрылымы ретінде қалыптасуы мен бейімделуіне табиғи-климаттық жағдайлардың әсері қарастырылады.

Ғалымдар әдебиеттерді жан-жақты қарастырады, соның ішінде әртүрлі зерттеушілердің еңбектері, әдіснамалары мен тұжырымдарына жан-жақты талдау жасайды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерге терең талдау жасалып, киіз үйдің тұрғын үй құрылысы ретіндегі эволюциясын атап көрсетеді. Киіз үйдің сәулеттік, әлеуметтік-мәдени және функционалдық аспектілері егжей-тегжейлі зерттеліп, ежелгі қазақ тұрғын үйлерінің этнографиясындағы негізгі ағымдар мен жаңашыл тәсілдер айқындалады.

Бұл зерттеу қазақ халқының дәстүрлі сәулет өнері мен мәдени мұрасын ғылыми тұрғыдан түсінуге зор үлес қосады. Ол киіз үйдің тарихи жағдайын егжей-тегжейлі қарастырып қана қоймайды, сонымен қатар болашақтағы зерттеулер мен этномәдени дәстүрлерді сақтаудың перспективаларын ұсынады. Зерттеу қазақтың көшпелі өмірі мен сәулет дәстүрінің ерекше аспектілеріне қызығушылық танытатын ғалымдар мен энтузиастар үшін құнды дереккөз болып табылады.

## **1. ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДІС**

Қазақ халқының ежелгі баспанасы киізүйді зерттеуде қолданылатын әдістеме археологиялық және этнографиялық әдістерді біріктіретін біріктірілген тәсілді қамтиды. Зерттеу барысында келесі әдістемелік тәсіл жүзеге асырылды:

*Әдебиеттерді шолу және алдыңғы зерттеулерді талдау:* Қолданыстағы әдебиеттерге және тақырып бойынша басқа ғалымдардың жұмыстарына кең шолу жасалды. Бұл зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға, білімдегі кемшіліктерді анықтауға және негізгі сұрақтарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

*Археологиялық талдау:* Киіз үй мен қазақтың көне тұрғын үйлеріне қатысты археологиялық олжаларға толық талдау жасалды. Археологиялық құжаттаманың стратиграфияны зерттеу, табылған заттар мен олардың контекстін талдау сияқты әдістері қолданылды.

*Этнографиялық зерттеу:* Қазақ қоғамындағы киіз үйді жасау мен пайдаланудың қазіргі дәстүрлері туралы этнографиялық деректер жинақталған далалық зерттеу жүргізілді. Бақылау, әңгімелесу және сауалнама әдістері қолданылды.

*Салыстырмалы талдау:* Алынған археологиялық және этнографиялық деректерге салыстырмалы талдау жүргізіліп, уақыт өте келе киіз үйдің дизайны мен қолданылуының ортақ тұстарын, өзгерістері мен эволюциясын атап өтуге болады.

*Сыни шолу:* зерттеу нәтижелеріне сыни шолу жасалды, оның ішінде әдістемелік тәсілдер, шектеулер және болашақ зерттеулердің ықтимал жолдары талқыланды.

Бұл кешенді әдіснамалық тәсіл қазақ тұрғын үй құрылысының эволюциясы мен мәдени аспектілерін уақыт пен өзгермелі әлеуметтік жағдайлар жағдайында неғұрлым толық және жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

## **2. ТАРИХИ ШОЛУ**

Адамзат мыңдаған жылдар бойы тіршілік үшін табиғатты пайданып келеді. Бұл ортада өмір сүруді қамтамасыз ететін үш фактор маңызды орын алады. Олар: тағам, киім-кешек, тұрғын үй. Ол да адамзаттың дамуымен бірге күрделі, эволюциялық даму жолынан өтті. Тұрғын үй – адамның қоршаған орта мен өмір сүру тәсіліне сай таңдалынып алынды. Ондаған ғасырлар бойы қазақтардың негізгі шаруашылығы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып келді. Сонымен қатар ірі өзендер мен көлдер маңында жартылай егіншілікпен айналысатын аудандар да кездесті. Көшпелілер өмір бойы жыл мезгілдеріне сәйкес көшіп-қонып жүруге мәжбүр болды.

Олар жылдың жылы мезгілдерін көктеу мен жайлауда өткізіп, күн салқындаған кезде күзеуге көшті.

Осы жерде көктемде егіп кеткен егінін жинап, қыстауға қайта оралды. Көшпелілердің осындай өмір салтына ыңғайлы тұрғын үй – киіз үй болып табылды [Майдар, 1980: 216 б]. Киіз үйдің бойына көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой-өрісі, талғам-танымы шоғырланғандай. Көшпелілердің сұлулық туралы талғам-түсінігі, дүниені сұлулық туралы заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен осы киіз үй арқылы көрініс тапты. Киіз үйдің шаңырағынан бастап, сықырлауығына дейінгі әрбір бөлшегі өз алдына оқшау өнері туындысы бола тұра, сол мың сан бөлшек бір-бірімен мінсіз үйлескен шақта шегіне жеткен, әбден аяқталған өнер туындысын құраған. Осынау ғажайып өнер туындысы көшпелілердің күнкөріс мұқтажынан бастап, рухани талғам-талабына дейін қызмет еткен. Киіз үй көшпелілер үшін табиғаттай сұлу, кеңістіктей үйлесімді шағын әлем. Бұл ретте киіз үйді адамзат баласының ұзына тарихында жасалған материалдық мұралардың ішіндегі бірегей айғақтардың бірі деп қарауға негіз мол. Киіз үйді бір күнде, бір ғана адамның даналығы дүниеге әкелген жоқ. Ол көшпелі өмір салтымен бірге туып, біте қайнасты, бірге шыңдалды. Сондықтан да көшпелілердің материалдық мүмкіндігіне ғана, таным-түсінігіне, шеберлігіне бірден бір мол айғақ осы киіз үйдің өн бойына жинақталады. Әзірше, киіз үй туралы ең көне дерек біздің заманаымыздан бұрынғы үш мыңыншы жылдардан, қола дәуірінің сорабынан белгі беріп отыр. Мұны Алтай тауларындағы, Сібірдегі Баяр жартасындағы, Қырымның жақпар тастарындағы суреттерден аңғаруға болады. Ең көне заттық айғақтарды Алтайдағы Пазырық және Монғолиядағы Ноин-улин қорғандарында сақталған киіз үлгілері әйгілеп отыр. Ал ең көне жазба дерек грек тарихшысы Геродоттың көшпелі скифтер туралы жазбасында бар [Гильом де Рубрук, 1957: 85 б]. Одан бергі замандарда киіз үйдің бітімі, оның көшпелілер өміріндегі рөлі туралы мағлұматтарды Батыс-Шығыс тарихшыларының, саяхатшыларының жазбаларынан, көне әдебиет нұсқаларынан, түрлі архитектура үлгілерінен молынан кезіктіруге болады. Мәселен, үйсін гуньмосының (ханының) киіз үй тігіп отыратынын көне қытай шежіресінен Н.Я. Бичурин келтіреді. Земархтың жазбаларында арба үстіне тігілген киіз үй сөз болады. Жалпы, көшпелі өмір салтына орай алғашқыда арба үстіне күйме сияқты біржолата орнататын киіз үй пайда болған сияқты. Мұндай арбалы киіз үйлер Пано Карпини, Рубрук, Ибн-Батутта сияқты саяхатшылардың жазбаларынан жиі



ұшырасады. Алайда, арба үстіндегі киіз үй ілкімді көші-қонға қолайсыз еді. 1253-55 жылдары қазақ жерін басып өткен француз елшісі Рубруктың айтуы бойынша «кейбір киіз үйлерді тарту үшін арбаға 22 өгізге дейін жегіледі» екен. Әрине, тау-тас, өзен-шөл, құмдауыт жерлерді көктей басып, табиғат қытымырлығының алдын орап отыратын көшпелілер үшін әрі жеңіл, әрі жиналмалы үй қажет болған. Ондай үйді дүниеге әкелді де. Ачинск төңірегіне зерттеу жүргізген археолог Г.А.Абраменко басқарған экспедиция палеолит дәуіріндегі адамдардың тұрағын тапқан. Бұл тұрақ тарих ғылымының докторы В.Ларичевтың пікірі бойынша қазақтың киіз үйін елестетеді. Таңқаларлығы сол, әлгі тұрақ мамонттың ұзын иінді тістерін уық сияқтандырып, жамбас сүйектің шұңқырына қадау арқылы жасалған. Сонда киіз үйдің қарапайым түрі болып шыққан. Әрине, киіз үйдің түпкі тегі, алғашқы нышаны дүниеге осылай келуі де әбден ықтимал. Осы тұста, *киіз үйдің қаңқасы* деген ұғым шын мәніндегі қаңқа сүйектен бастау алмады ма деген өзінен өзі тіленеді. Тек ол ғана емес, «киіз үйдің сүйегі» деген сөз тіркесі бар ғой.

Ал киіз үй туралы көнеден жеткен жұмбағымыз: *отыз омыртқа, қырық қабырға, бәрін ұстап тұрған ауыз омыртқа* деп келеді. Көненің көмескі ізі халық есінде осылай сақталған. Киіз үйдің көшпелі өмір салтымен құрдас екені күмән тудырмайды. Себебі киіз үй сияқты ғажайып «көшпелі архитектурасыз» көшпелі өмір салтына көндігу мүмкін емес еді.

Өзін табиғатпен тұтастықта, табиғаттың бір бөлшегімін деп тану, табиғатпен кіндігіміз бір деп есептеу – көшпелілердің дүниетанымымен ұласып жатады. Олар үшін аспан әлемі көк күмбез – барша тіршіліктің баспанасы. Ал киіз үй болса, әркімнің шағын әлемі, әркімнің *көк күмбезі*. Сондықтан да киіз үй бүкіл бітім-көркімен көшпелілер ұғымында шағын әлемді бейнелейді. Оның іргесі – төңіректегі көк жиекті, уық-шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі-сыртқы безенген көркі әсем табиғатты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді. Қазақ тілінде *жұрт болмайсың, түтін түтеу, шаңырақ шайқалтпау, ошағыңның отын сөндірме* деп келетін сөз тіркестерінің мағынасы киіз үйді кіші әлем сан аудан туындайтын үлкен мәнді ойларды аңғартады. Тіптен, киіз үйдің бітім-қасиеті бойынша тұтас елді, мемлекетті атауда да осындай қасиет тұтқандықтың нышаны бар. Ш.Уәлихановтың айтуынша: *Алтын орда – хан отырған алтын киіз үй немесе шатыр деген мағынада, кейін хан отырған бүкіл төңірек солай аталып кетті. Сондықтан да Ақ орда, Көк орда, Сары орда деген атауларды ұлыстардың немесе киіз үйлердің атауы деп емес, хан отырған жұрт, оның төңірегі*

деп қабылдаған жөн. Сондай-ақ жүннен тұрғын үйге қажет киіздер мен үйдің ішіне қажетті жасаулар дайындалды. Сондықтан да көшіп қонуға ыңғайлы, жиналмалы үйдің көп бөлігі киізден дайындалғандықтан, халық арасында *киіз үй* деген атқа ие болды [Уәлиханов, 1961: 777 б.]. Киіз үйдің сүйегі ағаштан жасалды. Киіз үйдің көшпелі тұрмысқа бейімділігі жайлы» қазақ жерінде болған жат жұрттық саяхатшылар көп жазған еді. ХУІІІ ғ. екінші жартысында әскери құрылысшы, капитан И.Г. Андреев *қазақ қолөнерінің басты саласы – киіз үй жасау* – деп жазған еді [Андреев, 1998: 280 б.]. Ресей және Рим Ғылым Академиялары мен Корольдік ағылшын ғылыми жиналысының мүшесі П.С.Паллас 1766 және 1769 жж. Батыс Қазақстанда болып, Жайықтың шығыс жағына көшіп бара жатқан қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне байланысты «қазақтар киіз үйлерде тұрады, оған жиырма адам еркін сиып отырады», – деп атап өткен еді [Паллас, 1809:657 б.]. Санкт-Петербургтегі американ дипломатиялық миссиясының хатшысы 1873 жылы Самарадан Орта Азияға барар жолда қазақ жерінде болып, кейіннен *қазақ киіз үйі жайлы әсерін* тәптіштеп жазып, баспасөз бетінде жариялаған болатын. Киіз үй жайлы, көптеген авторлар түрлі жазбалар, мақалалар, зерттеулер жазып, киіз үйдің құрылысына таңданыс білдірген еді. Бір көзбен қарағанда киіз үй ескіліктің көзі, ал оның жеке бөліктері оңай жасалатындай көрінеді. Алайда киіз үй бізге ғасырлар шегінен жетті және осы уақыт ішінде оның жеке бөліктеріне түрлі өзгертулер енгізілген болатын. Тіпті бүгінгі күннің өзінде киіз үй малшылар мен ыстық аймақтағы отбасыларға қажетті тұрғын үй болып табылады. Киіз үйді жасауда әр түрлі шеберлер тартылды. Ағаш шеберлері үйдің сүйегін жасаса, әйелдер киіз бастырды. Ал үй іші жиһаздарынсыз киіз үйді көз алдымызға елестету қиын. Киіз үйдің жиһаздарына қажетті ілінетін түрлі заттарды тоқымашылар, киіз басушылар, тері өңдеуші шеберлер дайындады. Киіз үйдің сүйектерін дайындаумен арнайы үйшілер айналысты.

Мәселен, киіз үйдің ағаш қаңқасын (сүйегін) жасау үйшілік өнеріне жатады. ХІХ ғасырдың соңында жәрмеңкеге, қалаларға жақын, ағашы мол жерлерде киіз үйдің сүйегін жасаушылардың өзі *керегеші, уықишы, шаңырақшы* сияқты мамандықтарға бөлінген [Мұқанов, 2002: 304 б.]. Мұндай еңбек бөлінісі киіз үйдің жармалы ағаш есіктерін жасауда да бой көрсеткен, яғни кейбір шеберлер тек сәнді есіктер жасаумен айналысқан. Әрине, бұл пікірден үйшілік өнерінде түгелдей еңбек бөлінісі болған екен деген ұғым тумауы керек. Көптеген этнографиялық деректердің көрсетіп отырғанындай, ел арасындағы үйшілердің басым көпшілігі үй сүйегінің барлық бөлшегін түгелдей

өздері жасай білген. Кейбір шеберлер киіз үй сүйегін де, оның ішіндегі жиһаздарын да бастан-аяқ бір өзі жасап шығара берген. Қызға берілетін отау үй де бүкіл жасау-жабдығымен «он саусағынан өнері тамған» бірер шеберге ғана тапсырылған. Мұндай шеберлер әрбір көшпелі қауымда, әрбір ауылда дерлік болды. Киіз үйдің қаңқасы келесі бөліктерден тұрды:

*Кереге* – киіз үйдің қабырғасын құрайтын жиналмалы, тор көз тәріздес қанаттардан тұрады. Қанаттар жартылай шеңбер тәріздес орналасып, бір-біріне жалғаса отырып, киіз үйдің қабырғасын құрайды. Үйдің көлемі қанаттың санына сәйкес болады. Киіз үйде 4-5-тен 12-ге дейін қанат қолданылады. Кереге бір-біріне қиылыстыра орналасып, қайыспен өзара бекітілген сағанақтардан тұрады. Сол себепті, ол оп-оңай керіліп, қайта жиналып отырады.

Қазақ үйлерінің үлкен-кішісін керегелер санына қарай белгілейді. Академик Ә. Марғұлан өзінің *Қазақ үйі және оның жиһаздары* деген еңбегінде киіз үйлердің екі, үш қанаттан бастап он екі, он сегіз, отыз қанатқа дейін жететін үлкен түрлері болғандығын, бір үйдің керегелерінің басы 70-80-нен бастап 360-қа дейін болатындығын айтады. Қазақ үйлерінің сүйегі кереге, уық, шаңырақ, маңдайша, таяныш, табалдырық, босаға, сықырлауық деп аталатын ағаш құралдардан тұрады.

Киіз үйдің сүйегі арнайы дайындалған *үй ағаштан* жасалады [Қанафияұлы, 1991, 4 қыркүйек]. Соның бірі – кереге киіз үйдің шеңбер қабырғасын құрайды. Кереге жасау үшін шыбық талды кептіріп, оны қоламтаға төсеп балқытып, арнаулы үлгімен ырғақтайды. Үлгіге келген талды жонып, жұмырлап, жылғалап, жосамен бояйды. Көк өткізген жерін дақтап алып, үскілейді де, түйенің мойын терісінен жасаған таспамен көктейді. Жосаланған *үй ағашты* дақтау кезінде керегені желкөз немесе торкөз жасау жағы ескеріледі. Кең көзді кереге түйеге теңдеуге жеңіп болғанман, желге төзімсіз болады, ал тар көзді кереге тиеуге ауыр болғанымен, желге берік боп келеді.

Кереге арналып кесіліп, тезге салып иген, ішкі жағын бірнеше сызықты, бояу, сырмен кейде бас-аяғын күміспен күптеген ағаштарды тор көзден көктеп құрастыру арқылы жасалады. Оның әрбір бөлек қабырғаларын қанат деп атайды. Қанатқа көктелетін жеке-жеке ағаштарды кереге деп, қоспаларында болатын қысқа керегелерді сағанақ деп атайды. Керегелер торкөз, желкөз деп түрге бөлінеді. Торкөзді керегенің ағаштары жиі көктеледі, көздері тар, көбінесе 20-22 басты болып келеді. Желкөз сирек көктеліп, көздері кең, көбінесе бастары 17-21 болып келеді. Керегелер тез керіліп

жазылады, тез жиырылып жиналады және жайған кезде жарты шеңбер жасап дөңгелене қалады.

Қазақта *көнегі керегеге ілулі* қалыпты дейтін сөз тіркесі бар. Оның мәнісі – малы өліп, жұтап қалу дегенді білдіреді. Бұлқыншақты керегенің басына іліп қояды. Салт атпен жүргенде ердің алдыңғы қасында ілінеді немесе қол қанжығаға байланады. Жаяу адам иығына іліп алады. Бұл ыдыс малшы қауымның ыстық күндерде айран, шалап, қойыртпақ құюына мейлінше қолайлы. Ертеректе киіз үйдің түндігіне, туырылғы мен үзігіне, төсеніштер – өткііз, текемет, сырмақ – кесеқап, кереге қап, аяққап, тең қап, сандық қап, кебеже қап, уық қаптар; түрлі бау-шулар, өрмек жіптері т.б. бұйымдар дайындауға қой жүні пайдаланылған.

Уық – кереге мен шаңырақты жалғастырып, киіз үйдің төбесін құрайтын сырық ағаштар. Үйдің қанаты көп болған сайын, оған байланатын уықтың саны көбейіп, уықтарының ұзындығы ұзарады. Шаңырақ деп дөңгелек білеу ағаштан жасалған төр көзді шеңберді айтады. Ол киіз үйдің нақ төбесінде орналасады [Шаңырақ, үй-тұрмыс энциклопедиясы, 1990: 568 б].

Шаңырақ – киіз үйдің күмбезді төбесін құрайтын ең жоғарғы бөлшегі. Қазақ ұлқызына бата бергенде *шаңырағың биік болсын* деуі осыдан шыққан. Жалпы, қазақ шаңырақты қасиетті, киелі санаған. *Пәленшенің әулеті пәлен шаңырақ болыпты* деген сөз сол адамның үрім-бұтағының өскендігін көрсетеді. Сонымен қатар шаңырақ берекені, бірлікті де білдіреді. Бата-тілек бергенде, *Шаңырағың шайқалмасын* деп жатады. Отбасы тату-тәтті, бірлікшіл болсын деген сөз. Шаңырақты кепкен жұмыр қайыңнан иіп, қоспаларын қиыстырып, шегемен ұстатады. Шаңырақтың өн бойын *көк өріс* өрнектермен немесе *ырғақ, тіс, қошқар мүйіз* оюлармен безендіріледі. Киіз үйдің киелі мүліктерінің бірі – бақан болса, әдетте бақанмен шаңырақ шеңбері көлбей тіреледі. Мәселен, киіз үйдің шаңырағын ауыл-аймақтың ең қадірменді, батагөй қарттарына көтерту, киіз үйді жыққанда шаңырақты жолымыз болады деп көшетін жаққа қарай қисайтып түсіру киіз үйді айрықша тұтқандықтан. *Үй болу, шаңырақты сыйлау, шаңырақ шайқалу* деп келетін сөз тіркестерінің мағынасы да киіз үйді қасиет тұтумен астасып жатыр. Төсектер әр түрлі материалдардан жасалынып, беттері алтынмен, күміспен, сүйекпен бедерленіп ойылған, солай қымбат материалдармен көмкеріп істеу әр шаңырақтың әлеуметтің жағдайына байланысты. Кедей, жай шаруалар қарапайым төсекті қанағат тұтқан [Жәнібеков, 1993, 19 наурыз].

Шаңырақты керегенің қанат саны мен басына қарай мөлшерлеп, қайыңнан иіп немесе бірнеше иіндіні қималастырып шеңбер бейнелес етіп жасайды да, өн бойынан уық шаншатын төрт бұрышты тесіктер қашайды. Оны шаңырақтың көзі немесе қаламдығы дейді. Көздер керегенің басына, үш-үштен, кейде төрт-төрттен айқастырған бүгулі шыбықтар бар. Оны күлдіреуіш дейді. Олар жапқан түндік киізді көтеріп тұрады. Күлдіреуіштердің екі жақ басы шаңыраққа қашалады. Шаңыраққа қашалар тұсында оларды тізіп бекіткен тағы үш не төрт қысқа көлденең таяқшалар болады оны кекілдік дейді. Шаңырақтың шеңбері қырланып, иректеліп кейде күміс білезіктермен әсемделінеді.

*Есік (сықырлауық)* – екі жаққа айқара ашылатын табалдырыққа бекітілген қос қанаттан, маңдайша, босағадан тұрады. Киіз үйдің аталған бөліктерін жасауға ағаштың түрлі сорттары пайдаланылды. Киіз үйдің қанаттары мен уықтары шеберлердің қолында оңай майыстыруға ыңғайлы ағаштың жеңіл түрі талдан жасалды. Шаңырақ жас қайыңнан жасалса, босаға мен есіктер қарағайдан жасалды. Жарма есік пен шаңырақ ойылған өрнекпен өрнектелді. Киіз үйдің киіз бөліктері көлемі мен түрі жағынан әр түрлі төрт кесіндіден тұрады [Бөкенов, 1991, 22 наурыз].

*Туырлық* – киіз үйдің қабырғасын жауып тұратын киіз кесінді. Туырлықтың саны киіз үйдің көлемімен тығыз байланысты. Мысалы: алты қанатты киіз үйге төрт туырлық жабылады. Туырлық киіз үй бөліктерінің бірі. Киіз үйге уықтың қырынан асырып, үзіктің етегін ала керегенің аяғына дейін жабылады. Туырлықтың жоғары іштік шетіне кейде жалпақтығы 70-80 см-дей өрнектен жиектеме тігіледі. Ол шұғадан ойып жапсырылып, шет-шеті түрлі түсті жіппен кестеленеді. Туырлықтың қасы үзікпен астасып, үй ішіне әсем көрік беріп тұрады. Туырлықтың үстіңгі екі шетіне термелеп тоқыған бау тағылады да, сол баулар арқылы уық үстінен айқастырып тартылады.

Қазақ киіз үйлерінің негізінен «қышпақ үлгісі», «қалмақ үлгісі» деп аталатын екі түрі бар [Отарбаев, 1988, 24 маусым]. Оның біріншісі – иығы шығыңқы, мінсіз дөңгелек те, екіншісі, еңсесіз шошақ үй. Қазақ киіз үйлерінің *үзікті үй, көтерме туырлықты үй* деп аталатын да түрлері бар. Көтерме туырлықты үйдің де екі түрі болады. Көтерме туырлықты үйде бөлек үзік болмайды, оның орнына туырлық шаңыраққа бірақ жетіп тұратын биік қасты болып жасалады. Киіз үйдің сыртқы әбзелдері (туырлық, үзік, түндік) күн сәулесі мен тамшы өткізбеу, жылу сақтау қызметін атқарады. Уықтарды шанша жіппен ортасынан байлап, бір-бірінің арасын

жалғастырады. Осыдан кейін туырлық, үзік, түндік, киіз есік деп аталатын киізден жасалған бөлшектермен жабады да, баумен байлап бекітеді.

*Үзік* – киіз үйдің төбесін жауып тұрады. Үзіктің саны туырлықтың санымен пара пар келеді.

*Түндік* – шаңырақтың үстін жауып тұратын төрт бұрышты киіз кесінді.

*Киіз есік* – есіктің сыртынан жауып тұратын тік бұрышты киіз кесінді.

Киіз үй жасау көшпелі халықтардың көне заманнан келе жатқан қолөнерінің бір түрі, ол көшпелі елдердің арасында кең тараған мүлік [Мырзаханова, 2006, №9-10]. Киіз үйлер алты, сегіз, он екі, он сегіз, кейде одан да көп қанаттардан жасалатын болған. Олар туралы көптеген ғалымдар, саяхатшы зерттеушілеріміздің айтып, жазып кеткен еңбектері бар.

Киіз үйдің маңдай алды міндетті түрде шығар күнге қаратылып тігіледі.

Киіз үйді көзімен көріп, оған түнеп шыққан сырт жолаушының айрықша таңданыспен жазбағаны жоқ десе де болғандай. Мысалы; Қытайдың айтулы ақыны Бо Цзюйдің (772-846) *Киіз үй* деп аталатын өлеңін белгілі ақын Несіпбек Айтовтың аударуын да келтіріп көрелік:

*Киізіне жүні кеткен мың қойдың,*  
*Шаңырағы қайыңынан күнгейдің.*  
*Әрі берік, әрі ыңғайлы, әрі әсем,*  
*Дей алмаймын ағашына мін қойдым.*  
*Сайын дала оның мекен-тұрағы,*  
*Бірде көрсең, терістікте тұрады.*  
*Сарбаздармен бірге көшіп сағымдай,*  
*Бір қарасаң, түстік жақтан шығады.*  
*Шым жібектен мықты белдеу байлаған,*  
*Қозғалта алсын қандай дауыл, қай боран?!*  
*Кірсең жылы, іші қыз-қыз қайнаған,*  
*Көкжиектей дөп-дөңгелек айналаң.*  
*Тауқыметтің тартып едім талайын,*  
*Бұл киіз болды менің сарайым.*  
*Айлы түнгі көлеңкесі-ай көлбеген,*  
*Қыста онымен бірге өтеді сан айым.*

*Туырлықтың сыртын қырау шалса да,  
Ызғар өтпес боран соқсын қаншама.  
Сән-салтанат іші кірсең шыққысыз,  
Көрген пенде таңдай қағар тамсана.*

Киіз үйді көшпелі өмірге бейім, ағаш пен киізден тұратын, тез тігілгіш, жығылатын әрі жеңіл болғандықтан ата-бабаларымыз мыңдаған жылдар бойы пайдаланды. Киіз үйдің сүйегі кепкен, сымбатты жақсы ағаштардан жасалынып, негізгі үш бөлікке бөлінеді – шаңырақ, уық, кереге.

Көшпелі қазақ үшін киіз үй уақытпен кеңістікті болжаудың әмбебап *аспабы* болған. Мәселен, көшпелі елдің шаруашылық жайына орай айтылатын уақыт белгілері *таңқараңғысы, алакөбе, құлан иек, алакеуім, таңрауандау, күншыға, күн тұсау бойы көтеріле, күніргеден көтеріле, күн иық қашыға, күн тас төбеге шыға, күн ауа* немесе *күн бата* т.б. деп межеленсе, осындағы күн көзі көрінгеннен бастап, батқанға дейінгі уақыт мөлшерін белгілеудің діңгек нүктесі киіз үй екені, оның өн бойы екені аңғарылады. Уақыт мөлшерін анықтау да киіз үйдің ішіндегі мүліктер қалыптасқан бәрі де уақыт болжау да дәнекер бола алады. Мұның өзі, қазақ киіз үй ішіндегі мүліктері тәртіппен жиналады деген сөз. Мәселен, маңдайы шығар күнге қараған киіз үйдің кіреберіс оң жағына ши тұтылып, оның ішіне таға мен ыдыс аяқ қойылады. Ал сол жаққа атқа ер-тұрман, қару-жарак, ат әбзелдері ілінеді. Төрге қарай жүк аяқ қойылып, әр түрлі көлеммен деңгей де жүк жиналады. Үйдің ортасында, сәл ғана есікке ойыса от жағылады. Осы дәстүр үлкен әлем аясындағы жұлдызнамасына сәйкестендірілген. Мәселен, киіз үй тұрғындары жатқанда өзінен өзі басын төрге, солтүстік-батысқа, яғни Темір қазық жұлдызына қаратады. Сол сияқты киіз үйдің киелі мүліктерінің бірі – бақан болса, әдетте бақан мен шаңырақ шеңбері көлбейтірел еді.

Б. Залесский «Қазақ даласының өмірі» атты еңбегінде: «көшпелі қазақтар басқа да мал бағып тіршілік ететін тайпалар сияқты үскірік аяздан, аптапты ыстықтан өздерін қорғайтын, сонымен бірге бір жерден екі жерге жұрт ауыстырғанда лып еткізіп жинап, тез тұрғыза қоятын баспана ойлап табуға мәжбүр болған. Бұл талапқа олардың киізүйлері қалтықсыз сай келеді. Торкөзді қып жасалған керегелерді дөңгелентекерген соң, ортаға күмбез сияқты шаңырақты бақанмен ұстап тұрады да оған уықтарды шаншып, керегенің

басына бекітіп байлайды. Сыртын түйе жүннен басқан киіз туырлықтар мен жапқан соң қазақтың баспанасы даяр болады» - деп жазады.

Өзбекәлі Жәнібеков: *Үйлесімі жарасқан* атты мақаласында: *...қыпшақ, қазақ киіз үйлері монғолдың гарэ мен салыстырған да керегесі биіктеу, уығының төменгі жағы иіңкі болатындығы мен күмбезі көтеріңкі келбеті сымбатты болып келеді* - деп, баға берген.

### **3. КИІЗ ҮЙДІҢ СҮЙЕКТЕРІ.**

Киіз үй ауа райының қандай жағдайында да пайдалануға өте ыңғайлы. Ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасуы талапқа сай, жел, дауылға көп шайқалмайды. Берік, төбесі жадағай емес, күмбез болып келгендіктен жаңбыр өтпейді, жинап тігуге оңай. Киіз үйдің негізгі қаңқасын (кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық) сүйегі деп атайды. Киіз үйдің сүйегі жасалатын «үй ағашты» алты ай немесе бір жыл бойы даярлайды.

*Кереге* – киіз үйдің негізгі қаңқасын құрайды. Керегенің әр ағашын желі, ал керегелік желінің ең ұзынын ерісін, қысқалауын – балашық, ең қысқасын – сағанақ деп атайды. *Уық* – кереге басы мен шаңырақты ұстастыратын ағаш. Ол сәмбі талдан жасалады. Уықтың кереге басына байланатын жағы жалпақтау, имектеу болып келеді, мұны уықтың иіні деп атайды. Уықтың жоғары түзу жағын қары, шаңырақ көзіне сұғынатын төрт қырлы ұшын қаламы дейді. Уықтың кереге басына байланатын жағын тесіп, бау өткізеді, оны уық бау дейді. Шаңырақ – киіз үйдің еңсесін құрап, тұтастырып тұратын күмбез. Оны көбіне тораңғыдан, жұмыр қайыңнан иіп қиюластырады, қоспаларын жылтырауық металмен, күміспен құрсайды. Шаңырақтың дөңгелек шеңберін тоғын дейді. Оған уық сұғынатын төрт қырлы көз – қаламдықтар теседі. Түндікті көтеріп тұру үшін және киіз үйдің төбесіне жауын-шашын іркілмеуі үшін 45 градус шамасында айқастыра бекітілген ағаштарды күлдіреуіш деп атайды.

*Сықырлауық* (жарма есік) кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп-шығатын есік қызметін атқарады. Ол табалдырық пен маңдайшадан, қос босағадан және жарма беттерден құралады. Киіз үйді тігу үшін ең алдымен ауыл азаматы сықырлауықты құрып ұстап тұрады. Одан соң оң босаға жақтан бастап кереге керіліп байланады. Кереге құрып болған соң ауыл азаматының бірі (ер адам болу керек) бақанмен шаңырақты ортаға көтеріп ұстайды. Осы кезде қыз, келіншектер уық шаншып байлай бастайды. Киіз үйді тігуге ауылдағы бар жастар ұйымдасқан түрде қатысады.



**Киіз үйдің ішкі баулары.** Киіз үйдің сүйегін бір-бірімен ұластыру мақсатында бау-құрлар қолданылады.

*Таңғыш* – екі керегенің сағанағын (жігін) кіріктіріп таңатын өрнекті жіңішке құр.

*Бас арқан* – керегенің басын сыртынан бастыра орап таңатын қыл арқан. Шалма – уықтарды ығып кетпеуі үшін шалмалап байлайтын құр. *Желбау* – өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерден байланып, керегеге асылады, киіз үйге сәндік жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті – дауыл кезінде шаңырақты салмамен басып тұру. *Басқұр* – киіз үйдің ішін безендіру үшін, әр туырлықтың кереге басына үйкелмеуі үшін уық пен керегенің түйіскен жерін сыртынан бастырып тағатын, өрнекті жалпақ құр. Үзік бау – үзіктің екі жиегінен екі немесе үш жерден айқастыра тартып керегеге байлайтын жалпақ терме бау. *Бел-бау* – туырлықтың керегеге тығыз жатуы және жел көтеріп кетпеуі үшін сыртынан бастырып буатын қыл арқан.

Киіз үйдің түрінде түрлі-түсті жібек жіптермен кестеленген түскиіз, төселген оюлы сырмақ, текемет, кілемдермен қатар ерекше көзге түсетін басқа да жабдықтар бар. Ол – өрнектеліп тоқылған басқұр мен баулар. *Басқұр* жасалуына орай *ақ басқұр* және *ала басқұр* деп екі түрге бөлінеді. **Ақ басқұрдың** тоқылуы мен өрнектелуінде ала басқұрдан үлкен айырмашылығы болады. Біріншіден, ақ басқұр ақ түсті жіптен қақпа алаша тоқылу әдісімен тоқылған өрмек үстіне түкті кілем тоқу мәнерімен өрнектеледі. Екіншіден, әр өрнек суреті бірін-бірі қайталамайтындай композициялық түрде тоқылады.

*Ақ басқұр* – киіз үйдің сәндік үшін пайдаланатын ішкі жабдығы. Ол ала басқұрдың жоғарғы жағынан бір босағадан екінші босағаға дейін керіледі [Кейкин, 2000: 19 қазан].

Жоғарыда айтқандай, ақ басқұрдың сәндік ерекшелігін арттыра түсу мақсатында ақ түске түрлі түсті қызыл, сары, көк, жасыл жіптермен термелеп күрделі өрнектер салады. *Ала басқұр* – терме алаша әдісімен өрнектеліп тоқылады. Бұл басқұр сәндігімен қатар киіз үйдің керегесі мен уығының біріккен жерін жасыру мақсатында жасалады.

Ала басқұрдың тоқылу әдісі терме алаша тоқылғандай, өрмек құрып, әр түсті жіптерден терме теріп, өрнектердің алуан түрі пайдаланылады. Басқұрдың қай түрі болса да ұзындығы 8-15 метр, ені 25-40 сантиметрден аспайды. Жалпы, басқұрдың ұзындығы керегенің қанатының санына қарай тоқылады. Киіз үй ішіндегі көркемдік, сәндік түрін байыту жағдайын толықтыратын әр түрлі баулар болады. Олар:

*Желбау* – киіз үйдің шаңырағын қатты жел аударып кетпес үшін шаңырақтың күлдіреуіш ағашынан төмен тартып бастыруға пайдаланатын шашақты бау. Кейде бұл

бауды салма бау деп те атайды. Әр бау түрлі түсті жіптерден шашақтан, төрт қатар есу, өру әдісімен шашақталып бітеді. Жел баудың ұзындығы екі құлаштай болады. Ол үшін түрлі түсті (мысалы, сары, қара, ақ) жүнді үш бөлек етіп қолмен есіп алады. Сонан соң жіптердің үш басын біріктіріп байлап үш өрмелеп (қыздың шашын өргендей) өреді. Жел баудың керекті жеріне қамшы өріміне ұқсас, екі жіпті бір қосып ұзындығы 40 см етіп есіп, ортасын тұйық қылып бірімен-бірін тағы біріктіріп ескенде, төрт қатар жіп болады. Осы жіптің бір шетіне бөлек-бөлек дайындалған үш шашақты жалғайды, екінші шетінің тұйығының көзінен жел баудың бір жібін өткізіп жалғап алып, әрі қарай өре береді. Келесі шашақты да осылай жалғайды. Төр шашақтың арасы 25-30 см болады. **Басбау** – туырлықтың, үзіктің жүннен есіп жасалған жоғарғы баулары. **Иінбау** – киіз есіктің екі жақ иініне ілінетін өрнектеп тоқылған құр бау. **Аяқбау** – киіз үй ішінде сәндік үшін уықтың иінінен төрт жерден байланатын, шашақталып жасалған бау. Аяқ бауды салма бау деп те атайды. Дайындау жолы жел бауға ұқсайды. **Уықбау** – керегенің бастарына уықтың аяғын бекітетін бау. Түрлі түсті жүннен есіліп, өріліп жасалады. **Уық шалғыш бау** – уықтардың арасын қашыртпау үшін уықтың иілген иығынан таңып байлайтын бау. Кейде бұл бауды иық бау деп те атайды. **Таңғыш** – екі керегенің қанатының қосылған жерінің жігін біріктіріп байлайтын термелеп тоқылған жіңішке құр. **Босаға таңғыш** – киіз үйдің есігінің екі босағасын керегемен біріктіріп таңатын жіңішке құр.

**Киіз үйдің шилері.** Кереге мен туырлық арасынан айналдыра тұтылатын шилер туырлықты кереге көгінің жылуынан қорғап, киіз үйдің сырт пішінін жұмырлай түседі. Қой жүнін бояп, әшекейлеп орау арқылы тоқылған шиді шым ши деп атайды. Ши кейде тамақ қоятын сол жақ босағаға да тұтылады. Киіз үйдің сыртқы жабдықтары күн сәулесін және тамшы өткізбеу, жылу сақтау қызметін атқарады. Оларды пісірген ақ шаңқан киізден пішіп, ою-өрнектермен безендіреді. Туырлық – керегенің іргесінен уықтың ортасына дейінгі жерді, үзік кереге басынан шаңырақ шеңберіне дейінгі аралықты жауып тұрады. Киіз есік – сықырлауықты жауып, шаңырақ арқылы өткізіп байланады. Киіз есіктің сыртқы киіз, ортасы ши, астары жарғақ теріден жасалады. Түндік – шаңырақты, киіз есікті туырлық шетін бастыра жабылады. Түндіктің төрт бұрышына түндік бау байланады. Түндікті ық жақтан қайырып ашады, әйтпесе жел көтеріп, желпіп кетуі мүмкін[Қасиманов, 1993, 2 сәуір].

Қазақтың қошқар мүйіз өрнектері демекші қошқар мүйіз салынған мынадай басқұрлар біріншіден, киіз үйдің керегесі мен уығының біріккен жерін жасыру

мақсатымен жасалса, екіншіден сәндік жиһаз есебі болып та саналады. Сондықтан оны термелеп өрнек салып әсемдеп тоқыған. Бірнеше құлаш басқұрды теңдей етіп бөліп қатарынан құраса, әдемі терме алаша болып шығады. Мұндай тоқыма алаша бұйымдар күнделікті тұрмыста қазір де көп қолданылады. Жел бау шаңырақты көтерген кезде тепе-теңдікті сақтау үшін қолданылатын жіңішке бау. Олар әр түрлі болып шашақтармен безендіріліп жасалады Киіз үйдің маңызды көрсеткіштерінің бірі ішкі көрінісі. Ішкі жиһаздары киіз үй күмбезінің иінішіне киіз астынан берілетін, иірілген жіптен тоқылатын кілем, басқұрдан, кереге мен уықтың қиысатын тұсында тұтылатын терме басқұрдан, сәндікке ілетін шаңырақ бау, уықбау, желбау салпыншақтарынан, шаңырақ қоршау, туырлық, үзік жолақтарынан, тіптен керегенің сыртына туырлық астынан тұтылатын орама шиден және т.б. тұрады. Киіз үйдің ішінде ағаштан жасалған бұйымдар: тесағаш, ыдыс жинайтын асадал, азық-түлік сақтауға арналған кебеже, киім-кешекке арналған сандық, сондай-ақ ет жейтін астау, табақ, тостаған, шара, ожау және т.б. болды. Ал, теріден жасалған ыдыстар қатарында, түскиіз, торсық, саба, жағлан және т.б. кездесті. Темір ұсталары киіз үйге қажет бұйымдардан, атап айтқанда қазанға арналған мосы, шәйнек пен шәугімді мыстан дайындады. Ал қолөнер шеберлері түскиіз, көрпе-төсек жапқыш, шымылдық, жастық дайындаса, тоқымашылар түрлі төсеніштер тоқыды. Бір қарағанда киіз үйдің іші ешқандай бөлікке бөлінбейтін көрінгенмен, ондағы барлық заттардың өз орны бар. Ғасырлар бойы қалыптасқан киіз үйдің ішкі көрінісі бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жетті. Біздің ата-бабаларымыздың киіз үйдегі тұрмысы жайлы этнографиялық материалдар мен өткен замандағы авторлар мәліметтерінен білуге болады.

Кіре беріске қарама-қарсы орын «төр» – деп аталады. Төрге ең сыйлы қонақ немесе жасы үлкен адам отырады. Төрдің артын алып үстіне көрпе-төсек жиналған жүкаяқ орналасады. Үйге қонақ келгенде төрге ең жақсы көрпелер мен жастықтар төселеді. Кіре беріс босағаның екі жағының екі түрлі шаруашылық маңызы бар. Сол жақта азық-түлік (ет салынған кебеже, қымыз құйылған саба), ас үйлік ыдыс-аяқтар орналасса, оң жақта аттың әбзелдері мен ер-тұрман орналасты. Сол жақ босағадан жоғарырақ үй иелері демалатын арнайы шымылдық ұсталған төсек ағаш қойылатын. Ал оң жақ босағадан жоғарырақ жерде отбасының жас мүшелері орналасты. Бұдан көретініміз киіз үйге қойылатын жиһаздар керегенің бойын ала орналасатын болған.

Қазақ жерінде болған жат жерлік авторлардың пайымдауынша қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүрген. Кез келген зат, оның көлеміне қарамастан, шәйнек қаптан текемет, кілемге дейін ою-өрнекпен әрленетін. Бояуларының қанықтылығы, заттың жасалу техникасы қазақтың қолданбалы қолөнерінің негізгі ерекшеліктері болып табылады. Сондай-ақ, ою-өрнекпен аяқ қап, жастық, төсек қап, абдыра жапқыш, кесе қаптар да әрленді. Өрнекті салуда түрлі технологиялар: сыру, құрау, кестелеу, бастыру қолданылды. Текеметтер мен сырмақтар киіз үйдің еденіне төселсе, қоржындар керегеге ілінді.

Қазақтар өздерінің киіз үйлерін тұрмысы мен табиғи ортаға ғана бейімдеп қоймай, оған өзіне тән әдемілік те берді. Қазақ қоғамындағы экономикалық теңсіздік әлеуметтік жағдаймен байланыса отырып тұрғын үйге де әсерін тигізді. Киіз үйдің сыртқы көрінісі мен ішкі жасауы үй иесінің тұрмыс жағдайымен тығыз байланысты болды. Қарапайым қазақтардың киіз үйі төрт қанатты болып келсе, байлардың киіз үйлері алты, сегіз-тоғыз қанатты болып жасалды. Ірі байлар киіз үйлері мен хан ордалары он екі қанатқа дейін жетті. Әрине, олардың ішкі жасауында да соншалықты көп айырмашылық болды. Осындай ерекшеліктеріне қарамастан киіз үй ғасырлар бойы қазақ- тардың негізгі тұрғын үйі қызметін атқарып келді. Белгілі шығыстанушы Л.Н.Гумилев киіз үй жайлы: «Тастан немесе саздан жасалған үйдің киіз үйден көп артықшылығы бар деген пікірді әлі ешкім дәлелдеген емес. Киіз үй жылы, әрі керек кезінде бір жерден екінші жерге оңай көшіріледі. Тұрмыс тіршілігі тікелей табиғатпен байланысты көшпенділер үшін мұндай үйде тұрудың аса қажеттілігі бар» - деген екен. Көшпенділік тұрмыста киіз үйдің ролін басқа ешқандай тұрғын үй атқара алмайды.

*Қос* – қазақтағы киізбен жабылатын баспананың алғашқы түрлерінің бірі қос. Сырты жонылып, тәртіпке келтірілген, ұштарында басын қосып байластыратын қайыс, жіп өткізетін арнайы тесіктері бар, 2,5-3 метрдей сырықтардан құрастырылатын болған. Сырықтарды іштен дем тартатын түтікпен қоса байластырып орнынан тұрғызғаннан кейін, араларын ашып жерге тіреп, екі туырлықпен немесе арнайы пішілген үзікпен жауып, ірге жағын бел арқанмен бастыра салады екен. Киіз баспананың бұл түрінің оңтайлылығы сонша, көшіп-қонғанда сырықтарын түйеге тендеп, үстіне киізін, малшының көрпесіне, қазан-ошағын артып кете беретін болған[Джанибеков, 1982: 144]. Қосты көбіне жылқы, сиыр малын жазда қысқы қоныстан 2-3 күндік өріске шығарып бағатын жылқышылар мен бақташылар уақытша баспана ретінде пайдаланған. Ал көшпелі

ауылдың құрамында киіз үйге қосалқы ретінде қазан-ошақ, ыдыс-аяқ қоятын, астық сақтайтын, құрт, ірімшік қайнататын орын немесе қойшы-қолаң үшін баспана ретінде пайдаланылған. Қостан киіз үйге өтетін баспана – күрке, абылайша түрінде, кепеден қоржын үйге өтетін баспана – қақыра (бастапқы аты белгісіз) түрінде болғаны даусыз. Қостың сырықтарының ұшы енді бұрынғыдай бір буда шөппен байластыра салынбай, ортасында түтін шығатын тесігі бар шығыршыққа кигізілетін кейіпке енген. Алайда қостың ортасына қарай еңкіш қабырғасы уақытша пайдаланудың талаптарына сай келгенімен, көшпелі қауымның өмір бақи тұрып, күнелтуіне ыңғайсыз екені көріне бастаған. Сырықтардың ұшы енді арнайы тесіктері бар шеңберге (шаңырақтың бастапқы түрі) қадалатын болғандықтан қостың қаңқасы түзеле түскен.

Қоста шаңырақтың пайда болуы баспананың бұл түрінің түбегейлі өзгерістерге түсуіне жол ашқан. Оның сырықтары енді екіге бөлініп, төменгілері бірте-бірте бір бірімен қабыстырылатын керегенің, жоғарғылары шаңыраққа қадалатын таяқшалардың (уықтардың) кейпіне ене бастаған. Осылай кереге, уықтардың бастапқы түрлері пайда болған. Жүздеген жылдар өткеннен кейін күркенің (қостың) қабырғасы қазіргі киіз үйдікіндей, оп-оңай құрастырылып-ажыратылатын торкөз қабырғалардан (керегелерден), оларға байластырылатын, түп жағы иіңкілеу болып келетіндіктен құрылығына күмбез келбетін беретін уықтардан, шаңырақтан, маңдайша, табалдырық, босағадан құрастырылатын екі жаққа айқара ашылатын ағаш есіктен (сықырлауық) тұратын қалыпқа келгені қазақтың киіз үйін аса мұқият үйлестірілген құрылыстардың қатарына қосқан.

Ұлттық қолөнеріміздің баға жетпес байлығы киіз үй қолдануға ыңғайлы, тасымалдауға жеңіл, ұлан-байтақ даланың табиғаты мен тұрмысына бейімделген ерекше баспана. Киіз үйдің қаңқасы ағаштан жасалса, ал жабындысы, бау-басқұры, жасау-жабдығы мал шикізатынан, яғни жүннен дайындалған. Демек киіз үйдің ішкі сән-салтанатын келтіретін бұйымдардың барлығы дерлік әйелдердің қолынан шыққан туындылар болып табылады. Киіз үйдің киізіне қарай ақ үй, боз үй, қара үй деп бөлінген. Киіздер ақ, боз қойдың жүнінен басылып, ешкінің қылынан есілген жіппен жиектелген.

*Киіз үй атаулары.*

1. Абылайша. Керегесіз, уықты тігінен тұрғызып тіккен шағын киіз үй.
2. Ақ шаңқан үй. Сүттен ақ, аппақ киіз үй.
3. Ақтағыр. Екі қанатты, екі үзікпен жабылатын шағын киіз үй.

4. Жаппа үй. Уыққа киіз жауып, уақытша тігілген шошақ үй.
5. Қара құрым үй. Киізінің тозығы жеткен, ескі үй.
6. Қара үй. Киіз үйді кейбір жерде қара үй деп аталады.
7. Қараша үй. Қоңыр түсті, жыртық, тесік, ескі үй.
8. Орда. Еңселі, салтанатты киіз үй.
9. Отау. Ұлға енші беріп, бөлек шығарған киіз үй.
10. Тоңқайма. бірнеше уықпен ғана көтерген киіз үй.
11. Ұраңқай. Уық тәрізді сидам ағаштардан басын түйістіріп тігілген үй.

**Кесте 1. Киіз үйдің сүйегі**

1.	2.Сүйегінің бөліктері.	3. Құрамдасбөлшектерініңатауы.
1.	Шаңырақ.	1.Бақалақ. 2. Күлдіреуіш. 3. Қаламдық. 4. Табақ. 5. Тарам. 6. Тоғын.
2.	Уық.	1. Қалам. 2.Қары. 3. Иін. 4.Уық бау.
3.	Кереге.	1. Балашық. 2. Ерісі. 3. Желі. 4. Көк. 5. Қанат. 6. Сағанақ.
4.	Сықырлауық.	1.Босаға. 2. Жарма бет. 3. Маңдайша. 4. Табалдырық.

Дереккөз: [Муканов М.С. 1981: 224.]

**Киіз үй жиһаздары.**

1. Абажа. Ас, тағам салуға, арналып жасалған сандықтың (кебеженің)үлкен түрі.
2. Абдыра. Киім-кешек, әр түрлі бұйымдар салатын үлкен сандық.
3. Ағаш төсек. Жату үшін пайдаланылатын үй жиһазы.
4. Адалбақан. Киім және тағы басқа үй мүліктерін ішуге арналған жиһаз.
5. Асадал. Тамақ пен ыдыс-аяқ сақтауға арналған үй жиһазы.

6. Бөгіре. Кішкене қол сандық (шай жабдықтары үшін).
7. Жағылан. Былғарыдан істелген сандық.
8. Жазы. Жерге отырып, тамақ ішуге арналған аласа үстел.
9. Жүкааяқ. Жүк астына қоятын төрт аяқты бұйым.
10. Кебеже. Ас, тағам салуға арналып, ағаштан жасалған үлкен сандық.
11. Сандық. Әр түрлі бұйым салуға арналып, ағаштан не металдан жасалатын үй жиһазы.

#### 4. ДАЛАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ. ЖАҢААРҚА АУДАНЫ

*Қараганды облысы, Жаңарқа ауданының тұрғыны F. Оспановтың мәліметі.*

*- Киіз үйдің қандай бөліктерін білесіз және олар бір сөзбен қалай аталады?*

- Киіз үй – мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын өте қолайлы және төзімді баспанасы. Ол тез құрылып, тез жиналады. Қыста жылы, ал жазда салқын болады. Көлеміне және сыртқы кейпіне қарай әр түрлі болып келеді.

Киіз үйдің негізгі бөліктері қаңқасы немесе киіз үйдің сүйегі деп аталады. Олар: *кереге, уық, шаңырақ есік немесе сықырлауық*. Бұлар көлеңкеде кептірілген талдан, жіңішке қайыңнан немесе теректен жасалады. Киіз үй жасаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Оны тек шебер – үйші жасайды.

Киіз үйді тігу оңай емес. Алдымен керегені жаяды. Керегенің биіктігі екі метрдей болады. Керегенің әр бөлігін – қанат деп атайды. Қанат саны үй көлеміне қарай көбейе береді. Киіз үй төрт, алты, сегіз, он екі қанатты болады. Ал, хан ордасының қанат саны отыз, отыз екіге дейін жеткен.

Осыдан кейін шаңырақты көтереді.

*- Қазақ халқының өмірінде шаңырақ қандай мән-мағынаға ие?*

- Қазақтың өмірінде шаңырақтың маңызы зор. **Шаңырақ** – үй, әулет мағынасында да пайдаланылады. Оны «қара шаңырақ» деп атайды. Ұл бала әке шаңырағының иесі, мұрагері болып саналады. Киіз үйдің басқа сүйектері ескірсе, жаңартады, ал шаңырақты жаңартпайды. Әдетте шаңырақты үй иесі, ер адам көтереді. Үлкен киіз үйлердің шаңырағын ат үстінде тұрып бақанмен көтерген. Бақан – бір ұшын екі аша етіп жасаған екі сырық. Сонан соң уықтарды шаншыған. Уықтардың кереге басына байланатын жағы жалпақтау болып келеді. Және сол жерді тесіп бау өткізеді.

Оны «уық бау» деп атайды. Осы бау арқылы уық, пен кереге басын біріктіріп байлайды. Шаншылып біткен уықтың сыртынан айналдыра құрмен шамалап таңады.

Шаңырақтан кейінгі ерекше қастерленетін бөлшегі – босаға. Ол табалдырық пен маңдайшадан тұрады. Ал, есіктің екі жақтау ағашын «таяныш» дейді. Оған сықырлауық орнатылады.

**- Осы орайда сықырлауық, түндік туралы мәлімет бере кетсеңіз...**

**- Сықырлауық** – киіз үйдің өте әшекейленіп жасалатын сәнді есігі. Бұл ортасынан ашылып-жабылатын жарма есіктерге ұқсас. Ол екі таянышқа ілмек арқылы ұстасады, ашып-жапқанда сықырлап тұрады, Сондықтан да ол сықырлауық деп аталып кеткен.

Осыдан кейін үйдің киізін жабады. Киіздің төрт түрі бар. Олар: туырлық, үзік, түндік, киіз есік. Алдымен туырлықты кереге керіп ұзын баулары арқылы уыққа бекемдеп байлайды. Сонан соң бақанның көмегімен үзік пен түндікті жабады. Үзік кереге басынан шаңырақ шеңберіне дейінгі аралықты қамтиды. Атауына сай олар үзік-үзік киізден тұрады.

**Уық** – шаңырақ пен керегені қосып, байланыстырып тұратын иінді ағаш. Уықтың саны, кереге басының санына байланысты болады және киіз үйдің көлемі, қанатына сәйкес өзгеріп отырады.

**Кереге** – үйдің қанат санын білдіретін тор, не жел көзді етіп жасалған киіз үйдің негізгі бөліктерінің бірі. Уыққа қарағанда керегенің жасалу жолдары күрделі, көптеген заңдылықтарды білуді қажет етеді. Киіз үйдің ағаштарын жасаған шеберлерді «үйші» деп атаған. Кереге мен уықты жасауға көк талды, қара және сәмбіл талдарды, қайыңды пайдаланған. Қатты желде мықты болуы үшін байлар, ауқатты адамдар киіз үйді жақсы қайындардан жасатқан. Киіз үйдің сүйегін жасауға арнаулы құрал-саймандар тез, ыруыш, сызғы, балта, шапашот, үскі, жоңғы, ырғақ, сықаурын пайдаланады

**Түндік** – шаңырақты, киіз есік сықырлауықты жауып тұрады. Түндік арнаулы бояу арқылы оңай ашылып-жабылады. Киіз есіктің сырты киіз, ортасы ши, астары жарғақтеріден жасалады. Ол шиыршықтап түріп қоюға ыңғайлы.

**Киіз үйдің іші екіге бөлінеді.** Олар: төр жақ (төрдің оң жағы, сол жағы) есік жақ (оң босаға, сол босаға). Қазақ халқы киіз үйдің ішін әсемдеп безендірген. Желбау өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерденбайланып, кереге асылады. Ол киіз үйге сәндік-жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті – дауыл кезінде шаңырақты салмамен басып тұру.



Әдетте, үйдің оң жағына ағаш төсек орнатылып, оның тұсына түскиіз ұстап, шымылдық құрады. Төрге жүкаяқ, оның үстіне абдыра (сандық) қояды.

Абдыраға көрпе-жастық тағы басқа жүктерді жинайды. Үйдің сол жағына тамақ салатын кебеже, қазан-аяқ салатын аяққап, ыдыс-аяқтар (саба, торсық, ожау, кесе, тостақ және т.б.) қойылады да, осы араны шым шимен қоршап жабады. Бұл «ас-су бұрышы» деп есептелінеді. Ал, үйдің ортасына тамақ асатын ошақ (таған) немесе темір пеш орнатып қояды. Киіз үйді осылай әр отбасы өз қалауларына безендіріп, жабдықтаған. Жабдықталған үйдің сәнді, әдемі болуы үй иелеріне байланысты [информант, Ғ. Оспанов, 2008].

### **ҚОРЫТЫНДЫ**

Киіз үйге қатысты зерттеулердің көпшілігін этнографтар, антропологтар, тарихшылар, сәулетшілер, мәдениет зерттеушілері және дәстүрлі қоғамдарды зерттейтін мамандар жүргізген. Бұл түрдегі ғылыми зерттеулер көбінесе киіз үйдің құрылымын, қызметін және символикасын толық түсіну үшін әртүрлі салалардағы білімдерді біріктіретін пәнаралық көзқарасты қамтиды. Жеке зерттеулерді Қазақстанның, Орталық Азия елдерінің ғалымдары да, Орталық Азия халықтарының этномәдени ерекшеліктерін зерттеуге мүдделі әлемнің басқа аймақтарының зерттеушілері де жүргізе алады.

Этнография аясындағы зерттеу киіз үй ішіндегі қоғамдық құрылыстың ерекшеліктерін ашады. Қауымдастық ішіндегі рөлдер мен өзара әрекеттерді талдау қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени аспектілеріне, сондай-ақ әлеуметтік нормалар мен мағыналардың эволюциясына жарық түсіре алады. Қазақ халқының мәдени болмысын танытуда киіз үй басты рөл атқарады. Киіз үйдің символизмі, безендірілуі және дизайн ерекшеліктері дәстүрлерді сақтаудың және мәдени құндылықтарды жеткізудің маңызды құралына айналады.

Киіз үй ішіндегі кеңістіктің құрылымы мен ұйымдастырылуы қазақ қоғамындағы әлеуметтік нормалар мен рөлдерді көрсетеді. Киіз үй – ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтуға көмектесетін отбасылық басқосулар, салт-дәстүрлер мен мерекелер орны. Киіз үй салуға арналған киіз үй мен ағаш сияқты дәстүрлі материалдар мен технологиялар табиғи ресурстармен мәдени тәжірибенің тұрақтылығын және экологиялық тепе-теңдікті сақтауды көрсетеді. Зерттеудің нәтижелерін қазақ халқының

мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге негіз бола алады және қазіргі қоғамдағы дәстүрлерді сақтау және жеткізу үшін пайдаланылуы мүмкін.

### **Қосымша:**

Осы тұрғыда қазақ қоғамының мәдени және тарихи аспектілерін бейнелейтін бірегей ерекшеліктерді анықтай отырып, осы тұрғын үйдің архитектурасының, әлеуметтік-мәдени маңызы мен функционалдық аспектілерінің ерекшеліктері талданып, қазақ халқының дәстүрлі тұрғын үйі-киіз үйге қатысты этнографиялық материалдары:

Сурет 1. Дәстүрлі киіз үйдің алдыңғы көрінісі



[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы колөнері, 2010 жыл].  
[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы колөнері, 2010 жыл].

Сурет 2. Дәстүрлі киіз үйдің алдыңғы көрінісі



Сурет 3. Киіз үй алындағы бойжеткен



Сурет 4. Киіз үйдің жанындағы саятшы



[Дереккөз:Ресей этнографиялық мұрағатынан], [Дереккөз: Қарағанды қаласындағы Наурыз мейрамында түсірілген фотосурет, 2018 жыл].



Сурет 5. XX ғасыр. Киіз үйдің жанындағы көрініс



[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы қолөнері, 2010 жыл].  
[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы қолөнері, 2010 жыл].

Сурет 6. XIX ғасыр. Киіз үйдің ішіндегі ауқатты адамдар



Сурет 7. Киіз үй алдындағы көрініс



[Дереккөз: Ақтоғай ауданындағы экспедиция материалдары, 2010 жыл].  
[Дереккөз: Саяхатшы жазбасының веб сайтынан алынды, <https://bangkokbook.ru>. 10.01.2024].

Сурет 8. Бес қабатты киіз үй



Сурет 8. Киіз үйдің ішкі көрінісі.



[Дереккөз: Қазақ киіз үйі Германияда өткен көрмеде. <https://inbusiness.kz>. 11.01.2024].

## **EXTENDED SUMMARY**

This ethnographic study meticulously explores the traditional Kazakh dwelling, the yurt, offering an in-depth analysis of its historical, cultural, and architectural dimensions. The research delves into the evolution of the yurt, unraveling the intricate changes in its structure, materials, and functionality over different periods of Kazakh history.

A notable facet of the study is the examination of the impact of natural and climatic conditions on the development and adaptation of the yurt. By scrutinizing environmental factors, the research sheds light on how the nomadic lifestyle of the Kazakh people influenced the design and construction of the yurt, making it a resilient and adaptable dwelling.

The analytical framework employed in this research involves a comprehensive review of existing literature, including the works of various scholars. By critically analyzing methodologies and findings from previous research, the study positions itself within the broader context of ethnographic studies on traditional dwellings.

Archaeological findings play a pivotal role in reconstructing the history of the yurt. Through detailed archaeological analysis, the study explores stratigraphy, artifact contexts, and architectural evolution. This multidisciplinary approach, combining archaeology and ethnography, enriches the understanding of the cultural and historical significance of the yurt.

The sociocultural context of the yurt is carefully examined, emphasizing its role beyond being a mere dwelling. The yurt emerges as a symbolic representation of Kazakh cultural identity and social traditions, reflecting the deep-rooted connection between architecture and the collective consciousness of the Kazakh people.

In conclusion, this extended annotation encapsulates the multifaceted nature of the study, providing a nuanced exploration of the yurt in the Kazakh cultural milieu. By intertwining archaeological and ethnographic perspectives, the research not only contributes to the academic discourse on traditional dwellings but also enriches our understanding of the dynamic interplay between culture, environment, and architecture in the nomadic history of the Kazakh people.

## **БИБЛИОГРАФИЯ**

Андреев И.Г. (1998). Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, Алматы: Ғылым, 280 с.

- Аршабеков Т.Т., Шашенов Д.Т.(2010). Сарыарқаның қолданбалы қолөнері. Қарағанды: Гласир баспасы,192 б.
- Бақ (2023), “Қазақ киіз үйі Германияда өткен көрмесі туралы мақала”, <https://baq.kz/qazaqtyn-kiiz-uyi-germaniyada-otken-kormege-qatysty-299149/>, (Қолдану күні: 11.01.2024).
- бангкоккітап (2024), “Саяхатшы жазбасының веб сайты”, <https://bangkokbook.ru.>, (Қолдану күні: 10.01.2024).
- Бичурин Н.Я. (1997) Средняя Азия и Восточный Туркестан, Алматы, 352 с.
- Бөкенов А. (1991).Көнеден жеткен киіз үй // Социалистік Қазақстан, 22 наурыз.
- Геродот. История. В 9-ти книгах. (1999). Перев.Г.А.Стратановского.-М:Ладомир,Фирма Издательство АСТ, 752 с.
- Гильом де Рубрук. (1957) Путешествие в восточные страны. – Москва, 85 с.
- Джанибеков. (1982). Д. Культура казахского ремесла.-Алма-Ата:Онер,-144 с:ил.
- Жәнібеков Ө. (1993).Үйлесімі жарасқан // Халық кеңесі, 19 наурыз, 2 б.
- Информант: Ғ. Оспанов, Қазақстан Республикасы, Жаңаарқа.
- Кейкин Ж. (2000). Киіз үй // Ана тілі, 19 қазан.
- Қанафияұлы Е. (1991). Қазақтың киіз үйі //Семей таңы, - 4 қыркүйек, 39 б.
- ҚасимановС. (1993). Ағаштан түйін түйген // Қазақ әдебиеті, 2 сәуір.
- Майдар Д., Пюреев Д. (1980). От кочевой до мобильной архитектуры, Москва, 215 с.
- Муканов М.С. Казахская юрта. Алма-Ата: Қайнар, 1981. – 224 с.
- Мұқанов С. (2002). Халық мұрасы, Алматы, 304 б.
- Мырзаханова Ү. (2006). Қазақ халқының алғашқы баспанасы // Еңбекке үйрету,№9-10.
- Отарбаев Р. (1988). Екі киіз үйдің тарихы //Қазақ әдебиеті, 24 маусым.
- Паллас П.С.(1809). Путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч1.СПб., 657 с.
- Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы (1961), Алматы, 777 б.
- Шаңырақ, үй-тұрмыс энциклопедиясы. (1990). Алматы, 568 б.

## МУСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНА ҚАТЫСЫ

Kundyz YERALIYEVA \* 

### Аңдатпа

Бұған дейін Кеңес Одағы құрамында болып, бүгінде тәуелсіздігін алған және әлі де Ресей федерациясына кіретін мемлекеттердің жетекші ғалымдары мен зерттеушілері, әртүрлі сала мамандары мен тарихшылары тарапынан II Дүниежүзілік соғыс туралы үлкен ізденіспен докторлық диссертациялар қорғалды. Бірақ легион туралы жазуға келгенде шынайы дерекнамалық зерттеулер жоқтың қасы. Біз осы мақаланы жазу барысында тарихтың ақтаңдақ тұсы саналатын, адам тағдыры күрделі әрі әділетсіз тұрғыда бааланған легион туралы жазуды қолға алдық.

Мұстафа Шоқай 1936 жылы жазған бір мақаласында «Бүгінде Кеңес үкіметі күшті, бірақ бір күні тарайды» деді. 55 жылдан соң қайраткердің сөзі орындалды. Кеңес одағы өз ішінен ыдырады. Бұл мақала Ұлы Отан Соғысы аталып кеткен II Дүниежүзілік соғысқа мәжбүрлі түрде қатысқан бүгінгі Қазақстанға 9-мамыр Жеңіс күнінің статусын бірнеше себепке байланысты жаңадан қарастырылуы қажет екендігін жазамыз. Себебі әлі күнге дейін Түркістан легионы құрамында болғандарды ақтау былай тұрсын, айтуға тиым салынған, нақты тізімі белгісіз.

Ал, Түркістан легионы десе, есімі қатар айтылатын Мұстафа Шоқайға Кеңестік саясаттың жапқан жаласы толық күшін жойған жоқ. Шындығына келсек, Мұстафа Шоқайдың өзі немістерге тұтқынға түскенмен тепе-тең. Айырмашылығы, Қызыл Армия қатарында соғысқа аттанған Түркістандық әскер майдан даласында немістерге тұтқынға түссе, Мұстафа Шоқайды фашистік Германия әскері үйінен алып кетеді.

**Кілт сөз:** Түркістан легионы, тұтқын, Германия, Мұстафа Шоқай, Қызыл Армия.

### МУСТАФА ШОҚАЙ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С ТУРКЕСТАНСКИМ ЛЕГИОНОМ

#### Аннотация

Докторские диссертации, посвященные Второй мировой войне, играют значительную роль в расширении нашего понимания этого периода истории. Когда дело доходит до изучения истории Легиона, настоящих документальных исследований практически не существует.

С помощью данной статьи мы хотели исследовать о Туркестанском легионе, где судьба человечества оценивается очень сложно и несправедливо. Среди прочего, следует отметить то, что некоторые архивные документы о Туркестанском легионе не были полностью раскрыты. Мы решили начать нашу статью о Туркестанском легионе как серию последовательных научных исследований.

В 1936 году Мустафа Шокай отметил в своей статье, что "сегодня советское правительство сильно, но однажды оно распадется". В данной статье мы хотим обратить внимание на необходимость пересмотра статуса Дня Победы 9 мая для современного Казахстана, вынужденного принять участие во Второй Мировой Войне, которая получила название Великая Отечественная Война. Существует несколько причин, по которым требуется этот пересмотр. Однако точного списка тех, кто служил в составе Туркестанского Легиона, запрещено раскрывать или оправдывать, и он остается неизвестным.

Мустафа Шокай - имя, которое всегда ассоциировалось с Туркестанским легионом - страдал от несправедливых обвинений и клеветы, наложенных советской политикой. Но истина заключается в том, что сам Шокай оказался в плену у немцев. Важно отметить разницу между ним и Туркестанской армией,

\* Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, 87012633947k@gmail.com.



сражавшейся на стороне Красной армии и попавшей в плен на поле боя. Шокай был захвачен немецко-фашистской армией прямо у себя дома.

**Ключевые слова:** Туркестанский легион, пленный, Германия, Мустафа Шокай, Красная Армия.

## MUSTAFA ŞOKAY VE ONUN TÜRKİSTAN LEJYONU İLE İLİŞKİSİ

### Özet

Çeşitli alanların uzmanları ve tarihçileri, İkinci Dünya Savaşı ile ilgili doktora tezlerini büyük araştırmalarla savundular. Ancak konu Lejyon hakkında yazmaya gelince, gerçek belgesel araştırması neredeyse yok denecek kadar az. Bu makaleyi yazma sürecinde tarihin en adil parçası olarak kabul edilen ve insan kaderinin karmaşık ve adaletsiz bir şekilde değerlendirildiği lejyon hakkında yazmaya başladık. Bunlar arasında Türkistan Lejyonuna ilişkin arşiv verilerinin tam olarak açıklanmadığını da belirtmek isteriz. Çok serili bilimsel bir çalışma olarak Türkistan Lejyonu ile ilgili bir makaleye başlıyoruz. Bu yazımızda lejyon hakkında yazılan eserleri inceleyip karşılaştırmaya çalıştık.

Yakın gelecekte İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yerlere giderek lejyonların oluşturulduğu büyük eyalet, ilçe ve bölge arşivlerinden veri toplayarak daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış materyalleri yazmayı hedefliyoruz. Bunun dışında Türkistan Lejyonu'nda halen hayatta olan askerlerden veya onların soyundan gelenlerden sukbat alınması planlanıyor. Bu yazımızda İkinci Dünya Savaşı'nı Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak kullanmayacağız. Bu makalenin özelliğidir.

Mustafa Şokay 1936'da yazdığı bir makalede Bugün Sovyet hükümeti güçlüdür ama bir gün dağılacaktır diye yazmıştı. 55 yıl sonra rakamın sözleri gerçek oldu. Sovyetler Birliği içeriden çöktü. Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak adlandırılan 2. Dünya Savaşı'na katılmak zorunda kalan günümüz Kazakistan'ı için 9 Mayıs Zafer Bayramı'nın çeşitli nedenlerden dolayı statüsünün yeniden değerlendirilmesi gerektiğini bu yazımızda yazıyoruz. Türkistan Lejyonu'nda yer alan kişileri bırakın haklı çıkarmak şöyle dursun anlatmak bile yasak olduğundan tam liste bilinmiyor.

Adı Türkistan Lejyonu ile birlikte anılan Mustafa Şokay ise Sovyet politikası tarafından tamamen yok edilememiştir. Gerçeğe gelince, Mustafa Şokay bizzat Almanlar tarafından esir alındı ve Almanlar onu güpegündüz evinden aldı. Mustafa Şokay'ya verilen görev, savaşın ilk yıllarında yüzlerce ve binlerce esiri milliyetlerine göre ayırmaktı. Sık sık dili bilen siyasi liderleri kampa getiriyordu ve iki taraf arasında irtibat görevi görüyordu.

**Anahtar kelime:** Türkistan Lejyonu, esir, Almanya, Mustafa Şokai, Kızıl Ordu.

## MUSTAFA SHOKAY AND HIS RELATIONSHIP WITH THE TURKISTAN LEGION

### Abstract

Experts and historians of various fields defended their doctoral theses on the Second World War with great research. But when it comes to writing about the Legion, actual documentary research is almost non-existent. In the process of writing this article, we began to write about the legion, which is considered the most fair part of history and where human fate is evaluated in a complex and unfair way. Among these, we would like to point out that the archive data regarding the Turkestan Legion has not been fully disclosed. We are starting an article about the Turkestan Legion as a multi-series scientific study. In this article, we tried to examine and compare the works written about the legion.

In the near future, we aim to go to the places where the Second World War took place, collect data from the large state, district and regional archives where the legions were formed and write materials that have never been published anywhere before. Apart from this, it is planned to take interview from the soldiers who are still alive in the Turkestan Legion or their descendants. In this article, we will not use the Second World War as the Great Patriotic War. This is the feature of the article.

In an article he wrote in 1936, Mustafa Shokay wrote that the Soviet government is strong today, but one day it will collapse. After 55 years, the figure's words came true. The Soviet Union collapsed from within. In this article, we write that the status of May 9 Victory Day should be re-evaluated for various reasons for today's Kazakhstan, which had to participate in World War II, also known as the Great Patriotic War. The full list is unknown, as it is forbidden to even describe, let alone justify, the people in the Turkestan Legion.

*Mustafa Shokay, whose name is mentioned together with the Turkestan Legion, could not be completely destroyed by Soviet policy. As for the truth, Mustafa Shokay was taken prisoner by the Germans himself, and the Germans took him from his home in broad daylight. The task given to Mustafa Shokay was to separate hundreds and thousands of prisoners according to their nationalities in the first years of the war. He often brought political leaders who knew the language to the camp and served as a liaison between the two sides.*

**Keywords:** Turkestan Legion, prisoner, Germany, Mustafa Shokay, Red Army.

## **KІРІСПЕ**

Фашистік Германияның ІІ Дүниежүзілік соғыста жасаған үлкен қателіктерінің бірі соғыс алаңында тұтқынға түскен әскерлерден ерікті деген сылтаумен легион құру ісі. Бұл оларға соңына дейін абырой алып келген жоқ. Түркістан легионы құрамында болғандар екі оттың ортасында қалғандар. Фашистік Германия Кеңес Одағына аяқ астынан шабуыл жасалды деген күннен бастап Түркістаннан мындаған ер азаматтар еркінен тыс Қызыл Армия қатарында соғысқа аттанды.

Түркістандық әскерлер немістің әскери формасын тірі қалу үшін ғана киді. Ал, соғыс тұтқындары қылмыскер болып саналмауы тиіс делінген Гаага және Женева конвенциясына қол қоюдан бас тартқан Сталин соғыс тұтқындарын *самқындар* деп есептеді. Өз бауырларына қарсы оқ атудан бас тартқан Түркістандық легионерлер ебін тауып Қызыл Армия жағына шығып кетіп отырғаны белгілі. Дінтанушы, заңгер Мұхан Исахан бір сұхбатында Қызыл Армиямен болған қиян-кескі ұрыстарда Түркістан легионы шешуші күш болмағанын айтады. Мысалы, NN 1, 3, 4, 6, 8-батальондар Қызыл Армия жағына өз еріктерімен берілді (<https://kazislam.kz/>, 27.12.23).

Ресей ғалымдары неміс үкіметінің ІІ Дүниежүзілік соғысқа қатысты ақпараттарды әлі күнге дейін жасырын ұстап отырғанын, мұрағат материалдарын зерттеуге мүмкіндік бермейтінін жазады [Хайитов, 2015: 53]. Демек Түркістан легионы туралы шынайы ақпараттар әлі алда ашыла түсері белгілі. Қалай болғанда да тарихи шындыққа қол жеткізу үшін а) мұрағат материалдарын; б) естелік мемуарлар; с) түркістандық эмигранттардың жеке архивтері; д) әскери тұтқында болған бұрынғы кеңес әскерлерінен жазып алынған сұхбаттарын қарау маңызды.

Мұстафа Шоқай есімі шетелде жүрсе де Кеңес үкіметі құрамында болған қазақтар мен басқа да түркі халықтары арасында Кеңес үкіметінің басқыншылық әрекеттеріне қарсы көзқарасы, еркіндікке ұмытылыс тұрғысынан қатты бағаланды. Кеңес заманында Мұстафа Шоқайға *Пантуркист*, *Исламиш*, *Ұлтшыл* ретінде жала жабылды. Астанада



Мұстафа Шоқай атындағы мектеп бар. Республикалық деңгейде мектепшілік бірді-екілі конференция өтіп тұрады. Біздің ойымызша, бұл Мұстафатану ғылымы үшін аздық етеді.

Түркістан легионы қатарында болған әскерлер отанын сатқан сатқындар емес. Тірі қалсам еліме, ұлтыма қызмет етпей қоймаймын дейтін жастар өздерін өлімге қимады. Олар екі оттың ортасында жүріп аман қалғанмен, соғыс біткен соң келісім бойынша жеңуші тараптың қолына өтуге тиіс болды. Түркістандықтар үшін нағыз тозақ сол кезде басталған еді. Отаным деп алғашында соғысқа аттанған оларды Кеңес одағы ату жазасына кесіп, түрмеге қамап, Жер аударып, қалған отбасы мүшелеріне *Отанын сатқан опасыздың ұрпағы* деген қара таңбаны басты.

2024 жылдың 22-маусымда Германияның Совет Одағына қарсы шабуыл бастағанына 83 жыл болады екен. Жыл сайын осындай кезеңде *1941 жылы 22 маусымда фашистік Германия опасыздықпен соғыс жарияламастан Совет Одағына басып кірді* деген тұжырым кезекті рет қайталанып жатады. Жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының фейсбук парақшасында «Германия неге соғыс ашты?» деген тақырыптағы жазбасы бар. Жазушы осы мақаласында Германия опасыздықпен соғыс ашты дегені шындыққа үйлесе ме, немістердің опасыздықпен басып кіргені рас па деген сұраққа жауап іздеген. Оның сөзінше, *Германия Совет Одағына қарсы опасыздықпен тұтқиылдан соғыс бастады* деген тұжырым жалған. Шамамен сол уақытта Германияның Сыртқы істер министрі И.Риббентроп Берлинде өзіне СССР-дің Германиядағы елшісі В.Деканозовты шақырып алып Совет Одағына қарсы әскери қимыл басталғаны туралы нота тапсырады. Құжат толықтай *Нота Министерства иностранных дел Германии Советскому правительству от 21 июня 1941 года* деп аталады.

Қызыл Армия аттанған майдан даласының алдыңғы шебінде Орта Азиядан келген орыс емес ұлт өкілдерінің әскері жіберілді, қолдарында ескі-құсқы қару-жарақ, әскери дайындығы әлсіз. Тіпті соғыстан алдын ресми Мәскеу жарлығы бойынша орыс емес ұлтынан әскерге солдат алмайтын. Себебі, олардың қолына қару-жарақ беріп, әскери жаттығуларды үйретсе, өзімізге қарсы шығады деп қауіптенді. Оның үстіне соғыс алдында Сталиннің бұйрығымен әскери шенді адамдар репрессияға ұшырады. Расында, нацистік Германия Кеңестер одағының шама-шарқын дөп баса білді. Алғашында Кеңес одағынан әскери шығын өте көп болды, тұтқынға түскендерді айтпағанда мыңдаған адам немістің оғы мен бомбасының құрбаны болды. Осы тұста Герман үкіметінің өзіне тым

сенімділігі мен басып алған елдерге көрсеткен қатыгездігі алғашқы мақсаттың күлталқан болуына себеп болды. Олай дейтіні, кейбір зерттеушілер Украина, Беларусия, Қырым секілді жаулап алған елдерге Германия тәуелсіздік бергенінде сол елдің атынан соғысып жатқан қаншама әскерге күш берер еді деп санайды. Ал олар керісінше, зорлық-зомбылық көрсетіп, легион құрған кезде берген уәдесінде тұрмады. Уәде бойынша нацистік Германия өзі жаулап алған елдерге *еркіндік береміз* деген болатын. Түркістан легионында болған Орта Азиялы әскерлердің бар арманы да сол болатын. Себебі олар үшін соғысып жатқан екі тараптың қайсысы жеңсе де бәрібір еді, тек еркіндік берсе болды деген сенім болды. Алайда, үміті ақталмады.

### **1. АЛДЫҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ**

Түркістан легионы туралы ақпарат шынайы әрі толыққанды болу үшін неміс мұрағат қорларын тарту керек. Бірақ зерттеуші Н. Темботованың сөзінше Германия үкіметі мұрағат материалдарын зерттеуге және жариялауға тиым салған [Темботовна, 2000: 14]. Бұл ақпарат 20 жыл бұрын шыққанын ескерсек бүгінде Герман үкіметінің легионерлер туралы ақпарат алуға көзқарасы өзгерді ме жоқ па осы жағы белгісіздеу. Ол үшін соңғы жылдары Германия мұрағаттары мен кітапханаларын қолдана отырып жазылған еңбектерді зерделеп шығу қажет.

Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионын құруға қатысы бар деген негізсіз әңгімені үш топқа бөліп қарастыруға болады:

- 1) Қазақстан бұл жөнінде не дейді?
- 2) Ресми Мәскеудің көзқарасы қандай?
- 3) Шетел зерттеушілері қандай ұстанымда?

Түркістан легионы туралы жазып жүрген отандық және шетелдік ғалымдар жетерлік. Мысалы, Амантай Кәкеннің *Түркістан легионы. Деректі толғам*. (Астана 2000) еңбегі. Б. Садықованың *Түркістан* (27.05.1998) деген кітабын және Ахмет Бектаевтың *Под небом Франции* кітабында Түркістан легионы жайында кеңінен жазылады.

Түркістан легионы туралы шетелдік авторлардың еңбектерін атап өтуді жөн деп білдік. 1999 жылы Стамбулда шыққан Хусейн Икрам Ханның *Воспоминания одного туркестанца о второй мировой войне* кітабы, 2005 жылы Стамбулда жарық көрген Джаббар Ертюрктің *Воспоминания одного турка о второй мировой войне от Красной*

*Армии до Кавказского национального легиона* кітабы. Сондай-ақ, соғыстың ауыр азабын басынан өткізген соғыс туралы мемуарлар авторы Сапар Аймергеннің бірнеше еңбегін атап өтуге болады. Олар: *Son Köprü – Последний мост* (1992 г.), *Tayga Mahkumları – Пленники тайги* (1995 г.), *Sisli Körfez – Туманный залив* (1997 К. Абдуқап. (2015, 7-8). *Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой*. Исследование/перевод с казахского языка. Исследовательский институт Общественное мнение, Астана.

Бұл тақырыпты ғылымда жүрген тарихшылар мен жас зерттеушілер тереңнен қазбалай түсу керек. Ұлтымыздың ең асыл тарихы осында жатыр. Из-түзсіз жоғалды делінген, қара қағаз келген әскерлердің қаншамасы осы лагерьлерге түскен болуы мүмкін. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Гүлнар Мендіқұлова ашылмай жатқан ақпарат көп екенін айтады. Оның сөзінше, қажетті құжаттар Франция, Бельгия, Германия, Норвегия, Голландия, Италия, Швеция және Ұлыбританияның ұлттық және аудандық мұрағаттарында жатыр. (<https://informburo.kz>, 27.12.23).

*Mustafa Çokay'ın hayatı ve mücadelesi* атты докторлық диссертация жазған ғалым Әбдіуақаб Қара 2022 жылы докторлық қорғаса, 2004 жылы Алматыда кітап ретінде басып шығарды. Г.Көкебаеваның *Талқыға түскен тағдыр. Түркістандық соғыс тұтқындары* еңбегі құнды. Ал, А.Жүнісбеков *Национальные воинские соединения Казахстана на фронтах войны (1941-1945)* еңбегі қаншама ақпараттың бетін ашқан.

## 2. МӘСЕЛЕНІ ТҰЖЫРЫМДАУ

Жалпы легион құру ісі ІІ Дүниежүзілік соғыс кезінде ғана пайда болған әрекет емес. Тарихы тереңде, Батыс пен Еуропа басқа елге соғыс ашар кезде әскері жетпесе ерікті әскерлерді ақшаға сатып алып отырған. Бүгінде легионер термині спортта қолданылып жүр. Сырттан келген атақты спортшыларға қомақты қаржы беріп, сол мемлекеттің атынан үлкен додаларға қатысуға арнайы шақырады. Түркістан легионындағы әскерлер болса фашистік Германияның тұтқынына түскен, Сталиннің *кеңес әскері тұтқынға түссе, өзін-өзі өлтіруі керек* деген ұранына бағынбағандар екенін естен шығармау керек. Орта Азиядан, соның ішінде Орта Азиядан соғысқа барып, тұтқын болған әскерлерге Сталиннің бұл сөзінің өтпеуіне себеп – діни ұстаным мен саяси көзқарас. Тәңір берген ғұмырды адамның өзі қиюына болмайтынын түркістандық тұтқындар жақсы білді. Екіншіден, соғыс Түркістанның ішінде болып жатқан жоқ.

Сондықтан да бұл II Дүниежүзілік соғысты *Ұлы Отан соғысы* деп атауға келмейді. Қызыл Армия қатарына ешбір дайындықсыз алынған олар өз еркімен соғысқа аттанған жоқ. Осы тұста 1941 жылға дейін Түркістандық әскердің Қызыл Армия қатарына қалай қабылданғаны жайлы ақпараттарды қарау жеткілікті.

Соғыстың алғашқы аптасында мыңдаған Кеңес әскерлері тұтқынға түседі. Арасында түркітілдес әскердің болғанын байқаған неміс әскерлері оларды Кеңес одағына қарсы қолдану туралы ойлайды. Алғашқында жәй ғана күзет ретінде сынақтан өткізген соң артынан жақсы нәтиже көреміз деп ойлаған фашистік Германия 1942 жылдың соңында Түркістан легионын құру керек деп шешеді. [Çelik, 2015: 11].

Түркістандық легионерлер саны Германия командирлері тарапынан 200.000 деп берілсе, легиондарда қызмет еткен Баймырза Хайыт 267.000 деп көрсетеді. Соғыстың соңында 400.000 жақындаған Түркістан легионының маңызды бір бөлігі майданда жан бергені, ал аман қалғандары болса Ялта Келісімі бойынша Кеңес үкіметіне табысталғаны Қызыл әскер тарапынан оңбай жазаланғаны белгілі. Екінші дүниежүзілік соғысты басынан өткеріп, неміс жағында Қызыл Армия қатарына болған, Қызыләскер сафынан Алман тарафына өткен әскерлердің бірі Чеббар Ертүрк былай деді: «Екінші дүниежүзілік соғыста Кеңес үкіметі кем дегенде 5 миллион түркістандықты майдан шебінде алдыңғы қатарға жіберді. Бұлардың маңызды бөлігі тірі орала алмады». [Çelik, 2015: 131].

Тұтқынға алынған кеңес тұтқындарының саны туралы соғыс уақытында толық есеп жоқ. Бұл мәселе бойынша әртүрлі сандар бар болса да анықталған фактілер, із-түзсіз жоғалған әскери тұтқындардың саны миллиондаған деп есептеледі. Кеңес Одағы кезіндегі кезеңді зерттеген неміс тарихшысы Георг Фишер майданнан тұтқынға алынғандар саны 2 053 000 деп көрсетсе, Шығыс министрлігі дереккөздері (неміс: Ost Nazirium) бұл санды 3 600 000 деп түсіндіреді. Дереккөз ретінде Германия Қарулы Күштерінің деректеріне сілтеме жасаған Александр Даллин тұтқында болған кеңес жауынгерлерінің санын 1941 жылы 3 355 000 және 1942 жылы 1 653 000 деп көрсетеді. Неміс Қарулы Күштері Құрлық әскерлері қолбасшылығының мәліметтері бойынша, тұтқынға түскен кеңес жауынгерлерінің саны, оның ішінде қаза тапқан, қашып кеткен және босатылғандар саны 3 350 639 деп хабарлайды. [Çelik, 2015: 133].

### 3. ГИПОТЕЗА

Мақсат – *Мұстафа Шоқай легион құрды* деген сөзді жоққа шығару, архив материалдары арқылы дәлелдеу. Шын мәнінде Шоқайдың мақсаты не болғанын анықтау. Шоқай өлімі де осы соғыс басталған алғашқы жылдарға сәйкес келді. Шоқай өліміне сталиндік режим бе әлде гитлерлік режим кінәлі ме? Түркістан легионына әскерлер ерікті түрде кірді ме? Сталиннің тұтқынға түскен әскерді *отанын сатқандар* деуі халықаралық құжатқа сәйкес келе ме?

### 4. ӘДІСТЕМЕЛЕР

Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионын құруға қатысы болған-болмағанына ғылыми тұрғыда жауап беру үшін ең алдымен Түркістан легионы қалай құрылғаны туралы шынайы архив материалдарынан ақпарат жазу керек. Екіншіден, Түркістан легионы құрамында болған тұтқынға түскен түркістандық әскерлердің естелік-мемуарларын оқу қажет. Түркістан легионы жайлы Түркияда басылып шыққан кітаптар баршылық. Алайда Қазақстанда Түркістан легионында болғандар туралы ақпарат өте аз. Сондықтан мақала барысында түрік тілінде жазылған ғылыми еңбектерді көбірек пайдаландық.

Мақаланы толық ашу үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Атап айтқанда: баяндау, тарихи-салыстырмалы әдіс пен анализдік талдау жүргізілді. Мақаланы жазу барысында Түркістан легионы туралы жазылған еңбектерді шолып, сараптама жасау әдістері қолданылды.

### 5. МӘСЕЛЕНІ ТАРҚАТУ

Мұстафа Шоқай фашизмге қарсы болды. Оның 1939-1940 жылдары жазған мақалаларынан көреміз. Герман үкіметі соғыстың бастапқы жылдары тұтқынға түскен әскерлерді лагерлерге алып келіп орналастырғаны белгілі. Сол тұтқындар арасында қаншама білімді жастар мен әскери шенді адамдар болды. Оған дәлел, Мұстафа Шоқайдың Франциядағы мұрағат тізімінде орта және жоғары білімі барлардың әскерге алынғаны жазылған. Олардың арасында мұғалімдер, инженерлер, техниктер, аспазшылар, трактористер, комбайнерлер, есепшілер болған.

*Легион* термині латын тілінен келген (лат.-*Lego*-қабылдаймын, жинаймын) және ежелгіримдік әскери терминология болып саналады. Нацистердің жалдаушы сипатын

білдіру үшін қолданылған. Н.Темботовнаның кітабында легиондардың қызметі туралы басқа пікір айтады. Автордың сөзінше, тәжірибеде шығыс легионы әскери бірлік ретінде саналмады және әскери операцияларға жіберілмеді. Олар тек іріктеу, оқыту, кавказ-түрік батальондар базасын құру қызметін ғана атқарған деген ой айтады. [Темботовна, 2000: 20].

Осы лагерьлер құру туралы зерттеушілер арасында түрлі көзқарас бар. Бірі соғыс басталмай тұрып немістер алдын ала лагерьлер құрған деп жазса, екінші бір топ олар соғыс басталған соң лагерьлер жасақтай бастады деген ой айтады. Алғашқы пікірге түрткі болғаны, немістер Кеңес үкіметін басқа Еуропа мемлекеттерін жаулап алғаны сияқты санаулы апта ішінде жеңеміз деген оптимистік ұстанымынан туған болуы мүмкін. Ал, соғыс басталған соң лагерьлер құрыла бастады деген пікір де орынды деп білеміз. Себебі, тұтқынға түскен әскерилердің көптігі соншалықты оларды тұтқындар лагеріне сыйдыра алмады. Қалай дегенде де екі пікірдің де өзіндік логикасы мен жөні бар деп санаймыз. Герман үкіметі Кеңестер одағының соғыс жағдайына дайын емес екендігін алдын ала білді. Өздеріндегідей емес, ескі-құсқы әскери техникамен ұзаққа бармайды деп сенді. Расында соғыстың алғашқы жылдары солай болды, тұтқынға түскендер мыңдап саналды.

Гитлер Орта Азиялық тұтқынға түскен әскерлерден легион құруға қарсы болмады. Себебі, олар жеңіске жетсе Түркия мен ислам әлемінен Англияға қарсы соғыста қолдау табамын деп сенді. 1941 жылдың қараша және желтоқсан айларында Гитлер төрт легионды құру туралы тапсырма берді. Олар: Түркістан, Грузин, Армян және Кавказ-магомандық легиондар болды. Ал, 1942 жылы 15 сәуірде казактар мен кавказдықтарды партизандарға қарсы соғыс алаңында «теңқұқылы одақтас» ретінде қолдануға рұқсат берді. [Темботовна, 2000: 21].

*Түркістандық полк* соңынан 811-жаяу әскер батальоны болып өзгерді. Бұл полк Құрлық күштері бас штабының генерал-квартирмейстері, Э. Вагнер 1941 жылғы 15 қарашадағы бұйрығымен құрылды. Түркістан легионы құрамында қазақ, өзбек, қырғыз, түркмен, қарақалпақ, тәжіктер болса, Грузин легионы құрамында грузиндерден бөлек, осетиндер болды. Жаңадан құрылған оқу лагерлері Полтав облысында болды. Түркістан легионы — Ромнахта, Әзірбайжан — Прилукахта, Грузин — Гадяче, Армян — Лохвице және Солтүстік кавказ — Миргородте орналасты. О. Романько. (2014). Шығыс легиондарының құрамы барлық жағынан әртүрлі болды. Этникалық тұрғыдан да,

әлеуметтік құрамы да, саяси-моральдық тұрғыдан да бір біріне ұқсамады. Легион құрамында тек тұтқынға түскен әскерилер ғана емес, өз еркімен берілген әскерлер мен Еуропада эмиграцияда жүрген саяси лидерлер де болды. [Темботовна, 2000: 21]. Екі жылдың ішінде Польшада 52 дала батальоны құрылды. Оның ішінде 14-түркістан легионы, 8 әзірбайжан, 8 грузин, 8 армян, 7 солтүстік кавказ және 7 еділ-татар легионы. Барлық саны 50 мың адамды құрады.

Түркістан легионы туралы мақаланы бірнеше сериялы ғылыми зерттеу ретінде бастап отырмыз. Зерттеуде бұған дейін легион жайлы жазылған еңбектерді шолып, салыстыра отырып жазуға тырыстық. Алдағы уақытта бұрын-соңды ешбір жерде жарияланбаған материалдарды жазу үшін II Дүниежүзілік соғыс орын алған жерлерге барып, легиондар құрылған ірі мемлекеттік, аудандық және облыстық мұрағаттардан деректер алуды көздейміз. Бұдан бөлек, бүгінде көзі тірі Түркістан легионында болған әскердің өзінен немесе артында қалған ұрпағынан сұқбаттар алу жоспарлануда. Осы мақалада біз II Дүниежүзілік соғысты *Ұлы Отан соғысы* деп қолданбаймыз. Мақаланың жаңашылдығы да осында деп білеміз.

## 6. ШЫҒЫС ЛЕГИОНЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Германия үкіметі Кеңес үкіметіне қарсы соғыс ашатын кезде олар бұл мемлекет ішінен іріп-шіріген, бірлігі жоқ, өте көп ұлттардың жиынтығы деп қабылдады. Сондықтан да олар *шығыс территориясын* орыс емес ұлттардан құралған топтармен бірігу арқылы соғысты тезірек аяқтаймыз деп жоспарлады. Алғашында күзет бөлімдері жасырын құрылды. Тек 1941 жылдың 15 қараша күні құқықтық негізін қалады. Осы күні Құрлық күштер Генштабтың генерал-квартирмейстері генерал-майор Э.Вагнер түркістандық және кавказ әскерінің тұтқындарынан *күзет жүздігін құру туралы* бұйрық берді. Бұл бөлімді 444-нші күзет дивизиясы ретінде, *Юг* деп аталатын тыл жұмыстарындағы тәртіпті қадағалау үшін құрылды (<https://mediazona.ca>, 28.12.23).

1942 жылы қаңтар-ақпан айларында Польшада төрт легион құрылды. Осылайша, 13 қаңтар күні Түркістан және Магометанский легион пайда болды. 8 қаңтар күні болса, Грузин және армяндық легион құрылды. Түркістан легионы құрамына өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ және тәжіктерді қосқан. Кавказ-магометанский легион құрамына әзірбайжан, дағыстан, ингуш, шешендер кірген. Ал грузин легионына осетин, абхаз, адыгей, черкес, кабардин, бұлғар және карачайлықтар кірген, тек армян құрамы

ғана біртектес армяндардан тұрды. Осылайша 1942 жылдың басынан бастап құрылған «Түркістан легионыны тек 1942 жылдың соңында құрылып бітті [Темботовна, 2000: 27]. Құрамында 7 батальон болды, әрқайсысында 1100-1200-ден тұтқын жасақталды. Легионды неміс капитаны Эрнеке басқарды. Легионерлердің санасына фашистік идеология сіңірді. Әрбір ротада молда болды, кеңес үкіметіне қарсы *Милли Түркістан* журналы шығарылды. Түркістан легионын немістің барлау және диверсиялық органы саналған *Цеппелин* жетекшілік еткен (<https://chechnyatoday.com>, 08.11.2023).

## **7. МҰСТАФА ШОҚАЙ МӘЖБҮРЛІ ТҮРДЕ НЕМІС ЛАГЕРЛЕРІН АРАЛАДЫ**

Мұстафа Шоқайдың қайтқан уақыты 1941 жылдың 27-нші желтоқсаны. Яғни, легион құрылғанға дейін ұлт қайраткері белгісіз жағдайда қайтыс болды. Неміс әскерімен бірге тұтқындар лагерін аралап жүргенде, мүмкіндікті пайдаланып, түркістандық әскерлердің рухын көтеретін, үміт отын жағатын жалынды сөздер айтуға тырысты. Сол үшін де Мұстафа Шоқай әскерилердің алдында аса үлкен тұлға болып қалды. Мұстафа Шоқаймен бірге жүріп концлагерлерді аралаған неміс фашистері Түркістан легионын басқару туралы ұсыныс айтады. Түркістанға бостандық беретініне сенбеген Мұстафа Шоқай легион құрудан бас тартады. Ченстаховадан өзінің үйі Парижге кетіп бара жатқан жолда ол Берлинде қатты сырқаттанып қайтыс болады. Қарсылық білдіргеніне жауап ретінде неміс фашистері Мұстафа Шоқайды улап өлтірді деген ақпарат та бар. [Кара, 2015: 42].

Мұстафа Шоқай Марияға жазған хатында: Менен қолдау күткен, үмітпен қараған бұл бейшараларға ешқандай көмек бере алмайтыным үшін өзімді жегідей жеймін. Мен оларға көмектесемін деп уәде бере тұра, олардың сынып кетпей, моральдық рухын көтеру және қолдау үшін ойыммен өтірік айтып тұрғанымды білемін. [Кара, 2015: 43].

Гитлер Германиясы мен Сталиннің Ресейі. Екі диктатордың бірін таңдау Мұстафа Шоқай үшін екі оттың ортасында қалумен бірдей еді. Мұстафа Шоқайдың ішкі түйсігі сезгендей-ақ, фашистік Германия Түркістанға тәуелсіздік бермеуші еді. Мысалы, Қырымды басып алған соң немістер қарапайым халықты қырып, халықтың көз жасына қалды. *Человек, потерявший родину* деп аталатын романда Дағджы өзінің әкесінің сөзін былай деп жазады: *Біз барлығымыз немістерді бостандық алып береді деп үмітпен күттік. Олар бізге еркіндіктің орнына өлім мен қантөніс алып келді* деп жазды.



Немістерге қарсы қырымдықтар тау мен орманда жасырынып партизандық топтар құрған [Kara, 2015: 58]. Фашистік Германияның осындай теріс пиғылын білген, түсінген Мұстафа Шоқай бірден Түркістан легионын құрудан бас татты.

Фашистік Германия соғыстың алғашқы жылдарында тұтқынға түскен әскерлерді ұлты бойынша бөлуге асықпады. Мұстафа Шоқай мен Қаюм Хан екеуінің беделін өздерінің пайдасына қолдануды көздеген олар газет пен радиода сөйлетуді көздейді. Тұтқындар лагерін аралаған Мұстафа Шоқай тұтқындардың аянышты жағдайын көре сала оларды ұлтына қарай бөлу қажеттігін тездетуді сұрайды. Бірақ Шығыс департаментінің шенеунігі болған Вон Менде тұтқындардан легион құру ойын жасырып қалады. [Çelik, 2015: 182-183].

Мұстафа Шоқай мен Вели Қаюм Ханды қасына ертіп алған неміс комиссия мүшелері Оербке және Берген-Белсен бастаған әсерилер тұтындар лагерін аралауға шығады. Ең соңғы лагерь *Ebernrode* делінген. Мыңбасы Майер-Мадер Түркістандық әскерлермен сөйлескенде олардың жағдайы жақсаратынын айтады [Çelik, 2015: 183]. А. Қараның сөзінше, соғыс кезінде Германияға қызмет етпейтінін түсінген кезде оны Шығыс аумақтар министрлігінің министрі Розенберг өлтірген болуы мүмкін дегенді айтады. [Kara, Kul, Ferhatoğlu, 2017]. Мұстафа Шоқайдың оны Германия тарапы өздерімен бірігіп жұмыс жасауға мәжбүрлегені туралы Халил Бурак Сауал былай деп жазады: *Шоқай тұтқынға түскендерден Түркістан легионын құруға соңына дейін қарсы болды. Соғыста тұтқынға түскендердің ісі бойынша комиссия жұмысына қатысса да, оны бұл іске араласуға немістер мәжбүр еткенін ұмытпау керек* дейді [Çelik, 2015: 257].

Б.Аяған, Ә.Кәкен және басқа зерттеушілердің ой-пікірлеріне сүйене отырып хабарларға қарағанда, Шоқайды НКВД қызметкерлері өлтірген болуы мүмкін. Зерттеуші, тарихшы Дархан Қыдырәлінің пікірінше, Розенберг те, губернатор Қаюм және НКВД қызметкерлері де Шоқайдың өліміне қатысы болған адамдар. Бүркітбай Аяған, жазушы Амантай Кәкеннің сөзінше, *Шоқайдың өліміне НКВД қызметкерлері кінәлі болды* дейді [Kara, Kul, Ferhatoğlu, 2017].

Берлиннің Сохенбург ауруханасы берген өлім себебі құжатында Мұстафа Шоқай *тифус ауруынан қайтыс болды* деп есеп береді. [Çelik, 2015: 257]. Мұстафа Шоқай өлімінен соң Түркістан легионын жүргізу ісі Вели Қаюм Ханға беріледі. Өзбек ұлтынан шыққан Вели Қаюм Ханның ісіне көңілі толмаған адам, ең басты қарсыласы болып шыққан Түркістан ұлттық комитеті насихат бөлімінің бастығы, Бас хатшы қазақ Қарыс

Қанатбай еді. Қаюм өзі жоғары билікке қол жеткізу үшін, фашистік Германияның көңілін өзіне аудару үшін, Түркістан легионына өзі ғана басшылық етуді көздеу арқылы қызғаныштан улауы да мүмкін. Түркістан легионын басқару ісінде өзара келіспеушіліктер болғанын соңынан келген Андреас Мадер мен Вели Қаюм Хан арасындағы келіспеушіліктерден, бірін бірі жау көргенін-ақ байқауға болады. Немістер өлтірсе Қаюм Ханды да өлтірер еді ғой. Бұл жерде қызғаныш Қаюм ханда болуы мүмкін. Соңынан Түрік бірлігі журналының Түркістан басылымының редакторы Умари де Қаюм Ханның қарысыластары арасында қалады [Çelik, 2015: 259].

Тұтқындар лагерін аралау кезінде Мұстафа Шоқай 35 мұсылманды тек қана сүндеттелгені үшін ғана атуға дайындалып жатқанына куә болады. Ол сол сәтте-ақ, бұл іске кірісіп, оларды өлімнен аман алып қалады. Бұл оқиғадан соң Мұстафа Шоқай немістің тиісті органдарына алдағы уақытта мұндай бассыздық орын алмауы үшін хат жолдайды. Сөйтіп Шығыс министрлігі, Германияның Қарулы күштерінің бас басқарма басшылары қатысқан үлкен жиында ол мұсылмандардағы сүндетке отыру дәстүрі барын баяндайды [Kara, 2015: 34].

Мұстафа Шоқайдан бөлек соғыс жылдары эмиграцияда жүрген саяси лидерлер арасында Әзірбайжанның алғашқы президенті болған Мамед Расулзаде де бар еді. Расулзаде Мұстафа Шоқай секілді тұтқынға түскен мыңдаған әзірбайжандықтарды ату жазасынан құтқарып қалды. Себебі соғыстың алғашқы кезеңінде тұтқынға түскен түркістандықтар мен әзірбайжандықтарды *сүндеттелген еврей* деп атып тастап отырған. Ал Расулзаде мен Мұстафа Шоқай олардың еврей емес, мұсылман, әзірбайжан екенін сауатты түрде дәлелдеуінің арқасында мыңдаған адамның өмірін сақтап қалды. Расулзаде де әзірбайжан легионын құруға келісімін бермеді, бірақ оған неміс үкіметі хаттар жазып, бірігіп жұмыс жасауға жиі шақырып, қыр соңынан қалмады. Бұл туралы біз Бакуде өткен сипмозиумдағы баяндамада кеңінен жаздық [Yeraliyeva, 2023].

Бүгінде көптеген зерттеушілер Мұстафа Шоқайдың жарияланбаған 100-ден аса мақаласы барын айтады. Зерттеуші Н.Темботованың жазуына қарағанда, легиондар жайлы ақпараттар *Кавказ және Проблемы* журналында бар екен. Бұл басылым 1934-1939 жылдар аралығында Парижде 5 тілде немісше, французша, ағылшын, түрік және орыс тілдерінде жарияланып тұрған. Мұнда эмиграциядағы түрік және кавказдық ұйымдардың құжаттары мен мақалалары сондай-ақ эмиграцияда танымал тұлғалар Гайдар Бамат, Сухли-Кайоғлы, Мұстафа Шоқайдың мақалары басылып тұрған.

Н.Темботовна бұл журналдағы мақалалармен Ресей ғылым академиясындағы шетел бөлімінен тапқанын айтады [Темботовна, 2000: 17].

Неміс үкіметінің Расулзадени өлтіруге мүмкіндігі болмады емес, болды. Әлемде соғыс болып жатқан тұста Мұстафа Шоқай ешқайда қашып құтылмас еді, соны білген Розенберг оны өлтіруге тапсырыс беруі мүмкін емес дейтініміз сол. *Әйтеуір бір көнеді* деген пікірде болды. Мұстафа Шоқай ашық түрде Кеңес үкіметінің саясатына қарсы екенін газет-журналдарда жазып жүрді. Сталин Шоқайдан қатты аяқ тартты. КСРО көсемі Сталин Мұстафа Шоқайдың Батыс Еуропа газеттерінде жарияланған мақалаларын оқығанда, ол бұл идеяның Кеңес Одағына таралу қаупіне алаңдады, алдын алуға тырысты. Ол кезде Мұстафа Шоқайдың мақалалары қазақша *Еңбекші қазақ*, *Қызыл Өзбекстан* газеттерінде, *Жас Түркістан* (Жас Түркістан) газеттерінде жарияланып тұратын. Ол *антисоветтік* баптарға тосқауыл қоюға тырысты.

## 8. ТҰТҚЫНДАР ЛАГЕРІНІҢ АТАУЛАРЫ

1941 жылдың қысында екі айдың ішінде қайтыс болған Кеңес жауынгерінің саны жарты миллионнан асады. Кеңес жауынгерлерінің өлімі біріншіден дұрыс тамақтанбау, ауруға қарсы сақтық шараларының болмауы және лагерлердегі қысым еді. Кейде тұтқындар казармада үш-төрт адамнан бір төсекте жатуға мәжбүр болды. Түрме лагерлерінде үсті-үстіне тұтқындарды жаппай казармаға алып келе беру кезінде бетон еденде жатқан адамдардың көпшілігі өмірді емес, өлімді таңдап жатты. Неміс дерекөздері беретін мәліметтерге қарағанда, неміс тұтқынына 5,7 миллион кеңес әскері мен офицерлері тұтқынға түскен. Олардан тек жартысы ғана тірі қалған. Аштықтан, ауру мен қорлаудан 3,3 миллион адамның өмірі қиылды. Өлім-жітім 60% құрады (<https://weekend.rambler.ru>, 23.12.23).

Өлім көрсеткіштеріне мысал ретінде Честохова лагерін алып қарасақ та жеткілікті. 1942 жылдың алғашқы төрт айында бұл лагерьдегі 90 мың Қызыл Армияның 3 мыңы ғана аман қалады. Осы кезеңді басынан өткерген тұтқындардың бірі, қырымдық Дженгиз Дағжы өзінің естеліктерінде Уман лагеріндегі басынан кешкендерін былай түсіндіреді: *Лагерьдегі өлім саны күн санап артып отырды. Мәйіттер барактардан шығарылып, дәретхана ретінде пайдаланылатын шұңқырлардың дәл артына үйілген. Мәйіттердің көптігі соншалықты биік-биік қабырға пайда болғандай болды. Тұтқындар бұл жағдайды көрді, бірақ олар дауыстап әрекет етсе, олар оқ тиюден*

қорқып, үндемей қалды [Çelik, 2015: 137]. Украинаның Ромны қаласындағы 137 нөмірлі лагерь Түркістандықтар үшін, Лохвитция қаласындағы 127 нөмірлі лагерь Армениялылар үшін, 200 нөмірдегі Пируликидегі лагерь болса Әзірбайжандықтар үшін, Миргород қаласындағы 120 нөмірлі лагерь Солтүстік Кавказия үшін жинақтау орталығына айналған [Çelik, 2015: 189].

Ерекше есекеретін жайт, фашистік Германия тұтқынға түскен ешбір Түркістандықтық басынан сипаған емес, керісінше қаншама өрімдей жастар соғыстың алғашқы жылдарында аштықтан, аурудан, бір жұтым су жетпей қыршыннан қиылды. Тірі қалғандарын мәжбүрлі түрде Түркістан легионы қатарына алды. Онда да олар екінші сортты әскерлер ретінде қабылданды. [Çelik, 2015: 225]. Егер Қызыл Армия қатарынан соғысқа аттанған әрбір түркістандықтың әскери дайындығы мықты болып, қолында қаруы болса немістерге тұтқынға түспес пе еді деген ой келеді.

Дағджы еңбегінде жазылғанның барлығы тек авторға қатысты деп қарауға болмайды. Кеңес одағында соғысқа қатысқан жүз мыңдаған әскер осындай жолды жүріп өтті. Зерттеуші Александр Даллин, немістерге тұтқынға түскен Кеңес одағы әскерлері 5 162 000 адамнан көп болды. Бұлардың басым көпшілігі орыс емес ұлтынан болды. 1 981 000 адам концлагерьдегі адам төзгісіз жағдайдан қайтыс болды. Егер бұған іс-түзсіз жоғалғандар санын қоссақ, құрбандар саны үш миллионға жуықтайды. Тірі қалған 800 мың әскер *Әскери тұтқындардан легиондар құру* жобасына қолданылды [Kara, 2015: 92].

Карелии концлагерінде қайтыс болған тұтқындар саны 3 миллион және олардың көпшілігі орыс ұлтынан болмады, олардың ең азы дегенде миллион түркітілдес әскерлер лагерлерде жан тапсырды. Түркітілдес әскери бөлімдерге басшылық еткен генерал Хайгендорф өзінің бір сұхбатында концлагерьлерде 1 миллионнан астам түркітілдес әскерлер қаза тапқанын айтқан. Бұған тағы концлагерьлерде тірі қалып артынан немістер құрған легиондарда болған әскерлерді қосу керек. Осы тұста әртүрлі санақ айтылады. Даллин 800 мың деп есеп берсе, түрік легиондары мен немістер арасында байланысты жұмыс жасаған Эртюрктің сөзінше, олардың саны 900 мың болған. Түркістан Ұлттық Комитетінде жұмыс істеген Икрам Хан тұтқындар саны *1 миллионнан астам болды* дейді.

## 9. ҚЫЗЫЛ АРМИЯ ӘСКЕРІНЕН НЕМІС ӘСКЕРІНЕ ТҮТҚЫНҒА ДЕЙІН

Қырымдық Дженгиз Дағджы еңбегі автордың өзі басынан кешкен Түркістан легионындағы оқиғаларды баяндайды. Өзінің немістердің қолына тұтқынға түскен кезін былайша сипаттайды: *Жау минометтен атқылай бастады. Біз қоршауда қалдық. Бірер сәттің ішінде айнала тозаққа айналды. Адам еті мен сүйегі аспанға атқылаған су, таспен араласып жатты. Біраздан соң жаудың жалыны басылды. Дағджы ұзақ уақыт бойы басын көтерместен жата береді. Басын көтергені сол-ақ екен, екі неміс әскері винтовканы дәл басына қадап тұрады. Осылайша, Дағджы 1941 жылдың 9-ншы тамызы күні түс уақытында тұтқынға түседі. Түркістан легионы қатарына қабылданбай тұрып, Дағджы тұтқындар лагеріндегі барлық азапты басынан өткізеді К. [Kara, 2015: 19].*

Зерттеуші Мюленнің пікірінше, түркітілді әскер үшін легион бірден бір тірі қалу орны болды. Себебі легионға түсу тойып тамақ ішу, таза киім кию, ауырған кезде дәрігердің көмегіне жүгіне алуды білдірді [Kara, 2015: 37]. Түркістан легионында жоғары қызметте болған белгілі тарихшы Баймырза Хайыттың жазуынша, тұтқынға түскендерді өз еліне қарсы қаруландыру халықаралық талаптарға қайшы болды. Сондықтан тұтқынға түскендерден екі данадан қолхат алып отырған. Қолхаттың бір данасы Женеваға, екінші данасы мұрғатта сақталды. *Бұл құжатта біз өз қолымызбен: Біз өз еркімізбен Түркістан армиясы қатарында Кеңес одағына қарсы соғысуға дайынбыз. Ант береміз* деп жазып бердік дейді тарихшы Баймырза Хайыт. [Kara, 2015: 42].

Фашистік Германия тұтқынға түскендерді аяған жоқ. Бұл туралы Әбдуқап Қараның *Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой* деген кітабында да айтылады. Автордың сөзінше, түркістандық әскерлерилердің жартысы Германия мен Кеңес одағы арасында соғыстың оларға ешқандай қатысы жоқ екенін жақсы білген. Мұнда оларға *сендер тұтқын емессіңдер* деп айтқан. Расында олар концлагерьдегі сияқты аштық көрмеді бірақ іштей бәрібір өздерін тұтқын сезінді. *Мы вместе прошли этот путь* романындағы басты кейіпкер Таулы олардың *бостандыққа тап болған тұтқындар* деп атайды. [Kara, 2015: 51]. Түркістанға еркіндік беру туралы ой немістердің жоспарында да болмағаны анық. Тіпті, II Дүниежүзілік соғыста фашистік Германия жеңген күннің өзінде түркі халқы үшін *қожайын ауыстыру* секілді болар еді. [Kara, 2015: 23]. Міне, Мұстафа Шоқай осындай ниетін немістердің білген соң олармен бірге жұмыс істеуге құлқы болмады. Ол іштей немістер ешқашан түркістандықтарға еркіндік бермейтінін білді.

Легионнан қашқандарды өлім жазасына кескен. Қашқандар ұсталған соң жарты сағаттың ішінде немесе бір күн ішінде әскери трибунал өлім жазасын кесіп, қабырғада оларды атып тастаған. Сол үшін ары қарай өмір сүруді қалағандар амалы жоқтықтан легионда қалған. Легионда қалу немесе қалмау деген өмір мен өлімнің бірін таңдау секілді болған. Түркістанға азаттық алып береміз деген олар, немістің қару-жарағы мен қаржысы арқасында түркістандық әскерилер өз отаны мен халқын қанішер Сталиннен құтқара алады деп сендіргісі келді. Сондай-ақ, неміс үкіметі Кеңес одағының ыдырауына мүдделі екендігін, бөлек мемлекеттер құрылғанын қалайтыны және Түркістан легионы осы мақсатпен құрылды дегенге сендіріп баққан [Kara, 2015: 52].

Зерттеуші Әбдухаб Қара өзінің еңбегінде осыған қарамастан түркістандық әскерилер өздерін Түркістан легионы қатарында болғанын мақтан етті деп жазады. Бұған бірден бір себеп Түркістан өзінің ұлттық әскерін құру деген арманы болғанымен байланыстырған дұрыс шығар. Себебі патшалық Ресей кезінде Түркістан ұлттық әскерін құру былай тұрсын, түркістандықтарды әскерге де алмаған. *Страшные годы* деп аталатын романда түркістандық солдат былай деп жазады: *Енді бізде өзіміздің әскери армиямыз бар*. Бұл олар үшін үлен билік пен бақыттың көзі болды. [Kara, 2015: 53].

## **10. ЛЕГИОНДАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ТОЛЫҚ ЗЕРТТЕЛГЕН ЖОҚ**

Соғыстың аяқталғанына биыл 78 жыл толса да фашистік Германия құрған легиондар туралы ақпарат толық зерттелген жоқ. II дүниежүзілік соғыс тақырыбы ескірген деп саналса да тарихи бағасын нақты алмаған тұстары жетерлік. Соның бірі легиондардың құрылуы, жұмысы, қалай таратылғаны. Түркістан легионы тақырыбы айтыла қалса, *Мұстафа Шоқай құрған* деген Кеңес үкіметі жапқан жала әлі де бар. Қазақ әруақ сыйлаған халық. Мұстафа Шоқайдың Берлинде жатқан сүйегін сыйласақ, қазіргі Тәуелсіздігімізге сәйкес келмейтін сөзді айтпаған дұрыс. Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысы бар ма жоқ па оны түрік, неміс, ағылшынтілді басқа ұлттың ғалымдары зерттеп, бағасын берген. Оның Түркістан легионын құрмағанын, өзі де эмиграциядағы түрістандық ретінде тұтқынға алынғанын сауатты қазақ білуі тиіс. Тұтқындар лагерін аралап, үмітін үзгені жайлы әуелі әйелі Марияға жазған хаты бар.

Әлем мойындаған саясаткерлер мен қоғам қайраткерлеріне ортақ ұқсас мінез, қасиет бар, олардың – саяси шиеленістің немесе орын алған оқиғаның қалай өрбитіні мен немен аяқталатынын алдын ала біліп отыруы. Саяси көзқарасын ешбір жасырмастан,

*ертең бұл сөзім қате болып қалса қайтем?* дейтін екіұшты күмәннан таза, төрткүл әлемге сол ойын ашық, бүкпесіз айта білуінде. Мұстафа Шоқайдың да саяси оқиғаларға дер кезінде берген саяси пікірлері көп ұзамай дұрыстығын дәлелдеп отырды. Мысалы, 1939 жылы Германия Польшаға басып кіруіне байланысты Мұстафа Шоқай былай деп жазды: *Сталин мен Гитлер – екеуі де жауыз адамдар. Менің қатты алаңдайтыным, бұлардың қайсысы жеңіске жетіп тынар екен. Саясатта да, алдап-арбауда да бұлар бір бірінен қалыспайды. Біреуі – нацист, екіншісі – марксист. Егер олардың екеуі бірігуді ойластырып, әлемді басқарғысы келсе, онда әлем қанға тұншығады. Барлық халықтың әкесі мен неміс халқының әкесі арасындағы достық уақытша сипат алып тұр.* Осындай пікірде болған Мұстафа Шоқай фашистік Германияның түпкі пиғылын білмей қалып, өзінің жанындай сүйген Түркістандықтарды айдап салуға көнбегені айдан анық. Мұстафа Шоқай фашистік Германия жеңіске жеткен күннің өзінде Түркістанға егемендік алып бермейтінін білген соң Түркістан легионының басында болуға қарсы болғанын шетелдік ғалымдар жақсы жазған. Осы ойы үшін де өмірі жарты жолда қиылды.

*Мұстафа Шоқай немістерге Түркістан легионын құрып берді* деген сөз барып тұрған сорақылық, сауатсыздық. Бүгінде Қазақстан егемен ел ретінде, II Дүниежүзілік соғыстың ортасында емес, алдыңғы шепте жүріп тұтқынға түсіп, жанын сақтауы үшін легионда болған боздақтарын ақтап ала алмай отыр. Жыл сайын 9-мамыр жеңіс күні тойланар тұста ресми Мәскеу Қазақстанның бетіне Түркістан легионын салық қылып басқысы келеді. Ал, шындығына келсек, біз Түркістан легионында болған әрбір қазақпен мақтануымыз керек. Олар дәл қазіргі сіз бен біз өмір сүріп отырған тәуелсіз ел болуды аңсап өткен боздақтар. Түркістан легионында болған қырым татары Дағдзы кітабын профессор Әбдухаб Қара аударған. Осы еңбекте Дағдзы өзі басынан өткерген соң Түркістан автономиясының қалай құрылғанын, тұтқынға түскен әскерлер алғашында лагерьлерде азаптан, аштан қырылғанын жазған. Бұл жерде автор Мұстафа Шоқаймен бетпе-бет кездеспегенін жазады, тек лагерьде бірге болған, кейін Түркістан легионы құрылар тұстағы әскерлерден естігені көп. Сонда әскерилердің көз алдында Мұстафа Шоқайдың лагерь аралап жүріп Түркістаннан тұтқынға түскен әскерлерге қарата айтқан бірлік туралы, Түркістанның егемендігі жайлы айтқан сөздері тұтқындарға үлкен сенім берген. Соғыстың қайнаған ортасында жүріп Дағдзының естелік-романдары шынайылығымен құнды. Соғыстан кейін жазылған еңбектер баршылық, бірақ осы

автордың еңбегінің легиондардың құрылу тарихын зерттегісі келетіндер үшін таптырмас құнды еңбек. Дағджының пікірінше, Түркістанның еркіндігі үшін жанын қиған боздақтар туралы естелік жазу оның қасиетті борышы болған. Дағджы кітабын Садық Тұран есімді кейіпкердің атынан жазады, Түркістан легионында жаттығудан өткен түркістандық әскерлерге қарап тұрып, ойланатын тұсын әсерлі келтіреді. *Бұлардың көбісі өз отанына жете алмай, жолда жан тапсырар. Бірақ бұл ештеме емес, себебі олардың бұл әрекеті Түркістан үшін. Түркістан қайта біздің қолымызға өтеді, солай емес пе? Таулар, су мен ауасы, аспан, мешіттер, барлық Жер біздің меншігімізде болады. Біздің жүрегімізде екі ғана қымбат мән бар. Бірі Түркістан болса екіншісі егемендік. Осы қасиетті жолда соңына дейін, қасық қанымыз қалғанша күресеміз. Осындай арманда жан берген ерлер бақытты шығар. Себебі қалған тірі қалғандары олардың сүйікті отанынына олар туралы естелік жеткізетін болады. Осындай оймен біз униформа кидік* [Kara, 2015: 73].

Түркістан легионында нақты қанша қазақ болғанын дәп басып айту қиындау болар. Десек те, тарихқа шынайы баға беретін уақыт жетті. Түркістан легионында болған әрбір тұтқын қазақ Отанын сатқан жоқ, олар тәуелсіздік үшін күрескен нағыз батырлар. Осындайда шынайы ақпаратты қолға алып, ең дұрыс дәлелдермен баға бергісі келетін зерттеушілердің көп болғаны дұрыс. Дағджы кітабы Орта Азияда соғыс тақырыбын зерттегендер арасында кең танылған деуге келмейді. Дағджы арқылы мындаған оқырман II Дүниежүзілік соғыс кезінде әскерлердің бастан өткерген ауыр да азапты күндерін оқып білді. [Kara, 2015: 74].

## **11. ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНЫҢ СОҢЫ**

Легион құруда немістер екі түрлі мақсат қойды. Біріншіден, өзінің әскерінің орнын сырттан келген, тұтқынға түскендермен толтырып отыру. Олар жерді жақсы біледі, екіншіден, әрбір ұлтты бір біріне айдап салу, солайша тезірек соғысты аяқтап, жаулап алу [Романько, 2014: 32]. Кеңес үкіметіндегі тарихшылар неміс үкіметі легионерлер құру арқылы саяси қағида ұстанды деді. Легионерлер үшін ең ауыр уақыт 1943 жыл еді. Себебі олар Германияның жеңіске жететініне сенімі аз еді. Сол үшін олардың тәртібіне, әскери рухына әсер етті [Романько, 2014: 32].

1945 жылдың 8-мамыр күні Гитлер Германиясы жеңіліс тапқан соң Түркістан легионының маңызды бөлімі таратылады. Біраз бөлігі басы ауған жақа қашып кетсе, енді



бір тобы өз еркімен беріледі, енді бір тобы тұтқынға алынады. Түркістан легионы құрамында болғандарды Кеңес одағының әр бұрышында Қызыл Армиядан қашып Фашистік Германияның лагерьлерінен пана тапқандар деп қарастырды. Вели Қаюм Хан, Баймырза Хайыт, Икрам Хан Хусейн соғыс соңында Германияда өмір сүріп, ұзақ жылдар бойы Түркі әлемі, Түрікшілдік, Тұраншылдық секілді саяси-мәдени майданда қызмет етті. Демек Мұстафа Шоқай егер тірі болған болса мыңдаған Түркістандық әскерлерге көмегін беріп, соңында өзі елге қайтпай, осы Қаюм Хан сияқты Германияда өмірін жалғастыра берер ма еді деген өкініш бар [Қара, 2015: 73]. Легионерлердің ең үлкен қорқынышы *Жаумен байланыста болған отанын сатқандар* деп жазаланатындарын білді. Кеңес одағы 1929 жылғы әскери тұтқындар туралы Әлемдік қауымдастықтың Женева конвенциясына қол қойылмауы себепті олар Гитлер мен Сталин арасындағы тарихтағы ең үлкен жауыздықты бастан кешірді. 1945 жылғы 24 ақпандағы Ялта Конвенциясы бойынша, тұтқындар өздері азаматы болып есептелетін елге қайтарылуы тиіс болды [Çelik, 2015: 241].

Соғыс аяқталған соң Түркістан легионы құрамында болған әскерилерді *сатқын* деп танылды [Çelik, 2015: 181]. Ал нақты шындығына келгенде, Түркістан легионы құрамында соғысқандар не Кеңес әскеріне жатпады немесе неміс әскері де емес еді. Олар қоғам үшін ешқандай қылмысқа барған емес [Çelik, 2015: 181]. Фашистік Германия шегіне бастағанда-ақ Түркістан легионы құрамында болған әскерлер отанына қайтуға асыққан жоқ. Себебі, олар алдын ала өздерін не күтіп тұрғанын білді, сол үшін қалай да кері оралмаудың жолын іздеді. Бірақ Мәскеу Түркістан легионында болғандардың жолын кесуге дайындалды. Соғыстың аяқталуын күтпей-ақ Кремль жетекшілері Германияға қатысты одақтас елдер арасында бітімгершілік шарттары туралы құжаттарға қол қоя бастады. Бұл құжат бойынша барлық Кеңес одағынан шығып кеткен азаматтар немістермен бірге Кеңес одағына оралуы керек болды. Сондай-ақ Сталин табанды түрде неміс әскері құрамында Кеңестер одағына қарсы соғысқан барлық кеңес әскерін толығымен қайтаруды талап етті. Осы себепті 1945 жылдың соңына дейін Германия, Италия, Австрия және Франциядағы кеңес әскерлері ештеңеге қарамастан Кеңес одағына тапсырылды. Қолға түскендері бәрібір рахат өмір кешпейтінін білгендіктен өз-өздеріне қол жұмсағаны, пойыздың астына түсіп мерт болғандары жетерлік. Соғыстан кейін Мәскеу арнайы комиссия құрды. Басты мақсат Батыс Европаны түгел аралап, ол жақтағы

босқындары анықтау сосын *отан сіздерді күтеді, ешқандай жаза болмайды* деп оларды елге қайтару үшін үгіт-насихат жүргізді [Kara, 2015: 84].

Батыс Европада жүрген Кеңес одағы азаматтарын еркінен тыс мәжбүрлі түрде қайтару трагедиясына Батыс елдері тек 1946 жылы ғана мән бере бастады. Әсіресе АҚШ-та UNRA (Біріккен ұлттар ұйымының Көмек қоғамы) белсенді кірісе бастады. Соңында бұл мәселе Біріккен ұлттар ұйымы күн тәртібінде қаралды. Онда адам сияқты өмір сүруді қалайтын, зорлық-зомбылық режимінен құтылғысы келетін кінәсіз адамдарды еркінен тыс репрессиялық тұрғыда күштеп қайтару қылмыс деп танылды. Осылайша 1946 жылы қарапайым босқындарды Мәскеуге депортациялау аяқталды. Бірақ алғашында Кеңес армиясы құрамында соғысқан, сосын тұтқынға түсіп, немістер жағына өткен адамдарды қайтару ісі жалғасты [Kara, 2015: 85]. Түркістан легионы құрамында болған әскерлердің қолынан қару-жарағы алынып, аты-жөні анықталған соң Кеңес әскеріне тапсырылады. Ал, бұл ауыр азапты күндердің қайта басталғанын білдірді. Мұны жақсы түсінген түркістандық легион әскері пойыз Альпі тауын өте бере мүмкіндігі болғандар өздерін төмен лақырады. Бұлай жасай алмағандары өз-өзін өлімге қияды. Қалғандары өздерін теңізге лақтырады. Тірі қалғандары Қызыл Армия қолына түскен соң ату жазасына кесіліп, түрмеге жабылып, Түркістан легионы құрамында болғандардың соңғы ғұмыры осылайша аянышты аяқталады [Çelik, 2015: 241].

Түркістан легионын Кеңес одағына тапсыратын кезде әскерді ұлты бойынша бөледі. Неміс генералы Хейгендорф Британ шенеуніктеріне соңғы өтінішін білдіреді. Ол Түркістан легионы құрамында болғандарды Қызыл армияға бермей, *оларды неміс деп тіркеу керек* деген ұсыныс айтады. Бірақ олар бұл талабын орындамайды. Егер Британия шенеуніктері Хейгендорфтың ұсыныс-талабын қабыл еткенде қаншама Түркістандық әскерлер тірі қалып, өмірін жалғастырар еді деген өкініш бар. Мұсылман легионерлер үшін жаны ашып, оларды тірідей Кеңес армиясына бермеу үшін барын салған Хейгендорф кім деген сұраққа жауап іздеп көрдік. Ральф фон Хейгендорф - 1943 жылы мамыр айында құрылған 162-нші Түркістан дивизиясының командирі, генерал-лейтенант. 1943 жылдың қазан айында дивизия солтүстік Италияға аттанады. Бұлар остлегион ішіндегі ең ірі дивизия болып саналды. Екіншіден, 1944 жылы Берлинде өткен Еділ-Орал құрылтайында баяндама оқыған генерал. Тарихшы Фаузия Байрамова осы құрылтай жайында жазған мақаласында былай дейді: *Ресей және татар тарихшылары бұл құрылтайға жоғары шенді Германия әскерлері қатыспады, немістер жеңген күннің*

өзінде түркі халқына еркіндік бермес еді деуі қате түсінік екенін алға тартады. Тарихшы Байрамованың сөзінше, Еділ-Орал құрылтайына Алман генералдары да, профессорлары да қатысып, баяндама оқыды. Мысалы, легион командирлері генерал-майор Фон Хейгендорф өз сөзінде: *Алман-татар достығы әрқашан берік болатынын, большевизмге қарсы соғыста жеңіске бірге қол жеткізетінін айтты* дейді (<https://groups.google.com>, 25.12.23).

Ескере кететіні, бұл құрылтай атауы *Еділ-Орал құрылтайы* аталса да, мұнда мұсылман түркі халықтарынан құрылған, арасында Түркістан легионынан да әскерлер қатысады. Соғыс аяқталғанда генерал Фон Хейгендорфтың Қызыл Армияға Түркістандық әскерлері бермейік деп ұсыныс айтуы да жайдан-жай емес екенін байқауға болады. 162-нші Түркістан дивизиясының командирі ретінде өзі басшылық еткен әскерін өлімге қимағаны, екіншіден осы құрылтайда сөйлеген сөзі, берген уәдесі әсер еткен болуы керек деп топшылаймыз.

Тарихшы Фаузия Байрамова осы мақаласында тағы бір мәселені көтереді. Татар ұлтының азаттығы жолында құрбан болғандардың жүріп өткен жолын білетіндер аз, бұл тарих әлі де зерттелуі тиіс екендігін жазады. Ол бүгінге дейін Гитлер Германиясы қатарында соғысқандарды *отанын сатқан, кінәлілер* деп санайтынын жеткізеді. *Татар халқының еркіндігі үшін күрескен әскерлерімізге жабылған жаланы қабылдамаймыз. Біз үшін олар ұлт үшін жанын қиған қаһармандар* деген батыл шешім айтады. Осы ұстаным бүгінгі Қазақ халқының да ұстанымы болуы тиіс. Түркістан легионында болған әскерлер Отанын сатқандар емес, азаттығымыз үшін күрескен батырлар болып қабылдануы тиіс (<https://groups.google.com>, 25.12.23).

## ҚОРЫТЫНДЫ

Мұстафа Шоқай Түркістан легионын құрған жоқ. Фашистік Германияның соғыс басталмай тұрып лагерьлер құра бастауы бұған дәлел. Екіншіден, Еуропада эмиграцияда жүрген Түркістандық саяси лидерге легион құру секілді құпия жұмысты беруге жол бермес те еді. Мұстафа Шоқай Қызыл Армия қатарынан тұтқынға түскен басқа да әскерлер секілді фашистік Германияның қолына түскен тұтқын екенін мойындайтын уақыт келді. Айырмашылығы – тұтқынға түскен әскерлер майдан шебінде ұсталса, Мұстафа Шоқай өз үйінен тапа-тал түсте тұтқындалып, лагерьлерге тілмаш ретінде жөнелтілді. Мұстафа Шоқайдың ең жанды жерін дөп басқан алман әскерінің жетекшілері

Мұстафа Шоқайдың тұтқынға түскен әскер алдындағы абырой-беделін қолдануды ойлады. Түркістандық мұсылман әскерлерін құтқарудың бір жолы легион құру екенін айтқанда Мұстафа Шоқай бұған келісімін бермеді. Бірақ саяси қайраткер немістерге бұл тұтқынға түскен Түркістандық әскерді білімі бойынша оқуын жалғастыруға мүмкіндік беру керектігін және жұмысқа салуды сұрады. Бірақ немістер үшін Мұстафа Шоқайдың ұсынысы тиімсіз болды. Соңында Түркістан легионын құру ісі фашистік Германияға ешқандай абырой алып келмеді.

II Дүниежүзілік соғыс жайлы жазылған еңбектерді салыстырып оқып шыққанда түйгеніміз, бұл соғысқа жаңаша көзқарас пен шынайы ақпараттардың қажеттігі сезілді. Себебі, бір ұлттың ерен еңбегі баса айтылып, соғыста ерлік көрсетілген өзге ұлт өкілдерінің тасада қалуы, біздің нысанымыз болған Түркістан легионы *сатқындар* деген қара таңбасы алынбауы егемен ел болған мемлекетке сын. Егер зерттеушілер тарапынан қызығушылық, ал мемлекеттен қолдау болса бұл тақырыпта үлкен зерттеу жобалар жасауға болады. Нәтижеде, Түркістан легионы құрамында болған жазықсыз әскер рухы шат болып, бұл тарих шынайы бағасын алады. Ал, *Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысы болды* деген жалаға нүкте қойылып, Қазақстандағы Мұстафатану ғылымына даңғыл жол ашылады. Үшіншіден, елдегі *9-мамыр Жеңіс күні* жаңаша сипат алады.

Қазақ халқы соғыстың мәжбүр қатысушысы, соғысқа ресейлік тұрғыдан қарауды қою керек деп есептейтін жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының жазуынша, Шығыс Еуропадағы совет-герман соғысында ленд-лиз көмегімен Кеңес Одағы жеңді. Түркістан легионы қатарында қолына қару алған отандастарымызды да түпкілікті ақтау қажет. Қазақтан бұл соғыстың бастаушысы болған емес (Жазушы-публицист Марат Бәйділдаұлының фейсбук парақшасынан алынды. 20.12.2023).

## **EXTENDED SUMMARY**

When we compared and read the works written about World War II, we felt the need for a new approach to this war and real information. The reason is that the meritorious work of one nation is highlighted and the representatives of other nations who have shown bravery in the war are left behind, and the Turkestan Legion, which is our target, is not labeled as "traitors" is a criticism of the sovereign state.

If there is interest from researchers and support from the state, it is possible to create large research projects on this topic. As a result, the spirit of the innocent soldiers who were part of the Turkestan Legion will be happy, and this history will receive its true value. And the slander that Mustafa Shokay was involved in the Turkestan Legion was put to an end, and the way to Mustafatanu science in Kazakhstan was opened. Thirdly, May 9 Victory Day in the country will take on a new character.

According to writer-publicist Marat Baidildauli, who believes that the Kazakh people are a forced participant in the war, the war should be stopped from the Russian point of view, the Soviet Union won the Soviet-German war in Eastern Europe with the help of Lend-Lease. Our compatriots, who took up arms in the ranks of the Turkestan Legion, need to be finally acquitted. The Kazakh was not the initiator of this war.

## **БИБЛИОГРАФИЯ**

- Çelik, L. (2015). II. Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan “Türkistan Lejyon Ordusu“. Doktora Tezi, Konya.
- Kara, A. (2002). Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi. İstanbul, 266.
- Kara, A; Kul, Ö; Ferhatoğlu, F. (2017). Doğumunun 100. yılında Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri. İstanbul.
- Kara, A. (2015). Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой. Астана.
- Yeraliyeva, K. (2023). Мұстафа Шоқай және Әзірбайжан. III. Uluslararası Türk Dünyası İletişim ve Sanat Sempozyumu. Bakü. Azerbaycan. Bildiriler Kitabı.
- Исахан, М. (2020). Түркістан Ұлттық Комитеті және Түркістан легионы, <https://kazislam.kz/turkistan-ulttyq-komiteti-zhane-turki/>, (Erişim Tarihi: 27.12.23).
- Мендіқұлова, Г. (2016). Туркестанцы во Второй мировой войне: из плена в Соппротивление, <https://informburo.kz/stati/turkestancy-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-iz-plena-v-soprotivlenie.html>, (Erişim Tarihi: 27.12.23).
- Мифы о народах-предателях в Великой Отечественной войне. (2011). <https://chechnyatoday.com/news/15322>, (Erişim tarihi: 08.11.2023).

- Никитина, Н. (2021). Имя им – Туркестанский легион. Как казахи, узбеки и кыргызы оказались в армии Третьего рейха, и в чем заключалась их служба, <https://mediazona.ca/article/2021/05/11/legion>, (Erişim Tarihi: 28.12.23).
- Почему немцы не соблюдали нормы Женевской Конвенции по отношению к советским военнопленным. (2019), <https://weekend.rambler.ru/other/42161750-pochemu-nemtsy-ne-soblyudali-normy-zhenevskoy-konventsii-po-otnosheniyu-k-sovetskim-voennoplennym/>, (Erişim tarihi: 23.12.23).
- Романько, О. (2014). Восточные легионы в силовых структурах нацистской Германии (1941-1945): организация, личный состав и численность. Мусульманский мир. Казань, - №4. Bayramova, F. İdil-Ural Kurultayı. (2009). <https://groups.google.com/g/milli-maksat/c/4lkqe1-qfvg?pli=1>, (Erişim tarihi: 25.12.23).
- Темботовна, Н. (2000). Восточные легионы в Вермахте в годы Великой Отечественной Войны 1941 - 1945 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Майкоп.
- Хайитов, Ш. (2015). Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны. «Метаморфозы истории» Научный альманах . Выпуск 6. 53 б.

## АЛТАЙ АУЫЛЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Гүлханыс АРЫСТАНОВА\* 

Темірғали АРШАБЕКОВ\*\* 

Айдаржан ҚАСЕНОВ\*\*\* 

### Аңдатпа

Бұл мақала 2019 жылдан бері үш автордың Түркия Республикасының Алтай ауылы Улыкышла ауданы (Нийде), Салихли, Измир және Ыстамбұлда тұратын қазақтардың материалды мәдениетін жинақтау үшін арнайы ұйымдастырылған далалық этнографиялық экспедицияның нәтижелері ретінде жарияланатын мақалалар тізбегінің (сериясы) бастамасы.

Аталмыш мақалада Алтай қазақтарының Түркияға қоныстанушы иммигранттар ретінде қабылдануы, қоныстануы, этникалық құрамы жайында сөз қозғай келе, Алтай қазақтарының Түркиядағы қара шаңырағы Нийде қаласы, Улыкышла ауданына қарасты Алтай ауылында тұратын қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне бір сөзбен айтқанда, өткені мен бүгініне қысқаша шолу жасалады. Өйткені Алтай ауылы – Алтай қазақтарының қара шаңырағы саналады.

Алтай қазақтарының этнографиялық және тарихи мәдени құндылықтарын зерттеудің мақсаты – көшпелі қазақтардың тарихына, материалдық мәдениетіне, көшпелі мәдениет синдромына байланысты В. Хейсиг пен К. Урай-Кохальмидің әдістемелік көзқарасы негізінде кешенді сараптама жүргізу болып табылады. Зерттеу барысында сипаттамалық зерттеу әдісі, этнографиялық деректер жинау әдісіне сүйене отырып, Алтай қазақтарымен тікелей кездесіп, информаторлардан сұрақ-жауап және тыңдау арқылы материалдар таспаға жазып алынды. Сонымен қатар естелік ретінде сақталған құжат, суреттерге талдама жасалды. Тарихи синхронды-диахронды әдіс арқылы өткені мен бүгініне шолу жасалды.

Нәтижеде информаторлардың жауаптары күні бүгінге дейін жазылған мақала, кітап, роман, естеліктер және академиялық жұмыстармен салыстырылып, толықтырылды. Алтай ауылы қазақтарының өткен кезеңі жинақталып, жүйеленіп, жаһандану кезіндегі өмір сүру салты мен тұрмысы хатқа түсірілді. Көп сериялы шығатын бұл мақала тізбегі алдағы уақытта қазақтың тарихын, мәдениетін, әр рудың этникалық ерекшеліктері мен орналасқан жерлерін, тіпті киім-кешек пен әшекейлері, орнаменттерінің ерекшеліктерін, бір сөзбен айтқанда, материалды мәдениеті мен әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін детальді зерттеуге мүмкіндік береді.

2019 жылдың 29 шілдесінде Алтай ауылын көркейту, қазақ мәдениетін насихаттау қауымдастығы (Алтай ауылы/Нийде), Улыкышла ауданы Нийде әкімшілігі мен Анкарадағы Қазақстан елшілігі тарапынан ұйымдастырылған шараға арнайы бардық. Сол кезде Бурса мен Алтай қазақтары тұратын Салихли, Измир сынды қалаларға да далалық этнографиялық экспедиция жүргізу барысында Бурса - Алтай ауылы (Нийде) - Салихли - Измир - Бурса қаласына баруымыз үшін көлікті өзі жүргізіп, бізді қолдаған досымыз Метин Кайыш пен жұбайы Ясемин Кайыштарға алғысымыз шексіз.

**Кілт сөз:** көш, Түркия, қоныс аудару, Алтай ауылы

\* Еөтвөш Лоранд университеті, Моңғол және Ішкі Азия зерттеулері департаментінің Ph.D студенті, [gulhanis@mail.ru](mailto:gulhanis@mail.ru).

\*\* Қарағанды облыстық ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив басшысы, [temir\\_amir@mail.ru](mailto:temir_amir@mail.ru).

\*\*\* Ұлытау облысы, Жезқазған мемлекеттік архив қызметкері, аудармашы, [khasenaidarzhan@mail.ru](mailto:khasenaidarzhan@mail.ru).

## **Краткий обзор прошлого и настоящего казахов села Алтай**

### **Аннотация**

Данная статья является инициативой по подготовке серии статей, которые будут опубликованы как итоги полевой этнографической экспедиции, организованной с 2019 года тремя авторами планомерно для сбора материальной культуры казахов, проживающих в селе Алтай Турецкой Республики, а районе Улыкышла (Нийде), Салихли, Измире и Стамбуле.

В упомянутой статье речь идет о принятии алтайских казахов в качестве вынужденно перемещенных лиц – переселенцев-постояльцев, их расселении, этническом составе, делается краткий обзор прошлого и настоящего жизни казахов, проживающих в Алтайском селе города Нийде Улыкышлинского района, алтайских казахов в Турции. Потому что село Алтай считается уважаемым и почитаемым домом алтайских казахов.

Целью изучения этнографических и историко-культурных ценностей казахов Алтая является изучение истории, материальной культуры казахов-кочевников, элементов материальной культуры, связанных с феноменом кочевой культуры. Проведение комплексной экспертизы на основе методологического подхода В. Хейссига и К. Урай - Кохальми. В ходе исследования, опираясь на описательный метод исследования, метод сбора этнографических данных, материалы были записаны на пленку путём прямой встречи с алтайскими казаками, вопросов и ответов от информаторов. Также был проанализирован документ, сохранившийся на память, изображения. Был проведен обзор прошлого и настоящего с помощью исторического синхронно-диахронного метода.

В результате ответы информаторов были сопоставлены и дополнены статьями, книгами, романами, мемуарами и академическими работами, написанными в современности. Прошлое казахов села Алтай было обобщено и систематизировано, а образ жизни и быт в условиях глобализации запечатлены в письме. Эта многослойная серия статей позволит в дальнейшем детально изучить казахскую историю, культуру, этнические особенности и локации каждого рода и даже особенности одежды и украшений, локаций, словом, материальной культуры и обычаев.

29 июня 2019 года с обществом Благоустройства села Алтай, развития и поддержки казахского аула (село Алтай) муниципалитета Улыкышла (Нийде) совершили поездку в село Алтай (Нийде) в рамках специально организованного мероприятия со стороны губернатора Нийде и казахского посольства в Анкаре.

В связи с этим, выражаем безмерную благодарность за оказанную помощь в ходе поездки по маршруту Бурса-село Алтай (Нийде)-Салихли-Измир-Бурса для проведения полевой этнографической экспедиции в городах Бурса, Салихли, Измир и на местах проживания Алтайских казахов нашему другу Метин Кайыш и его жена Ясемин Кайыш за поддержку и оказанную огромную помощь, за предоставление собственной автомашины.

**Ключевые слова:** Миграция, Турция, переселение, село Алтай.

## **ALTAY KÖYÜ KAZAKLARININ DÜNÜ VE BÜĞÜNÜNE KISA BIR BAKIŞ**

### **Özet**

Bu makale, 2019 yılından itibaren üç araştırmacı tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin Altay köyü (Niğde), Salihli, İzmir ve İstanbul ilçelerinde yaşayan Kazakların maddi kültürünü araştırıp, derleyip toplamak için düzenlenen bir etnografik saha araştırmasının sonucu olarak yayınlanacak dizi makalenin bir girişimidir. Bu çalışmada Altay Kazaklarının *iskanlı göçmen* olarak Türkiye'ye gelişi, yerleşimi, etnik yapılarından genel olarak bahsederek Altay Kazaklarının Türkiye'deki *kara şarırağı* Niğde İli Ulukışla ilçesi Altay köyünde yaşayan Kazakların yaşamına bir değişle dün ve bugününe kısa bir bakış sunulmuştur.

Altay Kazaklarının etnografik, tarihi ve kültürel değerlerini incelemenin amacı göçebe Kazakların maddi kültürüne ve göçebe kültürü sendromuyla ilgili maddi kültürü unsurlarına B. Heissig ve K. Uray Köhalmi'nin metodik yaklaşımı temelinde kapsamlı bir inceleme yürütmeye dayanmaktadır. Makalede betimsel araştırma yöntemi, veri toplama yöntemi, etnografik saha araştırması yapılmıştır.



Betimsel araştırma ve veri toplama yöntemine dayalı olarak yürütülen araştırma sürecinde Altay köyüne bizzat gidilerek, muhbirlerle yüz yüze görüşülerek, soru cevap şeklinde sohbetler kaydedilmiş, evlerinde hatıra olarak sakladığı belge ve fotoğraflar incelenmiştir.

Sonuç olarak muhbirlerin cevaplar ve onların tarafından bize sunduğu belge, fotoğraf, albümleri günümüze kadar yazılan eser, makale, akademik çalışmalarla karşılaştırılarak desteklenmiştir. Altay köyü Kazaklarının geçmişi derlenip sistematize edildi. Ayrıyeten küreselleşme sürecindeki yaşam tarzları kayıt altına alınmıştır. İleride bu Altay Kazaklarına dair yazılacak tüm makale dizisi Kazak tarihi, kültürü, etnik özellikleri, her kabile ve boyun giydiği kıyafetleri ve süsleme özellikleri, giysi kalıpları, bezemeleri, kısacası maddi kültür, gelenek ve göreneklere, örf ve adetleri hakkında mikro ve detay çalışmaya olanak sağlayacaktır.

29 Temmuz 2019 yılında Altay köyü Güzelleştirme- Kazak Köyünü Tanıtma ve Yaşatma Derneği Niğde Valiliği ve Kazakistan Elçiliği tarafından düzenlenen etkinliğe katıldık. Bu etnografik saha araştırması hususunda Bursa- Altay köyü (Niğde) - Salihli - İzmir - Bursa istikametine gidip gelmemiz için aracını sağlayan değerli dostlarımız Metin Kayış ve Yasemin Kayış'a çok teşekkür ederiz.

**Anahtar kelime:** göç, Türkiye, yeni yerleşim, Altay köyü.

## **A Brief Overview of the Past and Present of the Kazakh Village of Altai**

### **Abstract**

This article is an initiative of a series of articles (series) to be published as the results of a field ethnographic expedition organised from 2019 by three authors specifically to collect the material culture of the Kazakhs living in the Altai village of the Republic of Turkey, the municipality of Ulukishla (Niğde), Salihli, Izmir and Istanbul. The mentioned article deals with the acceptance of Altai Kazakhs as immigrants with settlement, their ethnic composition, and a brief overview of the past and present life of Kazakhs living in the Altai village of the city of Niida, Ulikyshlinsky district, and Altai Kazakhs in Turkey. Because the village of Altai is considered a respected and revered home of the Altai Kazakhs. The purpose of studying the ethnographic and historical and cultural values of the Kazakhs of Altai is to study the history, the material culture of the Kazakh nomads, the elements of the material culture connected with the phenomena of the nomadic culture. Carrying out a comprehensive study based on the methodological approach of W. Heissig and K. Uraj-Kochalmi in the course of study based on the descriptive method of collecting ethnographic data, the materials were recorded on tape through direct meetings with Altai Kazakhs, questions and answers of informants.

In addition, the documents preserved in memory, pictures were analysed. A review of the past and present was carried out using the historical synchronous-diachronic method. The responses of the informants were then collated and supplemented with articles, books, novels, memoirs and academic works written in modern times. The past of the Kazakhs in the village of Altai was summarised and systematised, and the way of life and lifestyle in the context of globalisation was captured in a letter. This multi-layered series of articles will allow further study of Kazakh history, culture, ethnic features and locations of each clan, and even features of clothing and jewellery, locations, in a word, material culture and customs.

On June 29, 2019, with the Society for the Improvement of the Altai Village, Development and Support of the Kazakh Aul (Altai Village) of the Ulykyshla Municipality (Niide), we made a trip to the Altai village (Niide) as part of a specially organized event by the Governor of Niide and the Kazakh Embassy in Ankara.

In this regard, we express our immense gratitude for the assistance provided during the trip along the route Bursa-the village of Altai (Niide)-Salihli-Izmir-Bursa to conduct a field ethnographic expedition in the cities of Bursa, Salihli, Izmir and in the places of residence of the Altai Kazakhs to our friend Metin Kayış and his wife Yasemin Kayış for their support and enormous assistance, for providing their own car.

**Keywords:** Migration, Turkey, Resettlement, Altai.

## **КІРІСПЕ**

Профессор Әбдіуақап Қара, күні бүгінге дейін Түркияға қоныс тепкен Алтай қазақтары туралы жазылған зерттеулерді төрт кезеңге бөліп қарастырып, көрсетілген уақыт аралығында жазылған барлық материалдарға кеңінен тоқталып өткен:

1. Қазақтардың әлемге танытылуы (1952-1960)
2. Қазақтардың өздерін Түрік халқына және өз ұрпағына танытуы (1960-1980)
3. Қазақтардың Түркиядағы тыныс тіршілігін зерттеу (1980-1993)
4. Түркиядағы Қазақтардың өздерін Қазақстанға танытуы (1993- ...) [Қара. 2006: 545-546].

Нақтысы қазақ көші, Қытай, Моңғолия мен Түркияға көшкен қазақтар жайлы өте көп еңбектер мен естеліктер жазылды. Әбдіуақап Қара *Орта Азиядан Анадолыға түрік өнері мен мәдениеті* (Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü) атты жинақта Түркиядағы қазақтар жайында зерттеулер тақырыбы аясында жоғарыда көрсеткендей төрт кезеңге бөле отырып, қай кезеңде кімдердің қандай еңбек жазғаны турасында анық мәліметтер берген [Қара, 2006:545-554]. Біз тек қана біздің тақырыбымыз аясында жазылған еңбектерді ескере кетуді жөн көрдік. Соңғы уақытта бұл тақырып аясында диссертация, монография, естелік, мақала жазылып жан-жақты зерттелуде. Атап айтқанда, Годфрей Лиас [Godfrey, 1956:213] Осман батыр туралы еңбек жазса, Халифе Алтай Алтай қазақтарының Анадолыға көшуі мен тыныс тіршілігі туралы жазды [Altaу, 1977:469].

Бұл тақырып аясында біршама докторлық және магистрлік диссертациялар да жазылды. Оған Өмер Құлдың *Осман батыр мен Шығыс Түркістанның ұлттық күресі (1941-1951)* жайлы докторлық диссертациясы [Кул, 2009:454]. Найм Танер Көксойдың 1951 жылында Кәшмір қаласына келген көшті бастаушылардың бірі Құсайын Тәйжі жайында жазған *Шығыс Түркістандағы Хүсейін Тәйжінің өмірі мен қызметі (1900-1963)* атты магистрлік диссертациясы [Köksoy, 2019:88], Нийде ауылы бойынша Айшегүл Лиман Четиннің қорғаған Нигде қаласы Улуқышла ауданындағы Алтай ауылының құрылғанынан бүгінгі күнге дейінгі мәдени географиялық көрінісі [Çetin. 2006: 289] магистрлік диссертациясы, Харун Месут Акгүннің *1950 жылдары Шығыс Түркістаннан Түркияға қоныс аударған қазақтардың тарихы мен әлеуметтік*

экономикалық дамуы атты магистрлік диссертациясы [Akgün, 2019: 172] мен Марк Киршнердің 1992 жылы Түркия қазақтарының тіл ерекшелігін зерттеп қорғаған докторлық диссертация [Kirchner, 1992] мысал бола алады. Аталмыш диссертацияның ерекшелігі информаторлармен тікелей кездесіп, олардың әңгіме, сұқбаттарын таспаға жазып алып, компьютердің жәрдемімен Түркия қазақтарының сөйлеу диалектісіндегі ерекшеліктерін талдады. Батыстық зерттеушілердің қатарында И. Сванбергтің *Қытай қазақтары: этникалық азшылық туралы очерктер* (The Kazakhs of China: Essays on an Ethnic Minority) атты зерттеу еңбегі Түркия қазақтары бойынша алғашқы еңбектердің бірегейі болып саналады [Svanberg, 1988:250] жазды. Ал Мұстафа Көк *Бауырлас елде жалғасын тапқан салт-дәстүр және Алтай ауылы* атты мақаласында ғылыми емес, өзі бірнеше жыл аталмыш ауылдың ауылнайы болғандықтан әкімшілік тұрғыдан Алтай ауылы туралы біраз дерек берген [Көк, 2019: 17-24].

## **1. ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДІС**

Алдағы уақытта жариялайтын төрт мақаланың зерттеу әдістері төмендегідей болмақ:

- Зерттеу әдістерінде ең алдымен Шығыс Түркістандағы қазақтардың көші, көш жолы, Түркияға орнығуы туралы қолданыстағы дереккөздер мен құжаттарды ауқымды жинап, зерттеп, материалдарға шолу жасау;

- Тек қана Алтай қазақтары бойынша зерттелген материалдарды қарастыру; Арнайы 2019 жылдың 20 шілдесінде ғылыми еңбектер, фото, құжат, аудиоматериалдар, материалдық тақырыптар бойынша еркін сұқбаттар, электронды пошта сұқбаттарын қолдану;

- Алтай қазақтарының тарихына, материалдық мәдениетіне, көшпелі мәдениет синдромына байланысты материалдық мәдениет элементтеріне В. Хейссиг пен К. Урай-Кохальмидің әдістемелік көзқарасы негізінде кешенді сараптама жүргізу;

- Зерттеу барысында сипаттамалық зерттеу әдісін қолдану, этнографиялық деректер жинау;

Алтай қазақтарымен тікелей кездесіп, информаторлардан сұрақ-жауап және тыңдау арқылы материалды таспаға жазу;

- Естелік ретінде сақталған құжат, суреттерге талдама жасау;
- Тарихи синхронды-диахронды әдіс арқылы өткені мен бүгініне шолу жасау.

## **2. ТАРИХИ ШОЛУ**

Алтай – көшпелі қазақтың ежелгі мекені болғаны жұртшылыққа аян. Бұл жайында Жәди Шәкенұлы Қаралы көш романында былай деп сипаттайды: *Аталарымыз Алтайдан ауып, Сыр бойына дейін босқан еді. Онан Арқа мен Алатауды айналып келіп, сол киелі жерге керегемізді қайта жайғанбыз. Менің кіндік қанымның Алтайда тамғанын да жақсы білесің, ал енді дәмім таусылса Баркөлде қалмақпын. Бұл да Алланың жазған жазуы, сызған сызығы болар. Бірақ мынау есіңде болсын, мейлі шығыстағы Бәйтік, Қаптық, Бұлғын, Қобда жері болсын, терістіктегі Алтай, Тарбағатай даласы болсын, осы Баркөл өңірі болсын, бәрі де – ата-бабаларымыздың бізге енші етіп кеткен даласы. Басқаны айтпай-ақ қояйын, шығысындағы Аратүрік деген жердің аты да талайды ұқтырып тұрған жоқ па. Түрік елі қуатты мемлекет болған ежелгі заманда Шығыс Түрік, Батыс Түрік деген екі елге бөлініпті дейтін аңыз бар. Сол екі түріктің шекарасы Аратүрік атасқан деуші еді. Атадан қалған жердің алалығы болмайды. Сендерді жаман жерде қалдырып бара жатырмын деп айта алмаймын [Жәди Шәкенұлы Қаралы көш романынан үзінді, 10.12.2023].*

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында Орталық Азия үшін өзара үлкен таласқа Ресей патшалығы мен Британ империясы түскені тарихтан белгілі. Бұл тартысты Ресей империясы өзінің оңтүстік шекаралары қауіпсіздігі үшін деп алдап түсіндірсе, ағылшындар жағы өзінің Үнді мен Парсы шығанағында орнығу мәселесімен байланыстырды. Біртұтас тұрғыдан алғанда сыртқы саясатты жүйе ретінде қарастыру сол кездегі Орталық Азияға қатысты әрбір империяның ұстанған мотивтерін нақтылауға мүмкіндік береді, ал империялар арасындағы геосаяси сипаттамалар мен ықпал ету салалары модельдеу арқылы айқындалады [Zhangabulova, Alrysbes, 2021]. Бұл жайында тыңғылықты зерттеулерін жүргізген біршама ғалымдар ой-пікірлерін білдірген, жан-жақты талдау ізденістерін жасаған. Сондай-ақ, Шыңжан өлкесінің тарихына қатысты мәселелер де зерттеу нысанына айналған. *Қазақтың дәстүрлі жер танымында Үлкен Жетісу, ал тарихи-географиялық еңбектер мен ғылыми әдебиетте Шығыс Түркістан*

атымен белгілі әйгілі өлкенің 1860-1870-шы жылдар аралығында өткерген оқиғаларын зерттеп қарастыру, қазіргі таңда Шыңжаңдағы қалыптасқан күрделі саяси ахуалдың алғышарттарын түсіну үшін аса маңызды. Сол кезде пайда болған Жақыпбектің Жетішар мемлекеті қазіргі таңдағы «Шыңжаң» атымен белгілі ежелгі түркілік кең байтақ аймағының бүкіл жерлерін қамтыды - дейді зерттеушілер [Алпысбес, Ергалиева, Халиева, 2018].

Алтайдай құт мекендегі қазақ халқының этникалық тарихы XVIII ғасырда бірнеше саяси оқиғаларға қатысты болды. XVIII ғасырдың екінші жартысында Жоңғария хандығы құлаған соң, керей, найман руларының ежелгі ата қоныстары Алтай таулары еді. Негізінде Қытай, Моңғолия мен Түркиядағы қазақтар сонымен қатар Түркия арқылы Еуропаға кеткен қазақтардың түбі тегінде Алтай, Тарбағатайдан арғы бетке өткен қазақтар. Олар Тарбағатай өңірінің әдет-ғұрпы, салт-дәстүрін жалғастыруда [Информант: Сымбат Мұталлапханқызы, 27.11.2023] десе, информант Мұстафа Көктің айтуы бойынша әкесінен естігені *Арғы атасы Қарақас руының батыры Қаптағай батырдың бейіті Шығыс Қазақстанның Зайсан ауданында жерленген. Қазіргі Қытайға қарасты аймақтар ол кезде Қазақстанның бір қиыры болған. Әкеміз сол аймаққа Сырдария бойынан барғанын айтып отырушы еді*, дейді [Информант: Мұстафа Көк, 27.11.2023].

Абақ елі кезінде Еділ-Жайық бойында, Ор өзені саласында мұнан соң Мұғалжар таулары, Сыр бойын мекендеп, Жәнібек батырдың бастауымен Шыңғыс-Қалба тауларына қоныс аударумен қатар қазақ халқының тұтастығын сақтау мақсатында Цин патшалығы да қарым-қатынасын суытпады. Оған Петербор мен 1757-1777 жылдары Бейжіңге 10 елші жібергені дәлел бола алады [Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, 2009].

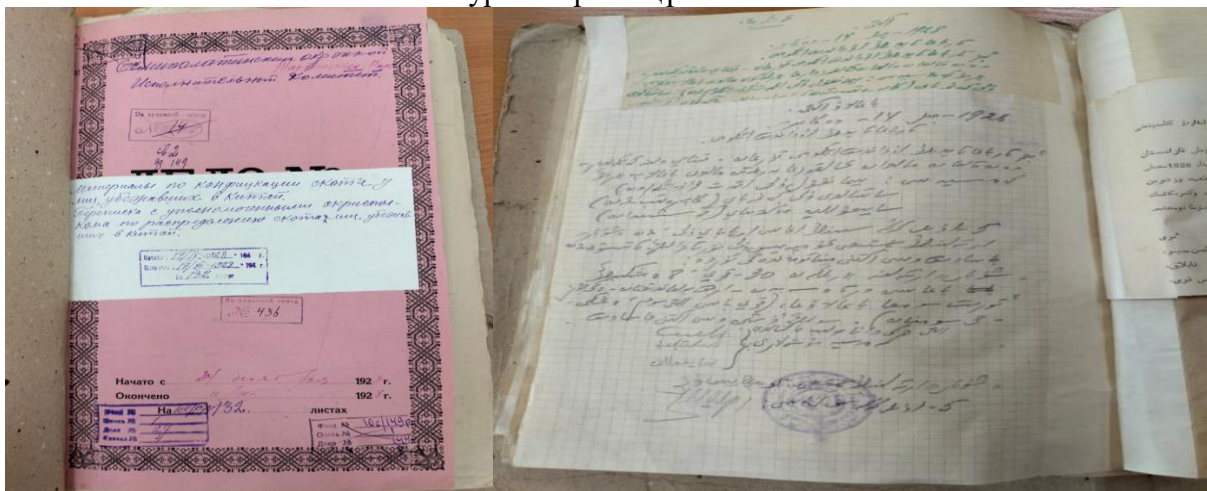
Қазақ сұлтандары Ресей мен Қытай империяларының өзара қайшылықтарын қазақ хандығы мүддесіне пайдаланып отырды. 1745 жылы Қалдан Серен дүние салғаннан кейін Жоңғарияның билеуші топтарының тақ таласынан әлсіреп, бұрынғы әскери қуатынан айырыла бастағанын көрген Абылай жоңғар-қытай соғысын Шығыс Түркістанмен іргелес өңірдегі ойраттардың уақытша билігінде қалған қазақ жерлерін қайтаруға, елдің дербестігін толық қалпына келтіруге пайдалану үшін барынша күш салды. Абылай қазақ елінің тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін жағдаяттармен аянбай

күресіп, дербес сыртқы саясатты ұстанып өтті. Жазба деректерде Абылайдың шет ел басқыншыларына қарсы табанды соғыс жүргізгендігі айқын көрсетіледі [Аршабек, 2017: 450]. 1752 жылы ол бастаған қазақ әскері шамасы 15-20 мың адамдай ойрат қолының шабуылына тойтарыс берді. 1753 жылы желтоқсанда Абылай 5 мың жауынгерімен жоңғар әскерлерімен шайқасып, бірталай қазақ жерін азат етті. 1754 жылы сәуірде Абылай бастаған 1700 қазақ әскері 10 мың қалмақпен соғысуға мәжбүр болса, сол жылдың шілде- тамыз айында 4 мың әскермен Жоңғарияға жорық жасап, 3000 қалмақты тұтқынға түсірді. 1756 жылы Абылайдың бастауымен қазақтар қытайлар мен қалмақтардың біріккен күшімен екі рет шайқасып, оның бірінде жеңіліп, екіншісінде жеңіске жетті. 1757 жылы Абылайдың 6 мың әскері Қытайдың 40 мың әскерімен шайқасқаннан кейін қытайлар Абылайдан бітім сұрады. 1753-1754 жылдардағы шайқастарға Қабанбай, Бөгенбай Жанатай, Керей Жәнібек, Өтеген батырлар қысы-жазы үзбестен қатысты [Тайшыбай, 2011: 640]. Абылай бірде Қалдан Серенмен бітімге келсе, бірде Дабашыны (Давациды) шауып, бірде оны және Әмірсананы өзіне паналатты. Сөйтіп Ойрат ұлысының бөлшектене беруін көздеді. Тегеурінді әскери қимылмен қатарластырыла жүргізілген дипломатиялық әрекеттері Абылайды өз заманының ұлы қайраткері деңгейіне көтерді. 1756 жылғы соғыстан кейін 20 мыңдық Қытай армиясынан 3 мыңға жуығы ғана қайта оралған. 1757 жылдың жазында Цинь әскерлері Тарбағатай таулары арқылы қазақ жерлеріне басып кіреді және осы жерде Аягөз маңында қазақтардың қытайларға қарсы соңғы шайқасы өтті. Қазақ билеушілері Жоңғарияны қайта қалпына келтіру үшін күрестің нәтижесіздігін түсіне бастады. Сөйтіп, 1757 жылдың қыркүйегінде Пекинге Қанжігер мен Әміртай бастаған елшілер жіберілді. Императордың қабылдауында болған қазақ елшілері, бір жағынан өздерінің *1756-1757 жылдардағы әрекеттерін үлкен қателік болды* деп түсіндірсе, екінші жағынан, *Алтай мен Тарбағатайды қазақтардың заңды қоныстары* деп жариялады және оны қазақтарға беруді талап етті. 50-нші жылдардың аяғында бұл мәселелер негізінен дипломатиялық жолмен шешілді. Қазақстанның Қытаймен арадағы бұдан былайғы қатынастары екі негізгі мәселелерге атап айтқанда, жер аумағы және саудаға байланысты болды. Тарихи құжатта бұл жөнінде былай делінген: *Қытай тарапынан Қазақтар келіскен сауда мерзімінде келмесе, әзірленген сауда бұйымдары бұрынғы орынға (Баркөлге) тасып апарылсын. Биыл келген қазақтар келесі жылы да келеді* [Салғараұлы, 1998: 41].

XVIII ғасырдың 60-70 жылдары қазақтар жоңғарлардан азат етілген өз жерлері үшін тегеурінді күрес жүргізді. Алтай, Тарбағатай тауларындағы ескі қоныстарына алдымен керей және найман тайпалары, ал Жетісуға үйсіндер ұмтылды. 1864 жылы *Шәуешек Хаттамасы* арқылы Қытай мен Ресей патшалығы шекараны белгілегенде бүгінгі Түркия қазақтары Шығыс Түркістанда қалып қояды. Осы хаттама мен келісімге сәйкес Шыңжанды Қытайдың Мәнжу үкіметі өзінің саяси билігін жүргізе бастайды. Кейіннен Түркияға қоныс аударған қазақтардың ата-бабалары Шығыс Қазақстан мен Шығыс Түркістан территориясында өмір сүрген. XIX. ғасырдың соңында Алтай, Тарбағатай өңірін мекендеген қазақтар өз жерлерін тастап Құмыл, Баркөл, Мори қалаларына қарай қоныс аударуына [Kalkan. 2007:127] бірнеше себептер болды. Атап айтқанда, Ресейдің отарлауы, орыс шаруаларын қазақтың ең құнарлы деген жерлеріне жүйелі түрде орналастырып жайылым жерлерін жоюы, отырықшылық саясатын жүргізуі, қуған-сүргін, қазақтардың дүние, мал-мүлкін тартып алуы т.б.

Қазақтардың Қытайға мәжбүр кету себебін Семей облыстық мемлекеттік архив құжаттарынан көруге болады. Архивте араб қарпінде жазылған нұсқалар бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді. Төменде Ұлытау облысы Жезқазған мемлекеттік архив қызметкері, араб қарпімен жазылған шағатай, қадім, көркем жәдид каллиграфиялық жазуларының маманы, аудармашы Қасенов Айдаржан Балтабайұлы тарапынан аударылған архив құжаттарының аудармасын қаз-қалпында берудеміз. Бұл құжаттар біздің тақырыбымызға тұздық болды.

**Сурет 1. Қытайға ауған қазақтардың қалған малдарын үкіметтің бөліске салуы туралы архив құжаты.**



**Дереккөз:** Абай облысының мемлекеттік архиві коммуналдық мемлекеттік мекемесінен алынды, Қасенов Айдаржан Балтабайұлы.

Құжаттардың ішінде Қытайға қашқан қазақтар жайындағы мәліметтер Архив құжаттары ішіндегі *Материалы по конфискации у лиц убежавших в Китай* деген сөйлемдегі *убежавших* терминін қашқандар емес, *вынужденно перемещенные* яғни, *кетуге мәжбүр болғандар* деп оқуымыз қажет. Немесе *Материалы по конфискации у лиц убежавших в Китай* сөйлемін былай аударған жөн: Қытайға ауған қазақтардың соңында қалған малдарының бөліске түсуі [Информант проф. Мақсат Алпысбес көптеп кездеседі. Мәліметтердің ішінде мысалы: 74 қор (қор), 9 іс, № 3 описьюте (тізімдеме) былай делінген. Біз араб қарпінде жазылған құжаттардың тәржімаланған қалпын өзгертпестен берудеміз:

*Қытайға қашқан байлардан жергілікті райком қызметкері әм жай ауыл азаматтарының қатысуымен түсіріп алып қалған малдар.*

*Тарбағатай ауданы бойынша:*

*6-ншы ауыл бойынша: 1728 қой, 20 сиыр, 15 жылқы, 5 түйе, 5 киіз үй.*

*4-нші: 253 қой, 6 сиыр, 4 жылқы, 1 түйе, 2 киіз үй.*

*5-нші ауылдан: 990 қой*

*3-нші ауылдан: 217 қой.*

*Жоғары (Қытайға қашқан байлардан қалған ірі қара) малдар қазіргі күнде иелері арғы беттен қайтпағандықтан колхоз мүшелері мен жай кедейлерге берілу үшін бағылуда тұр. Үлестіріліп берілген жоқ.*

*Ауатком ағасының қолы. 27/VIII – 1928 жыл.*

74 қор (қор), 9 іс, № 3 описьютің ішіндегі 300 бен 301 беттің мазмұны осы тектес.

Қор ішіндегі мәліметтерден кейінгі құжаттар легі былай болып келеді:

*Материалы по конфискации у лиц убежавций Китай (Қытайға ауған қазақтардың соңында қалған малдарының бөліске түсуі). Қор 74, іс 39, опись 3.*

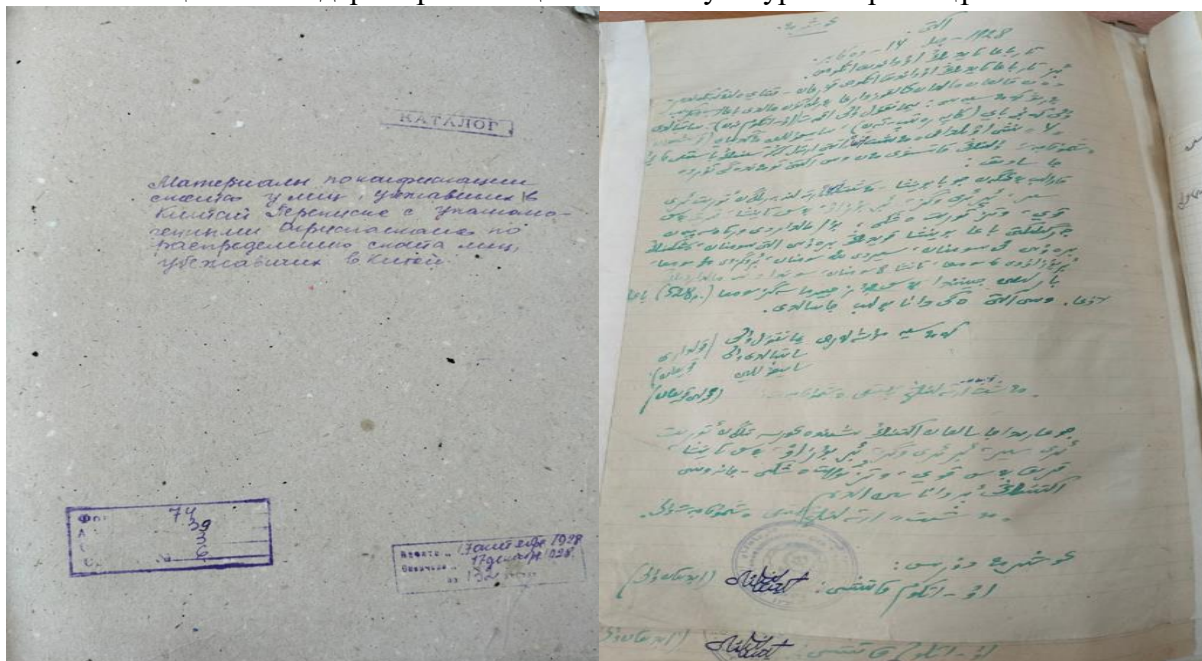
Құжаттар әр қилы болып келеді. Семей төңірегіндегі болыстықтарда кәмпескеге ұшыраған байлардың тізімдері мен өмірбаяндары да кездеседі. 74-нші қордың 23 ісі 409 беттен тұрады. Құжаттың басынан бастап аяғына дейін қуғын-сүргінде болған қазақ байларының сол уақытта көрген қиыншылықтарын байқауға болады. Олардың малдарын кәмпескелеп қана қоймай, бала-шағасымен жер аударылғандары да кездеседі. Сондықтан бұл құжаттардың түпнұсқадан басқа да қаріптерге тәржімаланған ғалымдарға зерттеу үшін таптырмайтын мағлұматтар.

Келесі 74-нші қор (қор), 38 іс, 3 опись 560 беттен тұрады. Бұл қорта Абай облысы (бұрынғы Семей губерниясы) төңірегінде өмір сүрген байлардың аянышты тағдырлары



суреттеледі. Бұл мәліметтердің барлығы тәржімалауды, Кирилл қарпіне түсіруді қажет ететін таптырмайтын материалдар. 74 қор, 28 іс, 3 опись, 74 бетті құрайды. Осы секілді көптеген құжаттар бар. Бұлар зерттеуді өте қажет ететін мәліметтер екенін ескерген жөн.

**Сурет 2.** Архив материалы. Қор 74, іс 39, опись 3. 1. сурет. Қытайға ауған қазақтардың қалған малдарын үкіметтің бөліске салуы туралы архив құжаты.



**Дереккөз:** Абай облысының мемлекеттік архиві коммуналдық мемлекеттік мекемесінен алынды, Қасенов Айдаржан Балтабайұлы.

Аудармасы:

қор 74, іс 39, опись 3

Бағалау акті

Тарбағатайдың аудандық Аткомы (Атқару Комитеті).

Біз Тарбағатайдың аудандық аткомы тұрған Қытай еліне кеткендерден қалған малдан колхозға беретін малдан бағалап беру комиссиясы. Түпнұсқадан тікелей аударған Қасенов Айдаржан Балтабайұлы.

Иманқұлұлы Ақмет (Аткомнан), Сатыбалдыұлы Кенжебай(кооператив), Сайғали Меңдібайұлы (қосшыдан).5-ші ауыл кеңесінің төрағасы: Арапбайұлы мен Шұбар артелінің бастығы Құлпейісұлы Нұртазаның қатысуымен жасадық. Осы акт мына төмендегідей:

*Шұбар артеліне берілген 30 қой, 8 ешкінің бағасы орта есеппен артық болғандықтан екі жүз төрт сомға бағалауға (қой) басы алты сом, ешкі 3 сомнан. Сол үшін осы актіні жасадық. Акт екі дана болып жасалды.*

*Комиссия мүшелерінің қолдары.*

*Шұбар артелінің бастығы: қолы.*

*5 ауыл кеңес ағасы: қолы 116 лист.*

*Тарбағатайдың аудандық Аткомы*

*Акт*

*Тарбағатай аудандық Аткомы. Біз Тарбағатай аудандық Аткомы құрған Қытай еліне кеткендерден қалған малдан колхозға берілетін малдан бағалап, өткізіп беру комиссиясы: Иманқұлұлы Ақмет (Атком), Сатыбалды Кенжебай (кооператив), Сайғали Меңдібай (қосшыдан).*

*4-нші ауыл Мешіт қонған артелінің бастығы: Қайыр Ешмұхамбетұлының қатысуымен осы акт төмендегідей түрде жасадық:*

*Қаралып бекіген жоба бойынша, Мешіт қонған артеліне берілген төрт ірі сиыр, 1 ірі өгіз, 5 тайынша, 45 қой, 34 ешкі. Бұл малдарды орта есеппен жергілікті баға бойынша, қойдың біреуі 6 сомнан, ешкінің біреуі 3 сомнан, сиырды 20 сомнан, бір өгізді 30 сомға, бір бұзауды 6 сомға, тайыншаны үш сомнан, сонда осы малдардың барлық жиынтығы бес жүз жиырма сегіз сом (528) бағалауға. Осы акт екі дана болып жасалды.*

*Комиссия мүшелерінің қолдары.*

*Жоғарыда жасалған актінің ішінде көрсетілген 4 ірі сиыр, 1 өгіз, 1 бұзау, бес тайынша, 45 қой, 34 ешкі және осы актінің бір данасын алдым.*

*Комиссия мүшелерінің қолдары.*

*Мешіт қонған артелінің бастығы: Ешмұхамбетұлы*

*Атком хатшысы: Әбдіқанұлы. 117 парақ.*

*Терме*

*1928-нші жылы 4-нші августте болған Тарбағатай Аткомының 6 санды басқарма мәжілісінің 6-ншы тармағынан.*

*Тыңдалды.*

*Иесіз қалған мал-мүліктерді пайдалану туралы (Оспанұлы).*

*Қаулы*

*Қытай еліне көшіп кеткен үйлер туралы үкімет бюджетіне дүниеге залал келмес үшін, солардың мал-мүлкін сатып, ең алдымен бюджетін толтырып, қалғандары қосшының пайдасына берілсін. Сату үшін бәсекеге сауда қойылсын. Жекеде басқарып алып баруға комиссия құрылсын. Аткомнан Бекбосынұлы, қосшыдан Омарұлы, аудандық ақша бөлімінен Ысқақұлы бүгіннен бастап бағалау жұмысына кіріссін. Бәсеке сауда 5/VIII – 1928-нші жылға дейін дайын болсын.*

*117 парақ. Абай облысы Абай облысының мемлекеттік архиві. КММ.*

XX. ғасырдың басында Алтай қазақтары Алтай тау сілемдерін жайлауы, Ертіс бойы мен Бұғылы-Шіңгіл, Бәйтiк, Сауыр алқаптарын, Құбы құмын қыстау етiп тұрақтанып, мекендейдi. Iргесi орныққан сайын қонысын кеңейтуге тырысты. Қаба басымен ұштас, Терiсаққан, Қомқанас, Сұмды айрық, Арал жайлауы және Үшләк Өмегейтi, Ботамойын асуы, Китiк арша, Қайырты басы, Арасан, Қара Ертіс, Бала Ертіс бастары және Көктоғай секiлдi аталы жайлауларға ие болған [Алтай, 2011: 280].

1919 жылы Алтай-Шыңжан өлкесiне қаратылып, Алтай аймағы құрылды. 1921 жылы қызылдардан жеңiлiп қашқан ақ орыс армиясы шекарадан басып кiрген кезде, Алтайдың билеушiсi Жоу-доу иың қорқып өзiн-өзi өлтiрген кезде, әскерлерi Үрiмжiге қашып кетедi. Сол кезде жергiлiктi халықтан шыққан Зұқа секiлдi ру басылар, батырлар, ақ армияға берiлмей ел қорғаны болды. Алтай аймағын қорғау Алтай халқының өзiне тапсырылды. Осы кезде Үрiмжiдегi саяси, әскери өзгерiстерден кейiн, тақ басына Шың Шы Цай (Sheng Shi Tsai) келдi. Ол жергiлiктi ұлттарға сенбедi. 1936 жылы алдындағы бұйрықты жойып, қару-жарақты жинастырып алды. Ең басты жер-жердегi жұрт белсендiлерiн Үрiмшiге барлығы шамамен 40-50-ден астам адамды құрылтайға деген желеумен шақыртады. Бұл оқиғадан соң осы аймақтағы Шенг Шы Цай 1938 жылдың басында Алтайдан Сәлiм, Қамбар, Шабдан бастаған қайраткерлер тұтқындалады. Көктоғай ауданынан: Қалел Нұртазаұлы, аймақтық үкiметтiң бас хатшысы – Мәнкей Мәмиұлы қамауға алынады [Тағатайұлы, 2009:11].

1939 жылы Алтай елiнде дiннiң пiрi болған Ақыт Үрiмжанұлы да тұтқындалады. Ел арасындағы қозғалыс алдымен Көктоғайдан бастау алады. 1940 жылдың соңында мылтық жинауға шыққан Шуй әкiм елдi аралап, бiрнеше ауылды бақылауға алады. Ақтеке би өзiне қарасты қарақас руының ер адамдарын жинайды. Аз ғана уақытта Бурылтоғай жерiне жақындағанда 500 - дей үй Үлiңгiр өзенiнен өрлеп, Сарытоғайға бет алады. Көтерiлiстi естiген Ноғайбай, Зәтәлбай, Мұса мерген бастаған Шiңгiл елдi

қосқанда мыңға тарта түтін болады. Алтай халқына, соның ішінде Көктоғай, Шіңгіл еліне соғыстың от-жалыны жалайтын үрейлі сын сағаттары соқты. Осы кезде *Мылтық жинау комиссиясы* деп аталған, Жу деген басшылық еткен 100-ге жуық қарулылар қалаға келіп, жиын ашып, мылтық жинауға кіріскен кезде аласапыран болып еді. Көтерілісшілер алғашқы шайқасты Көктоғай ауданын алудан бастап еді, Шың үкіметі Шонжыдан 200 әскер аттандырды. 1940 жылы көкек айында Шонжыда генерал Яң ди шанның басқаруында генерал Забелиннің ауыр жеңіл пулеметтермен қаруланған жеті мың әскер келіп, Шіңгілдің Шағанарға деген жерде сұрапыл соғыс ашты. Жазалаушы полк ойсырай жеңіліп, 100-ге жуық адамынан айрылады. Шың үкіметі ұшақ жіберіп, аспаннан қағаз тастап, сары атты орыстарды өлтірмеуді ұсынып, орнына кімді қаласа сол тұлғаны босататынын білдіреді. Көкек айында көтерілісшілер саны артып, 2000 түтінге жетті. Олар соғыса жүріп Бұлғын өзенінен өтіп, Моншақ деген жерге жеткенде көкпен ұшақпен бомбалап жерден броневиқ машиналар партизан шебін бұзып, атты әскерлер қоршауға алды. Соғыс бір апта жүрді. Кеңес үкіметінің саясатын қолдайтын Моңғолия үкіметі де партизандарға қарсы соғыс ашты [Таңатайұлы, 2009: 16].

Алтай көтерілісін зерттеуші Асқар Татанайұлы, Қытай Халық Республикасының Алтай аймағында дүниеге келген. Оннан астам дастан, жиырмаға жуық пьеса, мыңнан астам өлең, көптеген тарихи әңгімелер жазған қаламгер солақай саясаттың салдарынан он сегіз жылдай қуғынға ұшырап, көп қиындық көрген. Қаралы көштің басынан өткерген ақын жазбасында осы тарихи оқиғаларды былай баяндайды: ... *Алтай аймағында жеті аудан бар. Екеуі – Көктоғай мен Шіңгіл Моңғолия шекарасына жақын. Алтайдың күнгей бетінен ағатын екі өзенді үшкен Шіңгіл және Кіші Шіңгіл деп атайды. Осы екі өзеннің құйылысында Шіңгіл қаласы бар. Көктоғай – Ертістің басы. Жергілікті халықты Ақыт қажыны Сарсүмбе түрмесіне қамауы халықтың ашу ызасын келтірді. Ырысқан сөз бастап, елдігімізді есепке алып жатқан жоқ. Арыстарды абақтыға қаматып қалай отырамыз. Алдымен, Көктоғай ауданының басшысын құртып, қолға қару түсіру керек. Қытай тарапынан болған қыспақ елді мекенін тастап шығуға себепкер болды.*

Қаралы көш бірнеше мәрте болды. Халифа Алтай осы ауыр көштің сипатын өз ішінде жүріп баяндаған. *Алтайдан ауған ел* атты еңбегінен үзінді келтірсек: *1931 жылы әрі үлкен жұт, әрі жаугершіліктің салдарынан Алтай, Шіңгілдің халқы ауыр зардап шегеді. Сондықтан көптеген ауылдар Алтайды тастап, Құмыл аймағы Баркөл ауданына қоныс аударады. Осы жылдың күзінде Алтайдың Сарытоғай өзенінен көшіп,*

*Баркөл өлкесіне келдік. Баркөлдегі Шақабай руының бастығы Нұрғалидың жанына келіп, бұл жерді бес қыстап, 1938 жылы Гансу өлкесіне жеттік.*

Өр Алтайды ата жұртты тастап шығуға бел байлаған екінші көш Елісхан бастаған көш болды. Елісхан бастаған 600 түтін Шың-Шынша шекарасына Дөбастауға бұзып өтпек болады. Баркөлден шыққан көш легі де былай баяндалған: *Баркөлден алдыңғы көш 500 түтін ғана болса, бұл көш одан әжептәуір көп, 2500 түтін. 1939 жыл Іңіз тауы мен Мажын тауының арасындағы ойпатты қазақтар Кеңқияқ деп атап кеткен. Осынау босқын елге шүйліккен жау әскері де әртүрлі амалдар ойлайды, тосқауылдайды. ... Қалың көш Мажын мен Әнші өзенін көктей өтіп алдыңғы елге келіп қосылады. Бес жыл бойы ақтабан шұбырынды болып жиналған адам саны 18 мыңдай еді. Алда әлі талай асу бар.* [Алтай, 2011: 22-23].

Олардың үдере көшуіне 1933 жылы Қытайдағы Шыңжаң өлкесінің билеушісі Шенг Шы Цайдың зорлық-зомбылық, саяси қысымы мен қудалауы себеп болды [Балтабаева. 2017:45]. Әбдіуақап Қара Түркияға бір мезгілде келген екі көшті төмендегідей атап көрсетуде:

1. 1938-де Елісхан және Зайып батырлар бастаған Тибет, Гималайды (Бұланай) асып, 1941-де Үндістанға жеткен көш.

2. Қалибек әкім, Сұлтан Шәріп Зуха батыр ұлы, Құсайын Тәйжі, Дәлелхан Жаңалтай сынды төрт ел ағаларының Мау Зыдұнның төңкерісінен кейін көшіп 1951-де Кәшмір қаласына орналасқан көші.

1940 жылы ақпан айының екісінде Ырысқан, Есімхан, Нұрғожайлар бастаған көтеріліс бұрқ ете түсіп, аудан басындағы қытайды біраз әскерімен өлтіріп, халықтық сипат алды. Азаттық деп атқа қонған жасақтар қолдарына балта, шоқпар ұстап шығады да, аудан бастығы қытайды өлтіріп қасындағы біраз әскерімен қолға түсіреді. Көтерілісті басу үшін Шың Шысай арнаулы жасағын дайындап Шонжы қаласынан Бәйтiк жолымен Сарсүмбеге келеді. Қолды Яң бастап келеді. Жердегі әскеріне аспандағы ұшақтары көмектеседі. Екі жақтан бірдей шабуыл жасайды. Алайда Арманты, Бәйтiк тауларының қуыс-қойнауына тығылып, қаша орналасқан көтерілісшілер оңайлықпен беріле қоймайды.

Көтерілісшілер соғыста жеңіп, мерейлері артады. Бірақ көтеріліс басшыларының бірі Ырысхан ауырады, халықта біраз абыржу болды. Дегенмен, ұлт-азаттық қозғалысты жалғастырып алған беттерінен қайтпауды мақсат етеді.



Шың Шысай әскерлері соғыста жеңіліс тауып, беті қайтады. Бұл тығырықтан құтылудың жолы келісімге келу деп ұғады. Көтерілісшілер мынандай талаптар қояды.

1. Тұтқындалған адамдардың тірілері абақтыдан шығарылып, өлгендерінің сүйектері қайтарылсын.
2. Өткен соғыстағы мал-жан шығыны есепке алынбасын.
3. Өлкелік басқару органдарға қазақтар тағайындалсын.
4. Көктоғай, Шіңгіл облыстарында қытай әскерлері болмасын.
5. Алтай өңіріндегі кендерді орыстар қазбасын.

Осы талаптарын Шың Шысай өкіметі орындамақ болып келісімге екі жақты қол қойылады. Бірақ ұсталған адамдардың көбі бұл кезге дейін жасырын өлтірілгендіктен, бірлі-жарым қалғандары ғана босатылады.

Сурет 3. Екі көштің жолы



Дереккөз: Әбдіуақап Қараның жеке веб сайтынан алынды. [https://www.abdulvahapkar.com. 20.04.2023].

1941 жылы май айынан бастап Шенг Шы Цай айтқан уәдесінен қайтып, Көктоғайға әскер әкеледі. Ақытұлы Қалман мен Қалелұлы Рахаттың бастауымен Көктоғайда қайта көтеріліске шығады. Оспан батыр халық қолдауына ие болады. Жердің жай-жапсарын жақсы білетін сарбаздар тау шатқалы налай отырып, жауды жайратып тастайды. Көтерілістің басшысы Ырысқан сөзін былай бастайды: *Елдігімізді есепке алып жатқан жоқ. Арыстарды абақтыға қаматып қалай отырамыз. Алдымен, Көктоғай ауданының басшысын құртып, қолға қару түсіру керек...*

1940 жылы ақпан айының екісінде Ырысқан, Есімхан, Нұрғожайлар бастаған көтеріліс бұрқ ете түсіп, аудан басындағы қытайды біраз әскерімен өлтіріп, халықтық сипат алады.

**Сурет 4.** Алтай қазақтарының көшбасшылары. Солдан оңға қарай: Оспан батыр, Ақыт Үлімжанұлы мен Халифа Алтай.



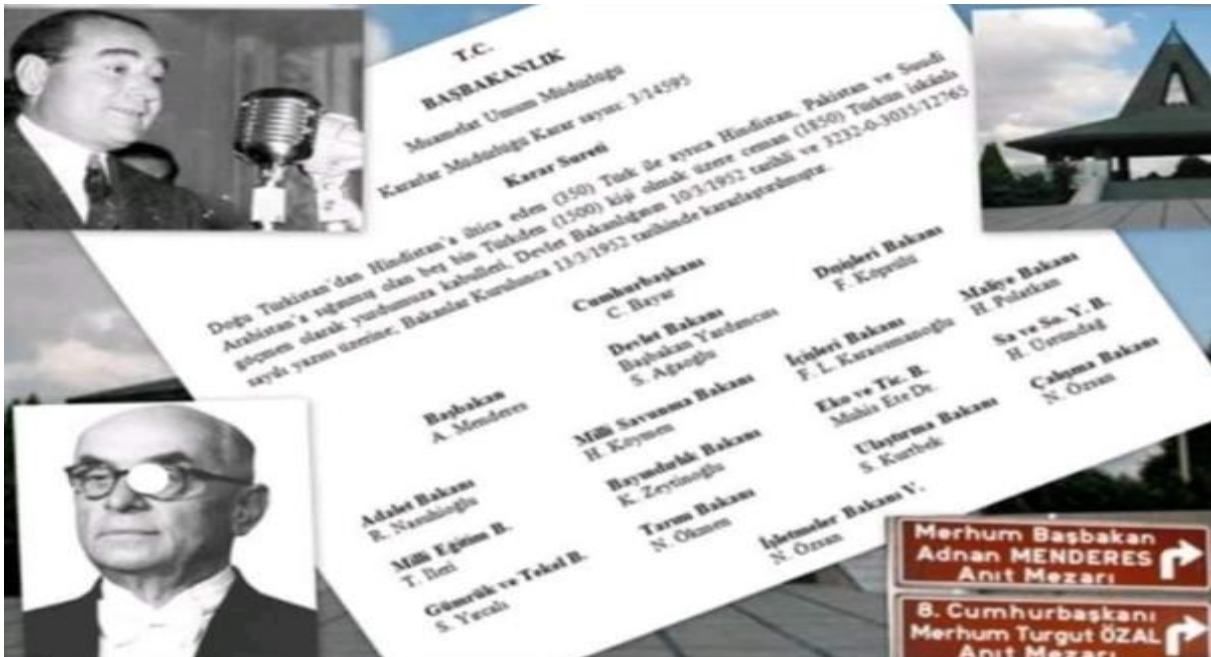
Дереккөз: Темірғали Аршабековтың жеке архивінен алынды.

Алғашқы көш Үндістан-Пәкістанда жүрген кезде босқын мәртебесімен ғана қалғысы келмеген Алтай қазақтары жергілікті билікпен дипломатиялық қарым-қатынас орнату, азаматтық құқығын алу, түрік ағайындарды пана тұту, елді қондыру мақсатында 17 қазан 1951-де Пәкістанның Пешауер қаласында *Шығыс Түркістандық Қазақ босқындары* қоғамын құрады. Аталмыш қоғамның бас хатшысы Халифа Алтай болады. Толағай ізденіс пен еңбектің *Türk Eli* журналындағы комитеттің барлық мүшелеріне Пәкістандағы босқын қазақтардың жағдайын білдіре отырып хат жазуы, Түркияның Пәкістандағы дипломаттарымен кездесулері нәтижесінде [Әбжанов. 2017: 46] 13 март 1952 жылғы № 1952/14/595 Аднан Мендерес Үкіметі Министрлер Кеңесінің шешімімен Түркияға қоныстанушы иммигранттар ретінде қабылданды [Қара, 2006: 545].

Ал Ежесу Зехра Сағлам өзінің магистрлік диссертациясының қорытындысы ретінде жазған мақаласында Әбдіуақап Қара, Өмер Кул мен Тунжер Текинге сілтеме жасай отырып, Шығыс Түркістандағы саясат пен қысымның артуының салдарынан, қытай мен орыстың қысымынан құтылу мақсатында ірі төрт көштің болғанын жазған. 1. Елісхан Батыр көші (1934) 2. Хүсейін Тәйжі көші (1936), Иса Юсуф Алптекин мен Мехмет Емин Буграның көші (1949) 4. Алибей Хәкімнің бастаған көші (1949) [Сағлам. 2022. 235].

1965 жылдың наурыз айында батырлар алдымен көшті кейін қалдырып, таң қараңғылығымен шекараға шабуыл жасайды. Елісхан батыр жаудың тірі қалғандарын бір жерге жинап, мәлімет аладыда азық-түлік беріп қоя береді. Көш суатқа жетіп дамылдап, бір түнеп шыққан адамдар Гансудың Тула деген жеріне барып қонады. Келесі бір көш легін Қожаберген бастайды. Бұл көш сәтсіз аяқталып, 500 үй бастаған көшті аспаннан ұшақпен бомбалап, әрі жерден атқылайды. Жан сауғалаған жандар қудалауға ұшырайды. Ғабдолла, Хайбар, Сейітнәби сияқты басты адамдары қолға түседі. Ұсталған адамдар хабарсыз кетеді.

**Сурет 5.** Алтай қазақтарының Түркия қоныстанушы иммигранттар есебінде қабылдануы. 13 март 1952 жылғы № 1952/14/595 Түркия Республикасы Министрлер кабинетінің тарихи қаулысы.



Дереккөз: Информант Мұстафа Көктің жеке архивінен алынды.

Қаулыда былай делінген: *Түркия үкіметінің 1952 жылғы 13 наурызындағы №3/14595 нөмірі арнайы қаулысы бойынша Пәкістандағы босқын қазақтарды қоныстанушы иммигранттар ретінде қабылдап, көмек көрсетілсін делінген. Сол кезеңде Түркияға келетіндерге арнайы құжаттар дайындауға уақыт берілді. Елшілікке көмекші болу үшін Халифа Алтай тағайындалды.*

Қазақтарды Түркияға сол кездегі Премьер-министр марқұм Аднан Мендерес қабылдады. Басқа елдерге келетін иммигранттардан ерекшелігі, Түркия мемлекеті Пәкістаннан өтініш жасаған бұл қазақтарды Түркияға келгенде жер телімі берілетіндей



және бірден азаматтыққа қабылданатындай етіп *исканлы гөчмен* (қоныстанушы иммигранттар) ретінде қабылдайтынын білдірген. Қоныстанушы иммигранттар деп түбі бір түркі жұртынан санаталын, арнайы заңмен шетелден көшірілетін және осы заң аясында жылжымайтын мүлік беру арқылы қоныстанатындарды айтады.

Қазақстар Түркияға келген соң мемлекет оларды уақытша Зейтүнбурну, Сіркежи, Тұзла аудандарындағы лагерь іспетті қонақ үйлерге бөліп орналастырып, тегін жай, тамақ берілді. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтырға үйретіп, оқыта бастады. Ел *мүсәпірханада* 6 айдан үш жылға дейін тұрып жатты.

М. Көктің айтуы бойынша бұл мүсәпірханада қазақтарға берілетін үйлер дайын болғанша еркек қауымы бөлек, әйел қауымы бөлек Ыстамбұлдың Зейтүнбурну, Тузла және Сиркежи аудандарында арнайы дайындалған орындарда екі жыл қалды. Кейіннен төмендегі алты ауыл мен ауданға яғни, Салихли ауданына (Маниса), Исмил ауданына (Кония), Яхиялы ауданы (Кайсери), Девели ауданы (Кайсери), Улыкышла ауылы (Нийде), Ақсарай ауданы (Нийде) орналастырды. Харун Месут Ақгүн диссертациясында Сұлтанханы, Исмил, Кайсери, Салихли мен Алтай ауылына кейінірек Ыстамбұлдың Гүнешлі, Зейтүнбурну, Күчүкчекмеже, Сефакөй, Үмраниеге қазақтардың орналасуы жайлы жақсы мәлімет келтірген [Ақгүн, 2019: 41-61]. Осы екі көшпен Түркияға аман-есен жеткен көш санының қанша екенін әркім әр қалай жобалайды. Дегенмен, профессор Әбдіуақап Қара мен информант Мұстафа Көк Аднан Мендерес Үкіметі Министрлер Кеңесінің 13.03.1952 жылғы № 1952/14/595 санды қаулысы бойынша Түркия Республикасына иммигрант-резидент ретінде 1850 қазақ иммигрант қабылданып, Улыкышла (Нийде) 160 үй, Ақсарай (Нийде) 60 үй, Девели (Кайсери) 75 үй, Яхиялы (Кайсери) 15 үй, Йешилхисар (Кайсери) 25 үй, Исмил (Кония) 60 үй, Ерейли (Кония) 15 үй, (Маниса) аудандарына барлығы 180 үй орналасқандығын жазады (<https://www.21.04.2023>). Ал енді Алтай ауылына орналасқан жанұялардың дені 12 Керей рулары еді. 1954 жылы Анкарадан Нәжәти Тұрғай деген бастық Ыстамбұлға келді. Ол адамның сөзіне қарасақ Салихлы деген жерге салулы 50 үй бар екен.

*Осы екі ортада Каширден Қалибек Хакім мен Хамза Ұшар бастаған 18 отбасы көшіп келді. Ел-елге қосылып мәре-сәре болып қалдық. Осы орайда Хамзаның қарындасы Бибәтшамен таныстым. Бұл таныстық соңы жарастыққа ұласып, Бибәтші балаларымның анасы болды. Бүгін де адал жар, абзал ана атанды. Бибәтшімен 2 ұл Абдұрразим, Аднан, 3 қыз Шәжүрә, Мәшқура, Айтен бар.* (Алтай, Алтай ауған ел, 104 б).

### **3. АЛТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ — АЛТАЙ АУЫЛЫ**

Мұнда басқа жерлерге аудан ретінде тек қана Нийде облысы Улықышла ауданы Алтай ауылына «ауыл» статусында орналасты. Сол себепті Алтай ауылының мемлекетке ресми түрде әкімдік кеңсесі арқылы тікелей байланысы бар. Түркиядағы жалғыз қазақ ауылы атанған. Түркия Республикасы әр отбасыға ресми түрде тек (фамилия) беру заңы бойынша Алтай ауылы, Улықышла ауданы, Нийде облысына қарасты Халықтың тіркеліміне байланысты Түркия Республикасының азаматтығын берген. Алтай ауылында Орта жүздің Керей тайпасының қазақтары тұрады. Төменде Керей тайпасының ішіндегі төмендегі рулардан қанша жанұя тұратыны көрсетілген:

Қарақас руынан 33 үй, Тасбике руынан 27 үй, Молқы руынан 26 үй, Ителі руынан 23 үй, Сарбас руынан 20 үй, Секел-Тайлақ руынан 15 үй, Уақ руынан 7 үй, Базарқұл руынан 5 үй, Шеруші руынан 3 үй, Жәдік руынан 2 үй, Шұбарайғыр руынан 2 үй, Найман руынан 1 үй, Есдәулет руынан 1 үй. Жалпы 165 үй 650 кісі тұрады [Информант: Мұстафа Көк, 27.11.2023].

Қазақтар орналасқан ауылдардағы жаңа туылған нәрестеден жасы үлкен қарияға дейін жас-кәрі деп бөліп-жармай адам басына 30 гектар егістік жер берген. Бастапқы кезде мал шаруашылық пен егіншілік мақсатымен құрылған Алтай ауылында ауыл халқы өздеріне берілген ауылшаруашылық жерлерін иемденген. Бұл алқаптарға қара сұлы, бидай мен қара бидай өсіруге бел байлап, әр ру өз арасында ақша салып трактор алып, жер асты, жер үсті сулары жоқ жерлерді игере бастады. Ақсарай облысының Солтанхан деген ауылында Сауытбай қажы, Әбдуәли, Тұрсынбайлар орналасып бірнеше жыл егін салды.

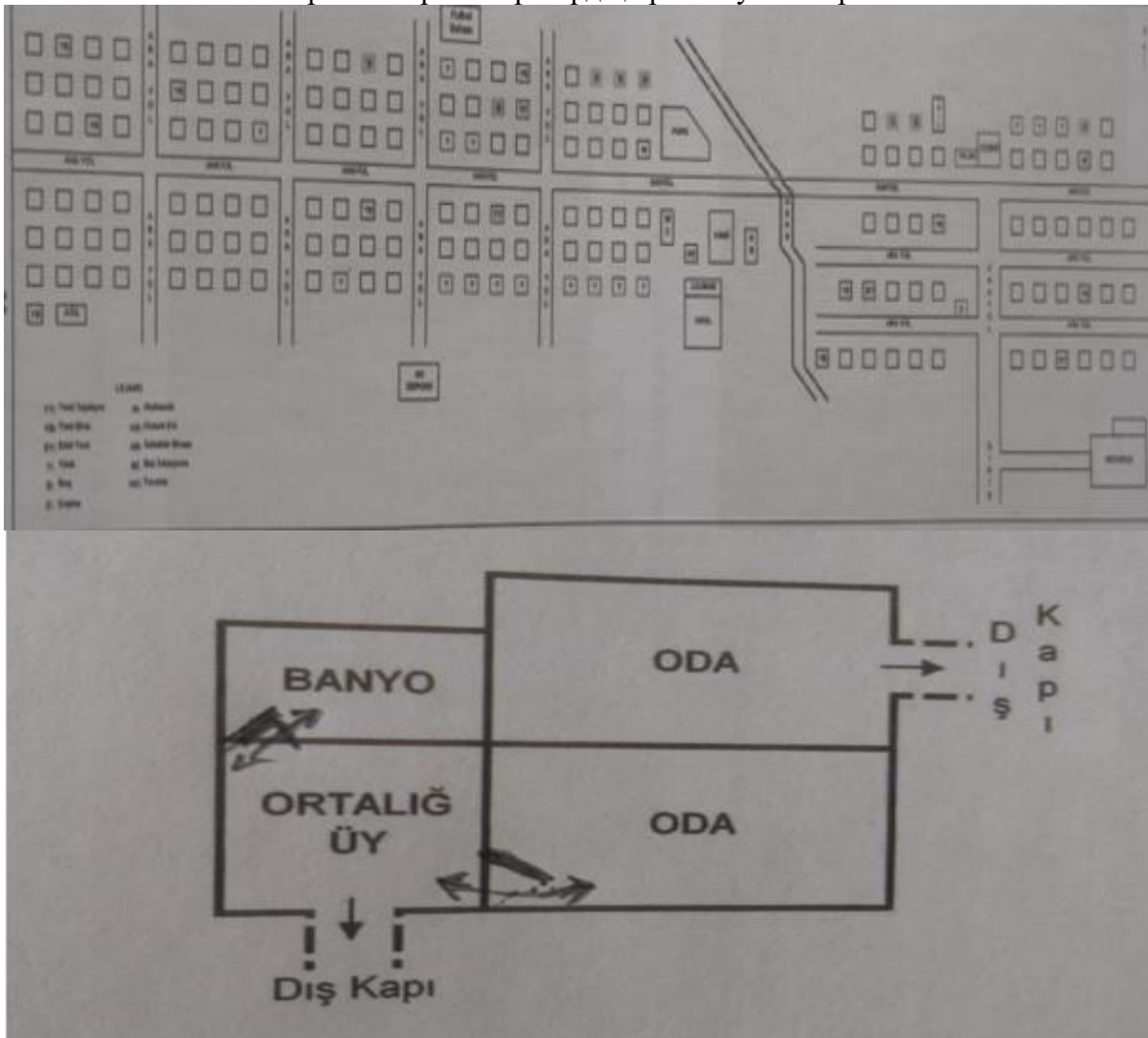
Дегенмен етіне сіңбеген жұмыстан шаруашылығын дөңгелету оңай болмады. Уақыт өте ауыл тұрғындары көрпесіне қарай көсіліп, мүмкіндігіне қарай қой, ешкі сатып алып жәймен өздері үйренген мал шаруашылығымен, ал кейбіреулері былғарыдан киім тігіп, тігін машинасын алып қолөнермен айналыса бастайды.

Информант Мұстафа Көк резидент ретінде тіркелген мигранттарға 70 метрлік 165 қоржын там салып бергендігін және 31 шілде 1955 жылдан бастап осы үйлерге орналастырылғандығын айтуда. Әр қазақ жанұясының өздерінің таңдаған ауданында бала санының аз немесе көптігіне қарамай бірдей үй берілген. Бірақ жер телімі берер кезде адам саны маңызды болған. Әр адамға отыз декарь жер телімі берілген. Бір қызығы, бастапқыда қалған қонақ үйде босанған әйелдердің балалары жер телімін ала алған, ал

қонақ үйден шыққан соң немесе сол ауданға барған соң дүниеге келген бала саны жер теліміне кірмеген [Информант Мұстафа Көк, 2020].

Төменде Алтай ауылы ресми түрде *Қазақ ауылы* статусын алған соң мемлекет тарапынан алып берген үйлердің орналасу сызбасы берілді. Алғаш берілген қоржын тамның көрінісі мен жоспарын ұсындық.

**Сурет 6.** Ресми түрде *Қазақ ауылы* статусын алған Алтай ауылындағы ең алғаш берілген біркелкі үйлердің орналасу жоспары.



Дереккөз: Информант Мұстафа Көктің жеке архивінен алынды.

**Сурет 7.** Алтай қазақ ауылының ең алғашқы көрінісі



**Сурет 8.** Қоржын там



Дереккөз: Информант Мұстафа Көктің жеке архивінен алынды.

XXI ғасырдың басында Нийденің Улықышла ауданы, Алтай ауылында Әтейхан Білгін ақсақал бастаған 30 шақты үй түтінін түтетіп отыр. Әтейхан – ел бастаған Елісханның немерелес ағайыны. Нийде аймағы Улықышла ауданының Алтай ауылына орналасып, ауыл әкімі болып ұзақ уақыт жұмыс атқарған. Алғаш қоныстанған 200-дей

отбасының көбі Ыстамбұлға көшкен. 1957 жылы ауыл орталығында бастауыш мектеп болған. Кейін 2010 жылы ауыл мектебі жабылып, балаларды мектептің арнайы көлігімен ауданға апарып білім берді. Бастапқыда жаңа мекенге жерсініп, өздері үшін ашылған кәсіби дайындық курстары мен Құран курстарын оқитын. Информант, Алтай ауылының бұрынғы ауылнайы Мұстафа Көктің айтуымен білім алу деңгейінің төрт деңгейде дамығанын топшылауға болады: 1965-1970 жылдар (мемлекеттік мектепте оқи бастауы), 1975-1980 жылдар (%20), 1980-1990 жылдар (%60), 1990-2000 жылдар (% 100). Қазіргі таңда Алтай ауылынан шығып әлемнің әр торабына таралған қазақ жастары әр түрлі салада қызмет етуде. Тіпті Харун Месут Акгүннің диссертациясы мен Мұстафа Көктің мақаласында олардың аты-жөні, тізімі берілген.

1992 жылы Селчук университеті, Киім дизайнерлігі бөлімінде студент болып жүргенімде 17 жаста болатынмын. Ол кезде Қазақстаннан оқуға келіп, түрікше үйреніп жүрген кез. Конияда әр түрлі мамандықта білім алып жатқан қазақ жастарын Алтай ауылына қонаққа шақырғаны есімде. Құшак жая қарсы алған кәдуілгі қонақжай қазақтар. Ол кезде Алтай ауылының ауылнайы Мұстафа Көк еді. Әр үйде 4-5 тері тігетін тігін машинасы болатын. Жағдайына қарай кей үйде былғарыдан желек, аяқ киім, сырт киім тіксе, кей үйлерде жасанды теріден бұйым тігіп кәсіппен айналысатын [Арыстанова Г. 27.11.2023].

Қазіргі таңда сол Түркия қазақтарының қара шаңырағы атанған Алтай ауылынан тараған жастардың арасында жоғары оқуды бітірген көзі ашық азаматтар ел арасында жеткілікті.

Алтай ауылына кейінгі уақытқа дейін Әтейхан Білгін, Халел Өзтүрік, Рамазан Шалышқан, Хамит Түркістанлы, Әбдурахман Сауаш, Шехзада Қандемір, Мұстафа Көк сияқты азаматтар ауылнайлық міндетін атқарған.

Қазіргі таңда Алтай ауылында тұрып жатқан этникалық қазақтар: Керей руынан Қарақас, Молқы, Ителі, Уақ, Жәдік, Жәнтекей руынан Секел, Тайлақ, Тасбике, Базарқұл мен Наймандар, Шеруші.

Түркияда Ыстамбұлдан кейін қазақтардың 200-ден астам отбасы тұратын ауданы – Салихлы. Ақсақалдары – Бөкей қажы, Фазылқари, Юсупбек Сойлу, Якуп Гүлер, Абдулла Хак, Каби Чалышқан, Есен Жәдік. Әли Хайдар Өзалп 10 жасынан Құран кәрімді

жатқа оқыған қари, араб-парсы тілдерін меңгерген, ел арасында *Қари қажы* атанған, өте діндар, қадірлі ақсақал болды. Кония облысының Исмил ауданында Қожан ақсақал бастаған шамамен 65 шаңырақ тұрмыс кешті.

1970 жылдардың басында Дәлелхан Жаналтайдың бастамасымен біршама қандастар Ыстамбұл қаласынан жекеменшік жер алып үй салды, бұл аймақ *Қазақ кент* деп аталып келеді. Тек қазақтар өмір сүрген ауыл болған. Кейіннен аталмыш Қазақ кент ауылы Алтай, Ертіс, Баркөл, Бәйтік деп аталатын 4 үлкен көшеге бөлінді.

Түркия азаматтығын алып жатқанда төлқұжатқа 21 маусым 1934 жылы қабылданған *Тек Беру* (Soyadı Kanunu) туралы заңға сәйкес әр отбасына ресми түрде тегі берілді. Оңтайлы түрікше есім жазу талап етілгенде қызметкер қазақша жақсы түсінбегендіктен кейбір қазақтарға қарап отырып өз ойымен есім бере қойған. Мысалы: бойы қысқа жігітке *қысқа* мағынасына келетін *Бодыр*; күнге күйіп кеткен қара жігітке *сен қара жігіт екенсің* деп *қара жігіт* мағынасына келетін *Кара Йигит* деп қоя салған. Кейбір көзі ашық оқыған кісілер өз тектерін өздері қалап қойған. Мысалы, Хасан Оралтай *Қайдан келдің?* дегенде *Мен Ор Алтайдан келдім* деген екен. Сонда оған Оралтай тегін берген екен [информант Сайда Хайдар, 01.12.2023].

#### **4. ҚОРЫТЫНДЫ**

XX ғасыр қазақ халқының қаралы кезеңінің бірі – Алтай аймағынан бірнеше мың шақырымға созылған, осы жолда бірнеше мың адам мерт болды. Бұл қыстаудан жайлауға, жайлаудан қыстауға көшетін қатардағы көш емес, сонау ғасырлар бойы еркіндікті аңсаған, сол еркіндікке талпынған жұрттың көші. Еркіндікке ұмтылған көш, бодандыққа көнбеген көш. *Соган көнбейміз* деп намысын ажалынан артық тұтқан көш. Алтайдан Анадолыға дейін созылған бұл көштің ауқымы ғана емес, тарихы да соншалықты ауыр, қасіретті. Ал сол азапты жолдағы тауқымет тартқан тағдырлардың қасіретті жағдайына осы мақала арқау болды.

Бұл көштің соңы тек Түркия елінде Алтай ауылынан жер алумен халық аман қалды. 1950 жылдары Халифа Алтай бастамасымен жерге ие болды. Бір мақалада ғасыр азабы бұл зұлматты жеткізу мүмкін емес, сондықтан тек басты оқиғаларға мән берілді. Ал, осы көште мерт болған қаншама мыңдаған жандар бар. Азат басы бұғауға бағынбай, бостандық үшін шыбын жанын құрбан етіп, тізерлеп өткенше тік тұрып өлуді артық

көрген жаны сірі халықтың ұлы ерлігі шын мәнінде бүгінгі ұрпақ үшін тағылым болар тарихтың қасіретті де қатпарлы парақтарының бір парасы.

Ал, Түркия Республикасының Өкімет басшысы Аднан Мендерестің Министрлер Кеңесінің 1952 жылдың 13 наурыз күнгі № 1952/14/595 шешіміне сәйкес Алтай, Тарбағатай аймақтарынан Шығыс Түркістан тарапы жағында босып, жер ауған бірталай қазақтың әр қилы қиындық пен зобалаң көру жолымен Тибет, Үнді, Пәкістан елдері арқылы Түркия еліне жаңа жерге қоныстанушы иммигранттар ретінде қабылданып, азаматтық берілді. Сонымен қатар әр жанұяны үймен қамтамасыз етіп, кісі басына 30 декарь жер телімін берді. Бұл тарихи оқиғаның өзінен күллі әлем елдеріне адамшылық тұрғысынан үлгі алып, өнеге тұтарлық қайырлы іс екені белгілі.

*Келесі жазылатын мақалаға аңдатпа:* 1964 жылдан кейін Германия Түркиядан қажеттілігіне сай жұмысшы ала бастаған. Жұмысшы алымы көбінесе корпорация арқылы жүзеге асырылғандықтан ең алдымен 1963 жылы *1-Алтай ауылын дамыту кооперативі* құрылған. Еуропаға кеткен Қазақ жастарының дені осы кооператив арқылы Түркиядан Германия мен Швейцарияға кетсе, Еуропаның Франция, Англия, Австрия, Голландия, Канада мен Америкаға дейін жастар өз қаражатымен кеткен. Мақаланың жалғасы Алтай ауылынан Еуропаға жұмысшы сұранысы, кооперативтің құрылуы, қазақтардың шетелге жұмыс миграциясы, орнығуы мен олардың бүгінгі ахуалы туралы болмақ. XIX ғасырдың аяғы мен революциядан кейін және XX ғасырдың 30 жылдары колхоз бен совхозға ұжымдастыру (коллективизация) кезеңінде Қазақстан мен Орта Азиядан Түркияға көшкен мигранттардың ішінде қазақтардың да болуы әбден мүмкін. Бұл тақырып өз алдына академиялық ақтақдақ саналып, архив құжаттары аясында зерттеуді қажет етеді.

### **Ұсыныс**

Мақсатымыз тек қана Алтай ауылы емес, дүниежүзі қазақтарының тарихы, мәдениеті, этнографиясы, киім-кешек және әшекейлері мен осыған байланысты салт-дәстүрлері, тамағы, этникалық ерекшеліктері, материалды мәдениеті зерттеліп, информаторлармен сұқбат басылып, қолда жүрген сурет, маңызды құжаттар, естелік, қисса-дастандар жазылып алынып мұражай - мұрағат жасалуы қажет.



## Қосымша

Алтай ауылына жүргізген далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан және 2019 жылдың 29 шілдесінде Алтай ауылын көркейту, қазақ мәдениетін насихаттау қауымдастығы (Алтай ауылы/Нийде), Улыкышла ауданы Нийде әкімшілігі мен Анкарадағы Қазақстан елшілігі тарапынан ұйымдастырылған шарадан фотосуреттер:

**Сурет 9.** Алтай ауылының бүгінгі көрінісі. Алтай ауылының кіре берісі.



**Дереккөз:** Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.

**Сурет 10.** Алтай ауылының бүгінгі көрінісі. Алтай ауылының кіре берісі.



**Дереккөз:** Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.



**Сурет 11. Қара шаңырақтағы бас қосу тойы.**



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.

**Сурет 12. Улыкышла ауданы Нийде әкімшілігі мен Анкарадағы Қазақстан елшілігінен келген қонақтар**



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.



**Сурет 13. Алтай ауылының мешіті**



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.

**Сурет 14. Алтай ауылының бейіті**



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.



**Сурет 15-16.** Алтай ауылының тұрғындарымен кездесу



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.

Сол жақтағы суретте Мырзада Узун. Екінші суреттегі кісі Рамазан Авжы. Гүнешлидегі Қожа Ахмет Яссауи қорының бастығы.

**Сурет 17.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 16.12.2023 жыл.



**Сурет 18.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі.



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 16.12.2023. жыл.

**Сурет 19.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі. Ауыл орталығы. Қазақ үйі. Бүкіл Алтай ауылы тұрғындарының жиыны өтетін, бас қосатын мекені.



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 16.12.2023 жыл.



**Сурет 20.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі.



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 16.12.2023 жыл.

**Сурет 21.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі.



Дереккөз: Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 16.12.2023 жыл.

**Сурет 22.** Алтай ауылының қазіргі көрінісі.



**Сурет 23.** Өз қаражатымызға Бурса - Алтай аулы (Нийде) Маниса (Салихли), Яхиялы (Измир) – Ыстамбұл (Зәйтүрбурну) - Бурса сынды аймақтарға ұйымдастырылған далалық этнографиялық экспедициямыздың құрамы: Солдан оңға қарай Метин Кайыш (электр инженері), жұбайы Ясемин Кайыш (мұғалім) ұлым Райымбек Сапархан (Өмер Халисдемир колледжінің Туризм және отел менеджменті бөлімінің оқушысы, ағамыз Темірғали Аршабеков және мен Гүлханым Мекенбайқызы Арыстанова (ғылыми зерттеуші).



**Дереккөз:** Алтай ауылына жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция материалы, 29.06.2019 жыл.

2019 жылдың 29 шілдесінде Алтай ауылын көркейту, қазақ мәдениетін насихаттау қауымдастығы (Алтай ауылы/Нийде), Улыкышла ауданы Нийде әкімшілігі мен Анкарадағы Қазақстан елшілігі тарапынан ұйымдастырылған шараға арнайы бара жатқан сәт. Сол күні Темірғали Аршабеков ағамыз Қарағандыдан арнайы Алтай қазақтарының тыныс-тіршілігі, кәсібін, мәдениетін зерттеуге бел буған далалық этнографиялық экспедицияға қатысуға келген еді.

### **EXTENDED SUMMARY**

The goal of this initiative is to document and preserve the rich cultural heritage of the Kazakhs living in the Altai village of the Turkish Republic, and the Ulykisla (Nigde) region, Salihli, Izmir and Istanbul. The ethnographic field expedition began in 2019 in the selected area and initially conducted interviews, recorded stories and personal narratives to gain a holistic understanding of the Kazakh migration from Kazakhstan to China, long and painful migration from China to an uncertain destination, then acceptance as an immigrant to Turkey, adaptation and resettlement.

The purpose of the study of the ethnographic, historical and cultural values of the Kazakhs of Altai is to study the history, material culture of the Kazakh nomads, the elements of material culture connected with the phenomena of nomadic culture. In the course of a comprehensive study based on the methodological approach of V. Heissig and K. Uraj-Kochalmi in the course of the study based on the descriptive method of collecting ethnographic data, the materials were recorded on tape through direct meetings with Altai Kazakhs, questions and answers of informants. The articles resulting from this expedition will provide an in-depth analysis of various aspects of Kazakh material culture.

In addition, the documents and images preserved in memory were analysed. A review of the past and present was carried out using the historical synchronic-diachronic method. The answers of the informants were then collated and supplemented with articles, books, novels, memoirs and academic works written in modern times. The past of the Kazakhs in the village of Altai was summarised and systematised, and the way of life and lifestyle in the context of globalisation was captured in a letter. This multi-layered series of articles will allow further study of Kazakh history, culture, ethnic features and places of each clan, even features of clothing and jewellery, places, in a word, material culture and customs.



The twentieth century was one of the darkest periods in the life of the Kazakh people; they stretched several thousand kilometres from the Altai Territory (China). Several thousand people died along the way. This was not a regular migration from wintering grounds to pastures, from pastures to wintering grounds, but a migration of people who longed for freedom and had been striving for it for centuries. This path, from the Altai to Anatolia, is not only long but also has a very difficult and tragic history. And this article is based on the tragic situation of the destinies that have suffered along this painful path.

When representatives of the Kazakh nation, who, as a result of forced displacement from the ancestral Kazakh territories of Altai and Tarbagatai after an emergency crossing through Tibet and the Himalayas, found themselves in exile in India and Pakistan, the Head of the Government of the Republic of Turkey Adnan Menderes, by Resolution of the Council of Ministers of March 13, 1952 No. 1952/14/ 595 ordered to accept them as migrants and settle them all in a new place in Turkey, with the provision of Turkish citizenship. It was a gesture of goodwill and a humanitarian action aimed at helping Kazakh refugees as representatives of the Turkic ethnic community. There were many Kazakhs who, as a result of the national liberation struggle against the Chinese aggressive expansionist policies, faced oppression, violence, and experienced various difficulties and hardships. In Turkey, each Kazakh family was provided with a house and 30 decares of land. One decare is 1000 square meters. It is known that this historical event is an example of a noble act, which serves as a moral example for many countries of the world.

The suffering of the century cannot be described in one article, so only the most important events have been highlighted. Thousands of people died on the way. The great courage of free people who did not submit to chains, who sacrificed their lives for freedom and chose to die on their knees, is in fact part of the tragic and multifaceted pages of history that can serve as a lesson for today's generation.

After 1964, Germany began to receive workers from Turkey according to its needs. Since most of the workers' fees were paid through the cooperative, the 1st Altai Village Development Cooperative was established in 1963. Kazakh youths who went from Turkey to Germany and Switzerland went through this cooperative. But the young people who went to France, England, Austria, Holland, Canada and America tried to go with their own means. The rest of the article will be about the demand for workers from the Altai village to Europe and



other countries, the creation of a cooperative, labour migration of Kazakhs abroad, settlement and their current situation.

## **БИБЛИОГРАФИЯ**

Алпысбес М.А., Ергалиева Д.С., Халиева А.Н. История государства Якуб-бека и «Большая игра» в Восточном Туркестане // Отан тарихы. № 3. 2018. 135 бетте.

Алтай Халифа. (2011). Алтайдан ауған ел, Астана, 280 б.

Аршабек Т., Алпысбес М. (2017). Қаз дауысты Қазыбек би және оның тарихи заманы, Қарағанды: Tengri ЖШС, 450 б.

Әбжанов Х. (2017). Алтай Халифа Ғақыпұлы: Биобиблиографиялық көрсеткіш. Құрастырған: Балтабаева Г. [және басқалары]. Алматы: Ғылым ордасы РМК баспаханасы, 249 б.

Еженханұлы Б. (2009). Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, том 2, Алматы: Дайк Пресс, 255 б.

Жәди Шәкенұлы, (2010). Қаралы көш: тарихи роман, Алматы: Тұран, 408 б.

Жауапты редакторы, жинақты құрастырып алғы сөзін жазған-филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жұртбай. (2009). Қазақ ұлт-азаттық көтерілісі, 14 том Шығыс Түркістандағы *Үш аймақ* қозғалысы, Астана: Полиграфия АҚ, 306 б.

<https://www.abdulvahapkara.com>. Түркия қазақтарының еркіндік жолындағы ұлы көші. 21.04.2023.

Информант Сайда Хайдар, 1948 жылғы, Түркия Республикасы, Ыстамбұл қаласы, Зейтүнбурну.

Информант: Сымбат Муталапханқызы, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы.

Информант Мұстафа Көк, Алтай ауылын көркейту, қазақ мәдениетін насихаттау қауымдастығының басшысы, Түркия Республикасы, Улыкышла ауданы, Алтай ауылының тұрғыны.

Көк Мұстафа (2019). *Бауырлас елде жалғасын тапқан салт-дәстүр және Алтай ауылы* (Kardeş toprağında yeşeren filiz Altay köyü), *Қазақ елі*, №14, б. 17-24.

- Салғараұлы Қ. (1998). 100 құжат. Қазақ хандығы мен Чин империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар, Алматы: Санат, 41 б.
- Тағатайұлы А. (2009). Алтай төңкерісі, Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 14 том. Шығыс Түркістандағы *Үш аймақ* қозғалысы, Астана: Астана полиграфиясы, 360 б.
- Тайшыбай З. (2011). Қазақтың ханы — Абылай. Дәуірі, өмірі мен қызметі, Алматы: Ел шежіре ҚҚ, т. 2, 640 б.
- Akgün Garun Mesut, (2019). Doğu Türkistan'dan 1950'li yıllarda Türkiye'ye Göç Eden Kazakların Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Gelişimi, T.C. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Y.L. Tekirdağ, s.158.
- Altay Halife, Anayurttan Anadolu'ya, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s. 469.
- Benson Linda, Ingvar Svanberg, The Kazakh of Chine Essays on an Ethnic Minority, Uppsala: Almqvist&International, 1988, 250 p.
- Çetin Ayşegül. (2006). Niğde İli Ulukışla İlçesi Altay Köyü'nün Kuruluşundan Günümüze Kültürel Coğrafi Görünümü. Niğde Üniversitesi, SBE, İlköğretim Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, s. 289.
- Delilhan Canaltay, (2019), Çetin Zaman Zor Günler (Kıyılı Zaman, Kıyın Kunder), Ed. Abdulvahhap Kara, Çev. Tekin Tuncer, İstanbul: Kalender Yayınları, 288 s.
- Godfrey Lias, Kazak Exodus, London: Evans Brothers, 1956. 213.
- Kalkan Mustafa. (2007). Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri, TÜBAR. Sayı 21. Bahar. s. 123-141.
- Kara Abdulvahhap. (2006). “Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar”. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 545-555.
- Kirchner Mark. (1992), Phonologie des Kasachischen, Untersuchung Anhand von Sprachaufnahmen aus der Kasachischen Exilgruppe in Istanbul, II Band, Wiesbaden.
- Kirchner Mark. (1993), Sprichtwörter der Kasachen, Wiesbaden.

Köksoy, Naim Taner, *Doğu Türkistan Kazaklarından Hüseyin Teyci'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1900-1963)*, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, SBE, Yüksek lisans, 2019, s.88.

Kul Ömer. Tuncer Tekin. (2015). “XX. Asırda Doğu Türkistan’da Göçler”, *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s.193-231.

Ömer Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951), T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 454.

Sağlam Ecesu Zehra. (2022). “Kazak Türklerinin Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Göçü ve Türk Basınında Yansımaları (1949-1954)”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 2. Cilt: 6. s. 233-244.

Zhangabulova Zh.M., Alpysbes M.A. (2021). Central and South Asia as priority of Russian and British foreign policy in the second half of the 19th and early 20th centuries // *Analele Universitatii din Craiova - Seria Istorie*. - No. 2(40). p.50.

# VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİNİN ALTERNATİF ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dilşad KELEŞ\* 

## Özet

Optimal vergi hasılatına ulaşabilmek, vergi mükelleflerinin vergilerini tam olarak ödemeleri ile mümkün olmaktadır. Yükümlü psikolojisi ve davranışları göz önüne alındığında, vergi gelirlerinde rasyonelliğe ulaşılması için vergi güvenlik önlemleri yardımcı olmaktadır. Vergilerin devletin en önemli gelir kaynağı olduğu düşünüldüğünde, mükelleflerin vergilemeye yönelik göstermiş oldukları faaliyetleri de kontrol etmesini sağlayan kurum olan vergi güvenlik önlemleri kimi zaman devlet ve mükellef arasındaki ilişkilerin uyumsuzluk boyutuna taşınmasına sebep olmaktadır. Bu noktada mükellef haklarının da göz ardı edilmeden kazan- kazan yaklaşımına uygun alternatif yöntemler vergi güvenlik önlemlerinin etkinliğini arttırabilecektir. Çalışmada öncelikle vergi güvenlik önlemi kavramı tanımlanmış, daha sonra alternatif çözüm yöntemleri hakkında bilgi verilerek, vergi güvenlik yöntemleri ile değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda Türk vergi sisteminde uygulanan vergi güvenlik önlemlerinin barışçıl yöntemleri esas alan alternatif yöntemlerle birlikte kullanılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Vergi Güvenliği, Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, Mükellef Hakları

## TAX SECURITY MEASURES IN TURKISH TAX LAW AND ITS IMPLEMENTATION IN VARIOUS COUNTRIES

### Abstract

Achieving optimal tax revenue is possible if taxpayers pay their taxes in full. Considering the taxpayer psychology and behavior, tax security measures help to achieve rationality in tax revenues. Considering that taxes are the most important source of income for the state, tax security measures, which are the institutions that enable taxpayers to control their taxation activities, sometimes cause the relations between the state and the taxpayer to reach the level of conflict. At this point, without ignoring taxpayer rights, alternative methods in line with the win-win approach can increase the effectiveness of tax security measures. In the study, firstly the concept of tax security measure was defined, then information was given about alternative solution methods and it was evaluated with tax security methods. As a result of this study, it was concluded that the tax security measures applied in the Turkish tax system should be used together with alternative methods based on peaceful methods.

**Keywords:** Tax Security, Alternative Dispute Resolution, Taxpayer Rights

\* Doktorant, Bursa Uludağ Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, dilsadkeles16@gmail.com.

## **GİRİŞ**

Uyuşmazlık taraflarından birinin kamu gücüyle donatıldığı hallerde uyuşmazlık, kamu hukukunun alanına girmektedir. Bu kapsamda, devlet ve mükelleflerin menfaat çatışmalarının meydana gelmesi durumunda mevzuat farklı şekillerde yorumlanabilmekte ve bu durumda söz konusu uyuşmazlıklar kamu hukuku uyuşmazlıkları çerçevesinde incelenmektedir.

Kamu hukukunda uyuşmazlıklar, özel hukuk uyuşmazlıklarından farklı olarak, Borçlar Hukukuna tabi sözleşme, haksız fiil ya da sebepsiz zenginleşme dolayısıyla çıkmamaktadır. Tarafların eşit olmadığı ve devletin egemenlik hakkından kaynaklanan bu alanda, vergiler, devletin temel ve en önemli gelir kaynağıdır. Bu bağlamda, bu alanda ortaya çıkan uyuşmazlıklar verginin devletin hazinesine girmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Devlet, bu zor durumdan kurtulmak amacıyla egemenlik hakkına dayanarak vergileri tahsil etmeye çalışmakta, gerektiğinde cebren tahsil etme yoluna da gidebilmektedir. Mükellefler ise bu durum karşısında kendini oldukça baskı altında hissetmekte ve vergiyi bir yük olarak görmelerine sebep olmaktadır. Vergileri yük olarak gören mükellefler, vergiden kaçınmanın yollarını aramaya başlamaktalar, vergiye gönüllü uyumdan oldukça uzaklaşmaktadırlar. İfade edilen bu durum hem devlet hem de mükellef açısından oldukça derin sorunları beraberinde getirmektedir ve taraf menfaatleri zedelendiği için, devlet ve mükellefler arasında gerginlik, güvensizlik oluşmaktadır. Vergi hukukunda bahsi geçen bu uyuşmazlıkların çözümü için Türk Vergi Hukukumuzda idari ve adli çözüm yolları mevcuttur. Ancak bu yollar uyuşmazlığa neden olan sorunları önlemek yerine, söz konusu sorunları çözmeye odaklanmaktadır.

Her ne kadar denetimler yoluyla bu davranışlar engellenmeye çalışılsa da denetim sürecinin içerdiği bazı zorluklar nedeniyle istenilen denetleme düzeyine ulaşılamamaktadır. Bu nedenle devlet, mükelleflerin ödevlerini hukuka uygun ve dürüst bir biçimde ifa edebilmesi ve vergi gelirlerinde ortaya çıkan aşınmanın en aza indirilmesi amacıyla çeşitli güvenlik önlemlerini uygulamaktadır.

## **1. VERGİ GÜVENLİĞİNE İLİŞKİN GENEL BİLGİLER**

### **1.1.Vergi Güvenliği Kavramı**

Vergi güvenliği kavramı, vergilerin konulmasındaki amaca uygun olarak optimal verimi elde edebilecek şekilde uygulanmalarını sağlayan önlemlerin tümüdür (Yılmaz & Yaman, 2020: 67). Temel amacı kamu harcamalarını karşılamak olan vergiler, devletin temel gelir kaynağını

oluşturmaktadır. Vergilemenin mali amacını oluşturan söz konusu durumun yanı sıra mali olmayan birtakım sosyal, ekonomik amaçları da mevcuttur. Bu noktadan hareketle vergilerin belirlenmiş fiskal ve parafiskal amaçlarına ulaşabilmek için rasyonel etkinliğe ulaşabilecek yöntemlerin kullanılmasına yardımcı olan tedbirlerin bütünüün vergi güvenliği kapsamında değerlendirildiği ifade edilebilir (Çiftçi & Bakırtaş, 2017: 131).

Vergi güvenlik önlemleri, genel güvenlik önlemleri ve özel güvenlik önlemleri olarak ayrı ayrı değerlendirilebilir. Genel vergi güvenlik önlemleri; Vergi Denetimi, Yoklama, İnceleme, Arama, Aramalı İnceleme, Bilgi Toplama, Vergi Kimlik Numarası Uygulaması, Vergi Dairesi Tam Otomasyon Projesi (VEDOP), Vergilerin Açıklanması, Vergi Levhası, Nakit Ödemelerin Sınırlandırılması, Vergi İstihbarat Arşivi, Veri Tabanı Oluşturulması, İhbar İkramiyesi, Uluslararası İşbirliği, Stopaj, Belge Düzeninin İşletilmesi ve kayıt nizamıdır. Özel güvenlik önlemlerini ise, Gelir Vergisinde kullanılan asgari vergi, emsal kira bedeli, Kurumlar Vergisinde kullanılan transfer fiyatlaması, örtülü sermaye, kontrol edilen yabancı kurum kazançları ve vergi cennetlerine yönelik düzenlemeler olarak sıralamak mümkündür. (Şanver & Oktar, 2013: 3-4).

Yapılan açıklamalar ışığında, vergi güvenliğini, vergi sisteminin adalet, şeffaflık ve güvenilirlik ilkeleri doğrultusunda işleyişini sağlamak amacıyla kullanılan bir kavram olarak ifade etmek mümkündür. Bir ülkede vergi güvenliği sağlanması, hem vergi mükelleflerinin hem de devletin haklarını korumak için önem arz eden bir husustur.

## **1.2. Vergi Güvenliğini Belirleyen Unsurlar**

Vergi güvenliğini belirleyen birçok farklı unsur vergi sisteminde yer almaktadır. Bu kapsamda vergi güvenliği; verginin konusu, verginin matrahı, vergi tarifesi ve oranı ile verginin tahsili açısından incelenen çok kapsamlı bir bütünü teşkil etmektedir.

Bir verginin ne üzerinden alınacağı ile vergi güvenliği arasında olumlu bir korelasyon mevcuttur. Vergi konusunun dar bir kapsamda ele alınması vergi tabanının sınırlanmasına ve dolayısıyla vergi güvenliğine negatif etki yapmaktadır. Bununla birlikte vergi konusunun kapsamlı ve geniş tutulması durumunda ise vergi tabanı genişleyeceğinden vergi güvenliği ile ilişkili bazı boşluklar ortadan kaldırılmış olmaktadır (Öncel: 2001: 44).

Verginin matrahının, vergi konusunun indirildiği ekonomik değerler olduğu göz önünde tutulduğunda, matrahın sınırları da vergi güvenliğini belirleyici rakamsal faktör olarak ifade edilebilir. Mükellefiyetin sınırları açısından belirleyici faktörler; matrahın genişliği, hesaplanış şekilleri, istisna ve muafiyetlerin sayısı ile indirimler olarak sıralanabilir. Vergi güvenliğini belirleyici unsurlardan biri de söz konusu bu mükellefiyet sınırlarıdır. Muafiyet ve istisnalar ile indirimlerin geniş tutulmasının yanında vergi konusuna göre matrahın daraltılması, vergi güvenliğini azaltıcı etki yapmaktadır. Özellikle bu daralmanın belge düzeninde yaygınlaştırılması, vergi güvenliği açısından söz konusu olumsuz etkileri artırıcı niteliktedir (Öncel, 2001: 46). Bununla birlikte vergi kapasitesi ve optimal sınırlar içinde vergi mükellefiyetini artıracak şekilde vergi matrahının genişletilmesi, toplam vergi hasılatını ve güvenliğini olumlu yönde etkileyecektir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus ise, mükellefiyetteki genişlemenin sınırlarıdır. Vergi optimumu göz önüne alındığında mükellefiyetteki genişlemelerin belirli bir düzeyi aşmasının ardından vergi gelirleri, mükellef sayısındaki artıştan daha az düzeyde artmaktadır. Dolayısıyla vergi optimumunu aşan ölçüde bir vergi mükellefiyeti genişlemesi bir noktadan sonra vergi hasılatının azalması eğilimi göstermesine sebebiyet verecektir (Çiftçi & Bakırtaş, 2017: 132)

Vergi oranlarının yüksek olduğu durumda mükellefler, vergi ödeme davranışlarında olumsuz yönde hareket edebilme eğilimindedir. Böyle bir durumda vergiden kaçınma veya vergi kaçırmaya yöneleceklerdir. Vergi oranlarında belli bir sınırın üzerine çıkıldığında ortaya çıkan bu tür olumsuz davranışlar vergi hasılatının aşınmasına yol açacaktır. Bu nedenle mükelleflerin vergiye karşı verecekleri muhtemel tepkiler, vergi oranları ile yakın bir ilişki içindedir. Vergi oranlarının artırılması, vergi kapasitesi ve optimaline bağlı olarak belirli bir noktaya kadar vergi güvenliği sınırları içinde kalmaktadır. Ancak söz konusu nokta aşıldığında vergi oranlarına bağlı olarak vergi güvenliği de tehlikeye girmektedir. Yüksek vergi oranları, kayıtdışı ekonomi kapsamında vergi kayıp ve kaçaklarını artırarak vergi güvenliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Genellikle vergi kanunları oluşturulurken vergi mükelleflerinin ödemelerini daha rahat şekilde yerine getirebilmeleri düşüncesi ön planda tutulmaktadır. Söz konusu avantajlar verginin, mükelleflere uygun zamanda ve yerde, uygun yöntemlerle tahsil edilmesini ifade eden uygunluk ilkesini karşımıza çıkarmaktadır. Söz konusu ilke çerçevesinde vergilerin mükelleflerden en uygun zamanda ve koşulda alınması, mükellef psikolojisi ve vergiye uyum süreci açısından önem arz etmektedir. Mükelleflere en uygun zamanda vergi ödemelerinin sağlanması gerek vergi idaresine karşı tutumlarının olumlu yönde değişmesine

gerekse de vergi ahlak düzeyinin artmasına katkı sağlamaktadır. Vergi ahlakı ve bilinci zayıf olan toplumlarda bu ilke, vergi psikolojisi açısından oldukça fazla bir öneme sahiptir (Çiftçi & Bakırtaş, 2017:134).

Vergi güvenliğinin sağlanabilmesi için öncelikle tahakkuk ettirilmeyen ya da tahakkuk ettirildiği halde tahsil edilmeyen ve hazineye aktarılmayan vergilerin hazine dışında kalma nedenleri araştırılmalıdır. Araştırmaya göre vergilendirmenin hangi aşamasında aksaklık varsa tespit edilmeli hangi aşamada daha çok aksaklık varsa güvenlik önlemleri ağırlıklı olarak o aşamaya kaydırılmalıdır (Yılmaz, 2020: 68).

## **2. VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİNİN TASNİFİ**

### **2.1. Gelir Vergisinde Vergi Güvenlik Önlemleri**

Konusu gelir olan vergiler Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi olarak ikiye ayrılmaktadır. Gelir üzerinden alınan vergiler içerisinde düzenlenen vergi güvenlik önlemleri incelenirken; ilk olarak Gelir Vergisi kapsamındaki uygulamalar, ardından Kurumlar Vergisi kapsamındaki uygulamalara değinilmesi yerinde olacaktır.

#### **2.1.1. Ticari Kazançlarda Vergi Güvenliği İle İlgili Düzenlemeler (Asgari Vergi)**

Gelir Vergisi Kanunu'nun (GVK) 37. Maddesine göre ticari kazanç, "her türlü ticari ve sınai faaliyetlerden doğan kazançlar ticari kazançtır." şeklinde ifade edilmiştir (Akata, 2021: 46).

GVK'nın, ticari kazanç unsuru olarak nitelendirdiği gelirlere yönelik vergi güvenlik önlemleri, GVK'nın mükerrer 111. Maddesinde, "Talih Oyunları Salonlarından Elde Edilen Kazançlarda Asgari Vergi" olarak düzenlenmiştir. Bu alanda artış gösteren vergi kayıp ve kaçaklarına karşı devlet tarafından söz konusu kaybı önlemek adına getirilen vergi güvenlik önlemidir. Gelir vergisi sisteminde 1995 yılından beri varlığını sürdüren bu güvenlik önlemi talih oyunları salonlarının kapatılması ile beraber günümüzde eski etkinliğini kaybetmiş durumdadır (Akata, 2021: 47).

#### **2.1.2. Gayrimenkul Sermaye İradı İçerisinde Vergi Güvenliği İlgili Düzenlemeler (Emsal Kira Bedeli Esası)**

Gayrimenkul sermaye iradı kendi içerisinde vergi güvenlik önlemi barındırmaktadır. GVK'da ele alınan "emsal kira bedeli esası" söz konusu vergi güvenlik önlemleri içinde yer



almaktadır. Söz konusu yöntemde, mal ve hakların mevcut kira bedelleri emsal kira bedelinden az olamamaktadır.

Gayrimenkulün emsal kira bedeli esasının uygulanmasında önemli iki kısıtstan faydalanılmaktadır. Bunlardan ilki, yetkili kişi veya kurumlar veya mahkemeler tarafından takdir veya tespit edilmiş kirasının olması durumunda uygulanacak oranın varlığı, ikinci kısas ise; diğer hallerde emsal bedelin, söz konusu mal veya hakların maliyet bedeli, maliyet bedelinin bilinmemesi durumunda uygulanacak yöntemin Vergi Usul Kanununun (VUK)'da yer alan değerlendirme ölçütleri uygulanmasıdır. İlk durumun varlığı halinde; takdir veya tespit edilmiş kira mevcut değilse VUK' a göre belirlenen vergi değerinin % 5'i kadarınca uygulanır. Eğer ikinci durumun varlığı söz konusu olması durumunda, VUK'un servetlerin değerlendirilmesi hakkındaki hükümlerine göre belli edilen değerlerinin % 10'u kadarınca uygulanır (GVK; m.73/f.1).

## **2.2. Kurumlar Vergisinde Vergi Güvenlik Önlemleri**

Küreselleşme olgusuyla beraber artan rekabet ortamından devletler de payını almış ve yatırımcıları kendi ülkelerine çekmek ya da kendi ülkelerinde tutmak amacıyla birbirleriyle rekabet yarışına girmişlerdir. Artan bu rekabet sonucunda zararlı vergi rekabeti kavramı doğmuştur. Zararlı vergi rekabeti sonucunda bazı ülkelerin vergi matrahları aşınmaya başlamıştır. Dolayısıyla vergi gelirlerinin aşınmasının önüne geçmek isteyen ülkeler mevzuatlarını güncelleyerek bazı vergi güvenlik önlemleri ile donatmışlardır. İşletmeler açısından ise ülkelerin sunduğu vergisel avantajlar vergi planlamasının yönünü değiştirmiştir. Ülkelerin sunduğu indirim, istisna ve muafiyet gibi vergisel avantajlar işletmelerin yatırımlarını bu ülkelere kaydırmalarını teşvik etmiştir. Sunulan bu avantajlardan kanunların izin verdiği ölçüde yararlanan işletmeler vergi yüklerini azaltmayı amaçlamaktadırlar. Ancak sunulan avantajların cazibesi bazen işletmelerin bu avantajları olumsuz yönde kullanmalarına ve agresif vergi planlaması yoluna gitmelerine sebep olmuştur. Bu noktada devletlerin vergi mevzuatlarına ekledikleri vergi güvenlik önlemleri önem arz etmektedir. Böylece vergi tabanının aşınmasının önlenmesi amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununun (KVK) ile birtakım düzenlemeler getirilmiştir. Bunlar; KVK'da örtülü sermaye, Kontrol Edilen Yabancı Kurum Kazancı (KEYKK), transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımına yönelik düzenlemelerdir. KVK'da örtülü sermaye ile amaçlanan, sermaye niteliği taşıyan borç vermeler sonucu tahakkuk

ettirilen faizlerin, kur farklarının ve benzeri giderlerin kurumların vergi matrahlarından indirilmesini engellemektir. İşletmeler ortak ve sahiplerinden sermaye olarak almaları gereken fonları kuruma borç olarak alınmış gibi göstererek karşılığında faiz ödemektedirler. Bu durum sonucunda işletme elde ettiği kurum kazancını vergilendirmeden ortaklara aktarabilmektedir. Ayrıca, Çok Uluslu Şirketler'in (ÇUŞ) bu tür işlemleri dolayısıyla kaynak ülke açısından kâr payı vergilendirilmesi ile ödenen faizlerin vergilendirilmesi sınırlı olmakta ve sınırı aşan bu tür işlemlerde şube ya da iştirakin bulunduğu ülkenin vergi tabanı aşınmaktadır. TVS bu tür işlemlerin önüne geçmek ve vergi tabanının aşınmasını engellemek için mali mevzuatta örtülü sermaye uygulamasına yer vermiştir. Bu sayede sermayeye faiz yürütülmesi yasağının peçelenmesini engellemek ve kurumlar vergisi matrahının aşınmasını önlemek amaçlanmaktadır (Yılmaz, 2020: 74).

### **2.2.1. Kontrol Edilen Yabancı Kurum Kazancı**

Kontrol Edilen Yabancı Kurum Kazancı (KEYKK), bir kişi veya kurum tarafından yurtdışında yönetilen bir şirketin çıkarlarının, dağıtılmamış olsa bile, ortağın ikamet ettiği ülkedeki bir ortağa dağıtılmış gibi vergilendirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Ercan, 2020: 170).

KEYKK kavramı, Türk vergi sistemine ilk olarak 5520 sayılı Kanunla dâhil edilmiş olup, müessesenin adında yer alan "kurum" terimi, müessesenin uygulama kapsamı içerisinde yer alacak kurum ve kuruluşları belirlemesi anlamında önem taşımaktadır. Bahsi geçen müessesede, şirket veya kuruluş gibi terimlerin yerine kurum teriminin yer alması, sadece KVK kapsamına giren kurum tanımı içerisinde yer alan kurumları hedeflediğini göstermektedir (Ercan, 2020: 170).

KEYKK müessesesini benimsemiş çoğu vergi sisteminde, KEYKK'ler, yabancı ülkelerde ikamet eden ve kaynak ülkede doğrudan vergiye tabi olmayan bağımsız vergilendirilebilir kişilikler olarak kabul edilebilmektedir. Kaynak ülkede mukim olmayan KEYKK müessesesinde iştiraki bulunan tam mükellef kişi ve kurumlar ise KEYKK müessesesi sayesinde doğrudan kaynak ülkede vergilendirilmektedir. Böylelikle bu kurumların vergi erteleme yoluyla vergiden kaçınması otomatik olarak önlenmiş olmaktadır (Ercan, 2020: 172).

## 2.2.2. Transfer Fiyatlandırması Yoluyla Örtülü Kazanç Dağıtımı

Örtülü sermaye ve transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımı vergi güvenlik müessesesi olarak nitelendirilir. Bunların temel amacı vergi matrahının haksız yere azaltılmasını engellemek ve hazinenin kayba uğramasını önlemektir.

Temel olarak örtülü sermaye kavramı, kurumların kazançlarını bu tür vergi peçelemesiyle ve muvazaalı işlemler vasıtasıyla saklayarak, vergi matrahını aşındırmayı hedefleyen işlemleri önüne geçmek amacıyla getirilmiştir. Örtülü sermaye kavramının üzerinde durduğu husus şirketlerin finansman ihtiyacı ve bunu giderme yöntemleri ile ilgili ortaya çıkan borçlanmalardır. KVK' da örtülü sermaye saydığı bu borçlanmalar için ödenen ya da hesaplanan faizlerin kurum kazancından indirilemeyeceği hükme bağlanmıştır. Bu bağlamda KVK'ya göre; *“Kurumların, ortaklarından veya ortaklarla ilişkili olan kişilerden doğrudan veya dolaylı olarak temin ederek işletmede kullandıkları borçların, hesap dönemi içinde herhangi bir tarihte kurumun öz sermayesinin üç katını aşan kısmı, ilgili hesap dönemi için örtülü sermaye sayılır.”* hükmü ile örtülü sermaye kanun kapsamında tanımlanmıştır (KVK; m.12/f.1). Örtülü sermaye müessesesi ile kurum kazancının eksik gösterilmesinin önüne geçilmek amaçlanmaktadır. Eğer bu hüküm olmasaydı, kurumun kendi öz sermayesi dış sermaye gibi gösterilerek, ödenen ya da ödenecek faizlerin gider olarak matrahtan indirilmesi mümkün olabilecekti. Bu yolla, devletin vergi alacağını koruyan vergi güvenlik önlemi olduğu açıktır.

Örtülü kar paylaşımı, bir şirketten kurumsal gelirin vergiden muaf transferini temsil etmektedir. Kurum kazancının vergilendirilmesinden sonra, kar dağıtıldığında, ortaklardan alınan temettüler ek gelir vergisine tabi olmakta ve elde edilen gelir üzerindeki vergi yükünü artırmaktadır. Bu durumda, kurum kazancı vergilendirildikten sonra, karın hissedarlarla paylaşılması yerine, elde edilen kazanç yasal olarak kurumlar vergisinden muaf tutularak hissedarlar lehine ödenerek örtülü kazanç elde edilir. Bu nedenle transfer fiyatlandırması, örtülü kar paylaşımını önlemek için bir "vergi garanti kurumu" görevi görür. Bu açıdan bakıldığında, menfaat sahiplerinin ve kurumların vergi matrahını baltalaması ve kurum kazancının karşılıklı olarak farklı fiyat veya fiyatlardan mal veya hizmet alım veya satımı yoluyla ifade edilebilmesi anlamına gelmektedir. Bu çerçevede oluşturulan kuralların amacı, ilişkili taraflarla mal veya hizmet alışverişinde bulunan kişi ve grupların gelirlerinin eksiksiz ve doğru bir şekilde raporlanmasını sağlamak ve transfer fiyatlandırmasının vergi matrahını bozmasını önlemektir (Kara & Can, 2017: 17).

### **3. ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİ**

#### **3.1. ABD’de Vergi Güvenlik Önlemleri**

##### **3.1.1.ABD’de Asgari Vergi Uygulaması (Alternative Minimum Tax)**

Bireysel Alternatif Asgari Vergi (AMT), normal gelir vergisi ile birlikte çalışır. Bazı vergi mükelleflerinin, bir kez düzenli gelir vergisi kurallarına ve bir kez de asgari vergi uygulaması kurallarına göre yükümlülüklerini iki kez hesaplamasını ve ardından daha yüksek tutarı ödemesini gerektirir. Bu bağlamda Alternatif Asgari Vergi (AMT), bazı vergi mükelleflerinin vergi yükümlülüklerini iki kez hesaplamasını ve en yüksek tutarı ödemesini gerektiren ayrı bir vergi sistemidir. AMT, normal sisteme göre daha az farklı muafiyetlere ve oranlara sahiptir (Tax Foundation, 2022).

Alternatif asgari vergi, yüksek gelirliler için standart gelir vergisine zorunlu bir alternatiftir. AMT, normal vergi oranından birkaç yönden farklıdır: Birincisi, standart kesintiye sahip değildir veya herhangi bir kişisel muafiyete izin vermez ve en yaygın ayrıntılı kesintileri ortadan kaldırır. Bunlara eyalet ve yerel gelir vergileri, yabancı vergi kredileri ve çalışan işletme giderleri dahildir. AMT, vergi dilimlerinde biraz daha basittir ve %26ve %28 olmak üzere iki vergi oranı vardır.

AMT'nin amacı, bireylerin vergilendirilebilir gelirlerini çok fazla düşürmelerini önlemektir. Ancak “vergi mükellefleri, mevcut vergi sisteminin merkezi bir parçası olan kesintileri kullandıkları için cezalandırılmalı mı?” Sorusu da göz ardı edilmemektedir. Bu kesintiler ekonomik olarak sağlıklı değilse, vergi kanunu en başta bunların kullanımını teşvik etmemelidir (Demian&Company, 2020).

##### **3.1.2. Vergi Denetim Sistemi**

ABD’de vergi kanunlarının yönetim ve uygulamasından hazineye bağlı İç Gelir İdaresi (Individual Revenue Service) sorumludur. IRS’nin en önemli fonksiyonlarından biri vergi kanunlarının uygulanmasıdır. Bunun yanında mükelleflerin beyannamelerini doğru olarak vermeleri ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmelerini ve tahakkuk edecek vergilerini doğru olarak ödemelerini temin etmekle görevlidir. Bunun dışında vergi kanunlarına uymayan mükelleflerin inceleme ve soruşturulmasıyla da yetkili ve görevlidir (Çavdar, 2019: 134).

IRS’de vergi incelemesi, mükellefle temasa geçmek amacıyla beyannamede yazılı olan adrese ilk temas mektubu olarak adlandırılan bir mektubun gönderilmesiyle başlar. İlk temas mektubu, mükellefi IRS vergi incelemesinin ne anlama geldiği, inceleme elemanının hangi konuları inceleyeceği ve incelemenin de inceleme elemanının bulunduğu büroda yapılacağı konularında bilgilendirir. Diğer bir ifadeyle, ilk temas mektubu incelemenin kapsamı ile ilgili bütün bilgileri içermektedir. İncelemeler sonucunda mükelleflerin beyanları ya olduğu gibi onaylanır ya da mükelleflere ilave vergi önerisinde bulunulur. Vergi mükelleflerinin birçoğu inceleme elemanları tarafından önerilen değişiklikleri kabul etmektedir (Çavdar, 2019: 135-136).

### **3.2.Alman Vergi Sisteminde Uygulanan Vergi Güvenlik Önlemleri**

#### **3.2.1.Ortalama Kar Haddi Uygulaması**

Federal Alman Gelir Vergisi Kanunu’nu incelediğimizde, bazı özellikleriyle ülkemizde uygulanan ortalama kar haddi esasına benzeyen bir uygulamanın olduğu söylenebilir.

Ülkemizde uygulanan ortalama kar haddi uygulaması Alman Vergi Sisteminde Yol Gösterici Oranlar Usulü olarak yer almaktadır. Söz konusu yöntem, daha çok deneyim ve tahmine dayanan bir yöntemdir. Bu yöntem, vergi dairelerinin uzun bir zaman sürecinde edindiği çeşitli deneyimlere dayanmaktadır. Yol Gösterici Oranlar Usulü, aynı dalda faaliyet gösteren mükellef grupları arasında yaptığı incelemeler sonucu ortaya çıkan kar oranlarını esas alır. Vergi beyannamelerindeki bildirimler bu oranlara göre denetlenmektedir (Arslan, 1994: 124-125).

#### **3.2.2.Servet Bildirimi**

Servet bildiriminin F. Almanya’daki durumu farklı bir görüntüyü sergilemektedir. Bu ülkede geçmiş zamandan günümüze Servet Vergisi (Vermögenssteuer) uygulanmakta olup ve mali sistem içinde bu vergi oldukça önemli bir yer kaplamakta idi. Gelir Vergisinin uygulanmasından sonra Servet Vergisi düşük oranlarda korunmuş ve Gelir Vergisinin denetiminde başarı ile kullanılmıştır. F. Almanya’da hem gerçek hem de tüzel kişiler Servet Vergisinin kapsamına dâhildir. Böylece, Servet Vergisi hem bir gelir kaynağı olarak hem de Gelir Vergisini denetleme aracı olarak kullanabilmektedir (Arslan, 1994: 125).

### **3.2.3. Vergi Denetimi**

Almanya'da "denetim" niteliğindeki vergi denetimleri Teftiş ve Teftiş Kurulu tarafından, vergi denetimleri ise vergi dairesi denetçisi tarafından yapılmaktadır. Alman vergi sisteminde, vergi denetimlerinin kurulması 1977 Mali Usuller Yasası hükümleriyle düzenlenmiştir (Beşel & Gürdal, 2017: 192).

Almanya'da teftiş niteliğinde olan denetim Sayıştay tarafından yerine getirilirken vergi incelemeleri vergi dairelerinde bulunan inceleme elemanları tarafından gerçekleştirilmektedir. Alman vergi sisteminde vergi incelemesi müessesesi 1977 tarihinde yürürlüğe giren Vergi Usul Kanunu hükümlerince düzenlenmiştir. Alman vergi sisteminde denetim faaliyetleri yoklama, işletme denetimi ve vergi takibatı olmak üzere üç yönteme dayanmakta olup yoklama, mükellefiyet ve mükellefiyet şekilleri ve bunlarla ilgili tespit ve kontrolleri kapsamakta, işletme denetimi tahakkuk eden verginin hesaplanmasına ilişkin işlemlerin incelenmesinin mükellef nezdinde yapılması, vergi takibatı servisi ise geniş yetkilerle donatılmış vergi takipçilerinden oluşmakta ve vergi kaçakçılığı ile ilgilenmektedir. Vergi inceleme elemanları, küçük ve orta büyüklükte işletmeleri inceleyen, büyük işletme ve holdinglerden sorumlu olanlar ve vergi soruşturma biriminde görevli olanlar olmak üzere sınıflandırılmıştır. Almanya'da vergi yönetiminde etkinliğin sağlanması mükelleflerin vergi duyarlılıklarını arttırarak vergi kayıp ve kaçaklarının azalmasını sağlamıştır (Yılmaz, 2019: 20-21).

### **3.3.Fransız Vergi Sisteminde Uygulanan Vergi Güvenlik Önlemleri**

#### **3.3.1.Ortalama Kar Haddi**

Fransa'da perakende satışların ve hasılatın kontrol edilmesi iki şekilde olmaktadır (Arslan, 1994: 132-133):

##### **3.3.1.1.Gayrisafi Hasılatın Kıyaslanması Yolu**

Bu yöntemde, gayrisafi kar, perakende satış yapan bir işletmenin, beyan ettiği gelirden bir kuşku duyulması halinde inceleme elemanı tarafından, yıl içinde satışı yapılan malın maliyet bedeline uygun olan oranın uygulanması ile hesaplanmaktadır. Uygulanacak kar yüzdesinin belirlenmesinde, Maliye Bakanlığınca çeşitli meslek gruplarına göre hazırlanmış dokümanlardan yararlanılmaktadır.

### **3.3.1.2.Göstergeye Dayanan Kontrol Yolu**

Bazı göstergeler esas alınmak suretiyle, beyan dışı bırakılmış bir hasılatın bulunup bulunmadığı araştırılmaktadır. Örneğin bir kısım alışların kanuni defterlere kaydedilmemiş olduğunun görülmesi, bir kısım satış hasılatının da defterlere kaydedilmediğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Göstergelere dayanan kontrol yöntemiyle beyan dışı bırakılmış hasılatın tam olarak ortaya konulabileceği söylenemez. Ancak hasılat yaklaşık olarak hesaplanabilmektedir. Bu uygulama ile yaklaşık bir belirleme çaresiz bir kabulden üstün tutulmaktadır.

### **3.3.2.Hayat Standardı**

Fransa'da, mükelleflerin bildirdikleri vergi matrahının hukuka uygunluğunu doğrulamak için uygulanan ve "Sode General Des İmpots" nun 168. maddesinde "yaşayış tarzının bazı unsurlara göre vergiye tabi gelirlerin asgari ve götürü takdiri" ismiyle düzenlenen hükmü gereğince, mükelleflerin elde ettikleri gelirleri ile beyan ettikleri vergi arasında uyumsuzluk olması halinde vergilemeye esas matrah, götürü olarak belirlenecektir. Bahsi geçen yöntemin uygulanmasında mükellefin sahip olduğu birtakım varlıkları götürü şekilde asgari matrah olarak dikkate alınmıştır (Arslan, 1994: 134)

### **3.3.3.Servet Bildirimi**

Fransa'da ülkemizde daha önce uygulanan servet beyanına benzer biçimde, tüm gelir vergisi mükelleflerinin servetleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler vergi dairelerinin arşivlerinde yer almaktadır. Gerek duyulduğunda, mükellefin gelirinin belirlenmesinde karine olarak arşiv bilgilerinden yararlanılmaktadır (Arslan, 1994: 134)

### **3.3.4.Vergi Denetimi**

Fransa'da teftişler eyalet içindeki teftiş ajansları tarafından yürütülmektedir. Mali denetim, 1816 yılında Maliye Bakanlığı ile Maliye Bakanlığının birleşmesi ile kurulan İktisat, Maliye ve Sanayi Bakanlığının daireler arası yetkisine sahip bir maliye müfettişi tarafından yapılmakta ve doğrudan Maliye Bakanlığına rapor vermektedir. Bakanlığın teftiş, soruşturma ve soruşturmalarda etkin ve verimli çalışmasını sağlamak amacıyla kurulan komisyon, maliye müfettişleri ve maliye müfettişlerinden oluşmaktadır (Çavuş, 2006: 28).

### **3.4.İngiliz Vergi Sistemi Ve Uygulanan Vergi Güvenlik Önlemleri**

#### **3.4.1.Ortalama Kar Haddi**

İngiliz Gelir Vergisi Sisteminde, ciro üzerinden vergilendirme olarak adlandırılan ve sadece dar yükümlüler için uygulanan bir önlem vardır. Bu önleme göre, dar yükümlülüğü olan kimselerin vergiye tabi kazançlarını doğru olarak belirlemek mümkün olmadığı takdirde, bunların cirolarına belirli bir kar oranı uygulanmaktadır. Kar oranının uygulanması ile bulunan miktar, vergiye esas olarak alınmaktadır. Uygulanan oran önceden herhangi bir çalışma ile belirlenmemekte, gerek duyulduğunda işin niteliğine göre sonradan tayin edilmektedir (Yeniçeri, 2005: 122).

#### **3.4.2.Servet Bildirimi**

İngiltere'de Gelir vergisinin metninden doğma bir servet bildirim yoktur. Vergi Usul Kanununda (Tax Menagement Act) ayrı bir kurum olarak düzenlenmemiş olmasına karşın, mali sistem içinde servet denetimi ve servet bildirim bir gelenek olarak yer almakta ve gelir vergisi denetiminde bu kurumdan büyük ölçüde yararlanılmaktadır. Mükellefler, yıllık gelir vergisi beyannamelerinde kazanç ve iratlarının yanı sıra servet unsurlarını da bildirmektedirler. Servet unsurlarında bir artış oluşması ya da ihbar olması durumunda, o mükellefin 10-15 yıllık beyannameleri incelenerek bildirilen gelirleri ile vergiye tabi olmayan gelirleri toplanmakta ve o dönem için normal ölçülere göre belirlenen geçim giderleri düşülerek tasarruf edilebilecek gelir bulunmaktadır. Vergilendirilmemiş bir servet artışı bulunması ve bunun nedenlerinin de mükellef tarafından açıklanamaması durumunda, geriye doğru vergi salınması yoluna gidilmektedir (Arslan, 1994: 138).

#### **3.4.3.Vergi Denetimi**

Bölge müfettişleri oldukça bağımsız çalışmaktadırlar. Yeterli ölçüde esneklik ve kanuni yetkilerle donatılmışlardır. Ancak, başmüfettiş, bölge müfettişlerinin, vergi dairesini iyi yönettiğinden emin olacak, idarenin etkinliği konusunda güvenecektir. Bölge müfettişleri, müfettişlik bölümünün vereceği talimatlar doğrultusunda çalışırlar. Her denetim elemanı, Başmüfettişin temsilcisi olarak bir bölgeden sorumludur. Bölgedeki işlerin planlanan biçimde yürüdüğünü, verimliliğin standartlara uygunluğunu izlerler. Diğer taraftan görevin yürütülmesinde ortaya çıkan ve genel merkez görüşünün bilinmesine ihtiyaç duyulan



durumlarda başmüfettişi haberdar ederler. Denetim elemanının başlıca görevlerinden biri de, her bölgede ve her yıl bir kez yapılan genel denetimdir. O dönemde geçmiş yılın kritiği yapılır ve gelecek yıla ait planlar incelenir (Arslan, 1994: 138).

İngiltere'de vergi denetimi alanında Serbest Hesap Uzmanlarından (Chartered Accounted) geniş ölçüde yararlanılmaktadır. Hemen her mükellefin bir muhasibi veya mali müşaviri vardır. Mali müşavirin talimat ve direktiflerine göre vergi kanunlarındaki esaslar çerçevesinde mükelleflerin tutmak zorunda oldukları defterler muhasebeciler tarafından tutulmaktadır. Muhasebecisi olmayanlar ise bu işi kendileri yapabilecek derecede bilgiye sahip olanlardır (Yeniçeri, 2005: 123).

#### **4.VERGİ GÜVENLİĞİNE İLİŞKİN TEMEL İLKELER**

Vergi güvenliğine ilişkin temel ilkeler genel olarak vergilemenin anayasal ilkeleri kapsamında değerlendirilmelidir. Bu ilkeler, kanunilik ilkesi, istikrar ilkesi, hukuki güvenlik ilkesi olarak incelenmektedir. Söz konusu ilkelerin yanında, mükellef hakları, vergi güvenliğine idarenin yaklaşımı ile idari yorumlar ve idarenin sahip olduğu takdir yetkisi de vergi güvenliğinin uygulanmasına yönelik temel ilkeler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

##### **4.1.Vergilemenin Anayasal İlkeleri Açısından Vergi Güvenliği**

###### **4.1.1.Kanunilik İlkesi Açısından Vergi Güvenliği**

Anayasa'nın Vergi Ödevi başlıklı 73. maddesinde kanunilik ilkesi odak noktası olarak alınmış olup maddenin ilerleyen bölümlerinde kanunilik ilkesinin istisnasına yer verilmiştir. Anayasa'nın 73. maddesinin dördüncü fıkrasında yer alan hükme göre;

*Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin muaflık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde, kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Cumhurbaşkanına verilebilir.*

Anayasa'nın 167. maddesinin ikinci fıkrası hükmüne göre;

*Dış ticaretin ülke ekonomisinin yararına olmak üzere düzenlenmesi amacıyla ithalat, ihracat ve diğer dış ticaret işlemleri üzerine vergi ve benzeri yükümlülükler dışında ek mali yükümlülükler koymaya ve bunları kaldırmaya kanunla Cumhurbaşkanına yetki verilebilir.”*

Yukarıda ifade edilen ve kanunilik ilkesinin istisnalarını oluşturan maddeler, idari otoritenin keyfi davranışlarına neden olması, hukuki güvenlik ilkesini zedelemesi yönlerinden eleştirilmektedir. Ülkemizdeki uygulama sonuçları incelendiğinde, söz konusu istisna hükümlerinin amacına uygun kullanıldığını söylemek güçtür. Anayasada yer alan ve Cumhurbaşkanına verilmiş olan yetki devri, vergilemede belirlilik ve istikrar ilkelerine zarar vererek, hukuki güvenlik şemsiyesini zedelemektedir (Gerçek & Bakar, 2017: 25).

Vergi idaresinin vergilemeye ilişkin faaliyetlerinin kanun ile düzenlenmesi bir yandan vergi yükümlülerine güvence ve eşitlik sağlarken; diğer yandan da idarenin kamu hizmetlerini kararlılık içinde sürdürmesi için alacaklarını daha hızlı ve etkili biçimde tahsil ve takip etmesine olanak vermektedir. Kanunilik ilkesi, vergi yükümlüsü için kanun sınırlarının aşılması güvencesini verirken, vergi alacaklısı olan devlete de bu yetkinin kullanılması ödevini vermektedir (Kanmaz, 2018: 10).

#### **4.1.2.İstikrar İlkesi Açısından**

Vergi kanunlarında sık yapılan değişiklikler vergi güvenliğini olumsuz etkileyen etkenlerin başında gelmektedir. Mükelleflerin veya diğer ekonomik birimlerin yerine getireceği işlemlerin sonuçlarının ve bu işlemlerin beraberinde getireceği vergi kurallarının kesin olarak bilinmemesi durumu, mükelleflerin devlete duydukları güvene zarar vermekte ve vergilemede süreklilik olgusunun yerine getirilememesine neden olmaktadır. Tüm bu durumlar vergi psikolojisine ters düşmektedir (Şenyüz, 1993: 212).

Vergi kanunlarının sık aralıklarla değişmesi, yükümlülerin kanunları takip edememelerine neden olmaktadır. Vergi kanunlarında sık yapılan değişiklikler, mevzuatı takip edilemeyecek boyuta getirmiştir. Yapılan düzenlemeler, devlet ve mükellef barışını sağlamayı amaçlasa da, sık değişen vergi kanunlarına uyum sağlamanın kolay olmayacağı göz ardı edilmemelidir.

#### **4.1.3.Hukuki Güvenlik İlkesi Açısından**

Hukuk devleti en kısa ve öz bir ifadeyle, hukuk kurallarına sıkı sıkıya bağlı olan ve vatandaşlarına ve daha doğrusu tüm bireylere hukuki güvenlik sağlayan bir devlet olarak tanımlanabilir (Aktan, 2017: 103).

Hukuki güvenlik ilkesi aynı zamanda, belirli bir aralık içinde, tüm hükümet faaliyetlerinin makul bir şekilde tahmin edilebilir olduğu anlamına gelir. Hukuki güvenlik, yalnızca bireylerin devlet davranışına olan güvenini değil, aynı zamanda geçerli yasanın dayandığı güveni de içerir. Dolayısıyla bu ilke istikrar ilkesiyle yakından ilişkilidir. Vergi hukukunda sık sık yapılan değişiklikler vergi istikrarı ilkesini zedelemekte ve mükelleflerin geleceğe güvenle bakmasını engellemektedir.

Hukuki güvenlik ilkesi ile hukuka uygunluk ilkesi de yakından ilişkilidir. Verginin niteliğini etkileyen yasal düzenlemeler mükellefler için önemli bir güvencedir. Ancak Türk vergi sistemimizde kanunilik ilkesinin birçok istisnasının olduğu görülmektedir. Söz konusu bu istisnalar kimi zaman belirlenen sınırları aşabilmektedir. Sonuç olarak, hukuki belirlilik ilkesini ihlal etmektedir. Hukuki güvenlik ilkesine ulaşmanın ön koşulu, devletin de kurallara uymasındır. Bu sayede vatandaşlar devletin icraatlarına ve mevcut hukukun devamına güvenebilirler. Hukuki güvenlik ayrıca bireylerin vergilendirme yoluyla devlet müdahalesini öngörebilmelerini ve durumu buna göre ayarlayabilmelerini gerektirir.

#### **4.2.Mükellef Hakları Açısından**

Vergi güvenliği kavramı, devletin vergi gelirlerini tam ve zamanında tahsil etmesine izin vermenin yanı sıra mükellefleri koruyan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vergilemenin pasif süjesi olan mükelleflerin idarenin eylem ve işlemlerinden korunması oldukça önemlidir. Bu konu mükellef hakları ve diğer konularla yakından ilgilidir. Vergi hukuku, vergi makamları ile bireyin temel hak ve özgürlükleri arasındaki kısıtlamaları ve bireyin temel hak ve özgürlüklerinin vergi makamlarına olan duyarlılığını göz önünde bulundurarak; genellikle hak ve özgürlüklere vurgu yapmaktadır. Ancak, vergi mükellefi korumasına ve mükellef haklarına geçiş aşamalı olarak gerçekleşmektedir.

Mükellef hakları, mükelleflerin anayasa ve antlaşmalar gibi birincil ve ikincil kaynaklar aracılığıyla yararlanabilecekleri vergi yargısı kapsamında vergi hukuku kurallarını uygulamaktan veya uygulamaktan imtina etme haklarıdır ve talep edilebilecek bir imtiyazdır. Günümüzde vergiye gönüllü uyumun sağlanması, vergi makamları ile işbirliklerinin kurulması ve vergilendirme anında mükelleflerin akılda tutulması için yapılan çalışmalar mükellef haklarının varlığını ortaya koymaktadır (Kanmaz, 2018: 60).

### **4.3.Vergi Güvenliğine İdarenin Yaklaşımı Açısından**

Vergi güvenliği terimi genellikle idari vergi taleplerinin korunması olarak anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım nedeniyle mükellef güvenliği konuları göz ardı edilmiştir (Kanmaz, 2018: 62)

Mükelleflerin vergi kaçırmaya yönelmeleri, sahip olduğu haklarla değil; vergi ahlâkıyla açıklanabilir. Vergi ödeme isteğinin adalete, yargıya ve vergi ahlakına bağlı bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü vergi ahlakı önemli ölçüde, dış müdahalelerden etkilenen bir yapıya sahiptir. Toplumda yaygın bir şekilde vergi kaçakçılığı olduğu izlenimi oluşmuşsa, bireylerin vergi ödeme konusunda içsel motivasyon olarak tanımlanan vergi ahlakı da, negatif olarak etkilenerek vergi ödeme konusunda isteksiz davranacakları muhtemeldir. Bu bağlamda, devlete bağlılık ve vergi ahlâkının sıkı bir ilişki içinde olduğu söylenebilir (Gencel & Kuru, 2012: 33-34).

Literatürde devlet ve mükellefler arasındaki ilişki bir psikolojik sözleşme olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda her iki tarafın da üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi beklenmektedir. Aksi takdirde sözleşme bozulacak ve sistem gerektiği şekilde işlemeyecektir. Bu psikolojik sözleşmede en önemli etmen tarafların birbirlerinin dürüstlüğüne olan inancıdır. Eğer sözleşmenin başında, taraflardan biri diğerinin dürüstlüğünden şüphe duyuyorsa anlaşma baştan bozulmuş demektir. Devlet-vatandaş ilişkilerinin sağlıklı olabilmesi ve vergi gibi yükümlülüklerin gönüllü olarak ve yeterli düzeyde yerine getirilebilmesi için, öncelikle toplumun çeşitli kurumlarına ve özellikle devlete ait kurum ve kuruluşlarına yeterli bir düzeyde güvene gereksinim vardır (Gencel& Kuru, 2012: 34).

### **4.4.İdari Yorumlar Ve Takdir Yetkisi Açısından**

Yürütme organının kuruluş ve işleyişini, görev ve yetkilerini düzenleyen kanun ve diğer yasal hükümler belirsiz ve çok geniş yorumlanabilir. Bu yorumlar, kamu düzeni ve ahlakı, kamu yararı, kamu işleri, genel ahlak, hizmetin gerekleri, kamu güveni, kamu sağlığı, kamu refahı, ulusal güvenlik, kamu güvenliği, uygun kelime ve terimleri ile kullanılmaktadır (Kalabalık, 1997: 223).

İdari ve denetim birimleri arasında, denetim birimlerinin kendi aralarında ve hatta denetim personeli arasında çok farklı yorumlar vardır. İdare takdir yetkisini kullanırken aynı

zamanda yorum da yapmaktadır. İdare tarafından vergi kanunlarının yorumu yapılırken kanunilik ilkesinden sapılmaması son derece önemlidir (Gerçek, 2010: 26).

## **5.TÜRKİYE’DE UYGULANAN VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE YAŞANAN SORUNLAR**

193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 73'üncü maddesinde düzenlenen "emsal kira bedeli" uygulamasının Anayasa'nın 2, 5, 10 ve 73'üncü maddelerine aykırı olduğu iddialarının iptali için Anayasa Mahkemesi itiraz yoluna başvuru nedeni olarak, Anayasa'nın 2. ve 5. maddelerine göre refah devleti kavramının benimsendiği belirtilmiştir. Refah devleti anlayışı, devletin tüm vatandaşlar için asgari bir sosyal ve ekonomik seviyeyi sağlamak ve sürdürmekle yükümlü olduğu şeklindedir. Bunu başarmak için kaynak transferi gibi doğrudan yollardan veya bazı faaliyetleri kolaylaştırmak veya teşvik sağlamak gibi dolaylı yollardan yararlanabilmektedir. Dolaylı yolların kullanılması, toplumsal dayanışmayı güçlendirerek devletin tek başına çözemeyeceği sorunlara toplumsal katkı sağlama amacına hizmet eder. Refah devleti anlayışını aktarmanın en önemli araçlarından biri vergi politikasıdır. Normal şartlarda vergilendirilmesi gereken grup veya işlemler vergi muafiyeti ve istisnaları ile vergiden muafır. Yukarıdaki madde bağlamında emsal kira değeri ilkesi, ev sahibi ile kiracı arasındaki özel ilişkide ve ev sahibinin mülkünü başkasının kullanımına açması durumunda çok farklı saiklere sahiptir. Örneğin, bir gayrimenkul sahibi bir yoksula gayrimenkulü bedelsiz olarak devrederse, elde etmediği kira geliri üzerinden vergi ödemesi gerektiği ileri sürülmüştür. Dolayısıyla sosyal dayanışmayı zorlaştırdığı için refah devleti ilkeleriyle çeliştiği sonucuna varılabilir. Anayasa'nın 10. maddesindeki kira eşdeğeri hükümler dikkate alındığında, kira geliri elde etmek amacıyla mülk kiralayanlar ile emsallerine göre daha az veya daha az kira geliri elde edenlerden aynı şekilde vergilendirilir (Tekin & Avşar, 2020: 46). Bu durum mükelleflerin, gerçekten elde ettikleri kira gelirlerini doğru beyan etmedikleri düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda da devlet ve mükellef ilişkilerinin güvensiz bir zeminde olduğu görülmektedir.

Emsal kira bedeli Anayasa'nın 73.maddesi kapsamında değerlendirildiğinde, kirası olmayan taşınmazın vergisinin ne olacağı tartışması ortaya çıkmaktadır. Ancak Gelir İdaresinin vermiş olduğu bir özalgede, gayrimenkulün korunmak amacıyla bedelsiz olarak başkasına devredilmesi halinde emsal kira bedeli hesaplanması ve hesaplanan bedel üzerinden beyanname verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Ülkemizde emsal kira bedeli, ortalama kar haddi, asgari gayrisafi irat, hayat standardı esaslı, servet beyanı gibi vergi güvenlik uygulamaları geçmiş zamanlarda uygulanmış olup bazıları günümüzde hala uygulanmaktadır. Vergi sisteminin kendi kendini kontrol etmesine büyük ölçüde yardımcı olan vergi güvenlik önlemleri, vergi incelemeleri, denetim kurumları kadar önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada vergi güvenliğini belirleyen unsurların vergi güvenlik önlemleri bakımından değerlendirilmesi rasyonel olacaktır.

### **5.1.Vergi Güvenliğini Belirleyen Unsurların Vergi Güvenlik Önlemleri Bakımından Değerlendirilmesi**

Vergi güvenliğini belirleyen unsurlar; verginin hangi somut olay üzerinden alınacağı, mükellefi ve vergiyi doğuran olay, verginin matrahı, verginin oranı ve verginin tahsilatı gibi genellikle vergi yükümlülüğüne ilişkin unsurlardır. Bu unsurların her birinin vergi güvenliğini sağlamadaki etkileri farklıdır. Dolayısıyla yasalar düzenlenirken ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinin yanı sıra vergi güvenliğini belirleyen unsurlar arasındaki uyum da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde vergi güvenliğine etkileri olumsuz olabilir.

Bilindiği üzere, verginin konusu, vergiye tabi olan unsuru ifade etmektedir. Verginin konusunun çok sayıda somut olayı kapsamaması ile vergi güvenliği arasında olumlu yönde bir ilişki mevcuttur. Bu yasal düzenlemeler ile vergi tabanı vergilendirilebilir tüm ekonomik faaliyetleri kapsar ise vergi güvenliğini olumsuz etkileyebilecek durumlar engellenmiş olur. Ancak burada unutulmaması gereken bir husus da, vergi güvenliğinin sağlanması için öncelikle vergilerin neler üzerinden alınacağı ve hangi konuların vergiye tabi olacağını belirlemesidir. Anayasanın 73. Maddesine göre, vergiler ancak kanunla konular, kaldırılır veya değiştirilir. Bu bağlamda, yasalarda düzenlenmedikçe herhangi bir unsur ya da işlem üzerinden vergi alınamaz. Seçilen vergi konuları ise vergi adaletini zedelemeyen, mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu kolaylaştıracak ve ülke ekonomisinin gelişimine uygun olarak seçilmelidir.

Vergi konusunun belirlenmesinin ardından yükümlüsünün kim olacağı belirlenmektedir. Verginin yükümlüsü, vergi kanunlarına göre üzerine vergi borcu düşen gerçek veya tüzel kişi olarak ifade edilmektedir. Vergi yasalarında verginin konusu belirlendikten sonra diğer unsurlarında belirlenmesi gerekmektedir. Verginin konusu ile somut olayın yükümlü nezdinde gerçekleşmesi ile vergiyi doğuran olay ortaya çıkmaktadır. Bu

aşamadan sonra vergileme sürecinin ilk adımını oluşturan yükümlülerin belirlenmesi ve takibi vergi güvenliğinin temel koşulunu oluşturmaktadır.

Yükümlüler, vergi yüklerini minimize etmek için, vergiye konu olan faaliyetlerini gizleme yoluna gidebilirler. Bu nedenle vergi hukukunda kanunların temel amacı vergiyi doğuran olayda daimiliğin sağlanmasıdır. Bu sayede başarılı, güvenli ve verimli bir vergileme yapılmış olur. Sonuç olarak vergi yükümlüsünün belirlenmesi ve vergiyi doğuran olayın doğru olarak saptanması vergi güvenliği açısından önem arz etmektedir.

Verginin matrahı, vergi konusunun indirildiği teknik ve ekonomik miktar olarak ifade edilmektedir. Devletin belirlenmiş amaçlara ulaşabilmek için uygulamış oldukları istisna ve muafiyetler çoğu zaman vergi matrahını aşındırmakta ve vergi uygulamalarını güçleştirmektedir. Belirlenmiş sosyo-ekonomik amaçlara ulaşmak amacıyla matrahta yapılan düzenlemeler, getirilen aflar verginin güvenliğini zedeleyen durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan tanımlamalar ve değerlendirmeler sonucunda, verginin konusu, mükellefi ve vergi matrahının belirlenmesinin vergi güvenliği açısından önem arz ettiği açıktır. Bu açıdan vergi yasaları düzenlenirken gerek verginin konusu ve yükümlüsü gerek verginin matrahı titizlikle ele alınmalı ve vergi yükümlülerinin önceden yapacakları birtakım ayarlamalar ile vergiden kaçınma veya vergi kaçırmalarına olanak vermeyecek şekilde düzenlenmelidir.

## **6.VERGİ GÜVENLİK ÖNLEMLERİNİN OLASI ALTERNATİF UYUŞMAZLIK ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ**

### **6.1.Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri**

#### **6.1.1.Müzakere**

Müzakere, Türk Dil Kurumu (TDK)'da, bir konuyla, uyuşmazlıkla ilgili fikir alışverişinde bulunma anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, bir konuyla ilgili görüşme, danışma anlamına gelen müzakerede tarafların söz konusu uyuşmazlık çözümü için anlaşmaları esas olmaktadır. Tarafların en etkin olduğu bu yöntemde uyuşmazlığın ileri aşamaya gitmesi engellenir. Karşılıklı iletişim tekniğine bağlı olduğu için uygulanması kolaydır, taraflar uyuşmazlığı kendi istekleri ile çözüme ulaştırma amacıyla bir araya gelir (Ceylan, 2009: 199).

### **6.1.2. Arabuluculuk**

Arabuluculuk, uyuşmazlığın müzakere yoluyla çözülememesi durumunda, tarafsız üçüncü kişinin sürece katılarak, taraflara yol gösterici olduğu bir yöntemdir. Kural olarak kararları bağlayıcı değildir, taraflara uyuşmazlık sürecini yönetmede yardımcı olmaktadır. Kazan/kazan esaslı yaklaşım olması, hızlı ve dava yoluna göre daha ucuz olması, vergi uyuşmazlıklarının erken çözümü, verginin hazineye erken intikal etmesi gibi (Özbek, 2016:591) durumlar göz önünde bulundurulduğunda, vergi uyuşmazlıklarında uygulanabilir bir yöntem olduğu söylenebilir.

### **6.1.3. Tahkim**

Uyuşmazlıkların mahkeme yerine hakem kullanılması yoluyla çözülmeye çalışıldığı tahkimde, uyuşmazlıklar hakem tarafından sonlandırılır ve diğer ADR yollarından farklı olarak, hakemlerin vermiş olduğu kararlar bağlayıcı olmaktadır. Ayrıca, taraflar uyuşmazlığı tahkimle çözmek konusunda bir sözleşme yapmaktadır. Tahkim sözleşmesi adı verilen sözleşme tahkim için bir geçerlilik şartıdır (Erdem, 2012: 63).

## **6.2. Diğer ADR Yöntemleri**

### **6.2.1. Erken Tarafsız Ön Değerlendirme**

Erken tarafsız ön değerlendirme, uyuşmazlığın ilk aşamasında tarafsız üçüncü kişinin, uyuşmazlığın nasıl ortaya çıktığı, nasıl geliştiği ve ileride ne gibi etkiler meydana getireceği hakkında taraflardan edindiği kısa bilgiler çerçevesinde yaptığı değerlendirmedir. Söz konusu yöntem ile alternatif yöntemlere ve dava yoluna başvurmadan uyuşmazlığın mümkün olan en kısa sürede çözümü amaçlanmaktadır (Uyumaz vd., 2016: 126).

### **6.2.2. Vakıaların Saptanması**

Tarafsız üçüncü kişinin uyuşmazlığın temelini oluşturan maddi olayları belirlediği yöntemdir. Söz konusu yöntemde, üçüncü kişi uyuşmazlık çözümü açısından taraflara yeni bir bakış açısı kazandırır. Tarafsız üçüncü kişinin vakıa saptayıcısı olarak adlandırıldığı yöntemde, tarafların güçlü ve eksik yönlerinin belirlendiği bir rapor hazırlanır. Rapor çerçevesinde tarafların anlaşmaları halinde, uyuşmazlıkların çözüldüğü kabul edilmektedir. Yöntemin temel amacı, tarafların devlet yargısında kazanma olasılıklarını öğrenmektir (Uyumaz vd., 2016: 126-127). Tarafsız ön değerlendirme yöntemiyle benzerlik gösterse de uyuşmazlığın ileriki



aşamalarında işlerlik kazanıp geniş kapsamlı araştırma yapılması gibi özellikleri sebebiyle farklılık göstermektedir (Hepaksaz vd.,2017: 766).

### **6.2.3. Kısa Yargılama**

Müzakere, arabuluculuk ve yargı yolunun birleşiminden oluşan kompleks yapıda bir yöntemdir. Diğer alternatif yollara kıyasla daha yapısaldır ve tarafların, uyuşmazlık konusu hakkında bilgiye sahip olduğu yöneticileri ile tarafsız üçüncü kişi sürece dâhildir. Yöntemde, tarafların uyuşmazlığa yönelik yaptıkları sunum, üçüncü kişi ve yöneticiler tarafından karara bağlanır (Arat, 2009: 33). Kısa yargılama, özel olarak veya mahkemece gerçekleştirilen bir yöntemdir. Tarafların özgür iradeleriyle başvurabilecekleri yöntem, mahkemelerin yapmış olduğu yargılama faaliyetleriyle benzerlik göstermesine karşın, yargılamaya nazaran daha az şekli unsura sahiptir (Hepaksaz vd., 2017: 766). Taraflara, uyuşmazlık çözüm sürecinde güçlü ve zayıf yönlerinin gösterilmesiyle, her iki tarafı da kazandıran bir sonuca, kısa sürede ulaşılması amaçlanmaktadır (Ceylan, 2009: 309).

### **6.2.4. Arabuluculuk-Tahkim**

Arabuluculuk-tahkim uygulaması, uyuşmazlıkların arabuluculukla çözülemediği hallerde söz konusu uyuşmazlığın çözümü için tahkim yolunun devreye girdiği ve arabulucunun hakem görevini üstlenerek uyuşmazlık çözüm sürecini yürütmekte olduğu alternatif bir çözüm yoludur (Özbek, 2017: 18). Arabuluculuk ve tahkim yöntemlerinin bir arada toplanmış halini ifade eden arabuluculuk-tahkim yönteminde taraflar, sözleşme için anlaşmaktadırlar. Bu nedenle, arabuluculuk-tahkim yönteminin ön koşulu, tarafların arabuluculuk-tahkim sürecini başlatmalarını ön gören anlaşmadır (Goel, 2015: 5).

## **6.3.Vergi Güvenlik Önlemlerinin Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri Açısından Değerlendirmesi**

Vergi güvenliği, mükellef ve vergi idaresinin vergilendirme sürecine girerken öngördükleri hukuki düzenlemelerin sonuçlarının, vergilendirme sürecinin sonunda da geçerli olmasını sağlayan hakların bütünüdür ve vergi güvenliğinin mükellef ve devlet açısından olmak üzere, iki boyutu bulunmaktadır.

Mükellefler ve devletler açısından incelenen vergi güvenlik olgusunun mükellefler nezdinde ilk boyutu, seçmen çoğunluğunun vergi mükellefi olmamasıdır. Bu durumun yanı sıra vergileme karşısında yükümlülerin tutumlarının göz ardı edilmesi (Çiçek, 2006: 59),

mükelleflerin vergi hakkındaki düşünce ve algıları da vergi güvenliğinin mükellefler açısından boyutlarını oluşturmaktadır.

Vergi güvenliğinin mükellefler açısından bir diğer boyutu da vergi mevzuatının açık ve anlaşılır olması, mevzuatın sürekli değişmemesi ve orta ve uzun vadeli planların uygulanmaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi sisteminin mükellefler tarafından kolayca anlaşılmadığı, mevzuatın sık sık değiştiği bir ortamda vergi sistemi olumsuz etkilenmektedir. Diğer taraftan belirsizliğin hakim olduğu bir ortamda mükelleflerin geleceğe yönelik planlar da yapmaları mümkün olmamaktadır. Ayrıca istikrarın olmadığı bir vergi ortamında net olmayan ifadeler uyuşmazlıklara da yol açmaktadır.

Vergi güvenliğinin devletler açısından boyutu incelendiğinde ise, vergi idaresinin mükellefe bakış açısının ön plana çıktığı görülmektedir. Vergi verilmez alınır düşüncesinden hareket eden ve kamu gücüyle donatılan idarenin mükellefe vergi kaçıran potansiyel suçlu gibi bakması, mükelleflerin vergiye karşı bakış açılarını olumsuz etkilemektedir.

Ülkelerin vergi mevzuatları sosyo-ekonomik koşullara göre değişen ve şekillenen bir yapıya sahiptir. Bir vergi sisteminin etkinliği de söz konusu sosyo- ekonomik koşullara bağlıdır. Ancak vergi güvenlik önlemleri vergilemede etkinliğin sağlanmasından ziyade vergi tahsilat miktarının artırılması amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

Vergileme alanında ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümüne yardımcı olabilecek etkin çözümler gerekmektedir. Devletler açısından, vergi oranlarının artırılması, mükellefe baskı uygulamak, mükellefin psikolojisine önem vermeden vergi tahsil etmek gibi uygulamalar kısa dönemde vergi gelirlerini artırsa da güvenli vergilemenin sağlanması için uygulanabilecek yöntemler değildir.

Vergi olgusunun tek taraflı olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, vergileme sürecinin tamamen mükellef lehine bırakılması da istenen bir durum değildir. Ancak, devletlerin egemenlik hakkında dayanarak mükellefler üzerinde baskı kurarak, mükelleflere ceza vermesinin de vergi güvenliğini zedelediği yadsınamaz bir gerçektir. Bu bağlamda devletler öncelikle gereken tedbirleri alarak, mükellefleri cezadan korumalı, en son aşamada yaptırım uygulamalıdır.

Alternatif çözüm yöntemlerinde, yöntemin serbestçe belirlenebilmesi, gönüllülük ve işbirliği esasının hâkim olması nedeniyle her iki tarafın da kazanmasına sebep olan bir süreç işler. Güven esasına dayalı uyuşmazlık çözümü olan ADR’de gizlilik sayesinde taraflar belge ve delillerini daha rahat şekilde sunarlar. Taraflar arası ilişkinin gözetildiği ADR’de bireylerin sonuna daha hızlı ulaşmaları da mümkün olabilmektedir. Ayrıca tarafların yaratıcı çözümlere ulaşmada ve menfaatleri ölçüsünde kazanmasına da yardımcı rol oynamaktadır (Keleş, 2020: s 54).

Vergilerin temel finansman kaynağı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, süratle tahsili istenen bir durumdur. Bu alanda yaşanan uyuşmazlıkların en kısa sürede çözülmesi devlet açısından oldukça faydalı olacaktır. Ancak devlet, vergi alacağını en kısa sürede tahsil ederken; mükelleflerin haklarını korumayı ihmal etmemelidir. Mükellefleri korkutmamalı, mükelleflerin vergi vermekten soğumadan hareket etmelerini sağlamalı ve onları vergiye uyumlu olmaları konusunda teşvik etmelidir (Keleş, 2020: 139). Böylece mükelleflerin vergiye gönüllü uyumu sonucu vergi güvenliği de sağlanmış olacaktır.

## **SONUÇ**

Vergi güvenliği, mükellef ve vergi idaresinin vergilendirme sürecine girerken öngördükleri hukuki düzenlemelerin sonuçlarının, vergilendirme sürecinin sonunda da geçerli olmasını sağlayan hakların bütünüdür. Vergi güvenliği, hukuki oluşumlardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, vergi güvenliği, hukuki güvenliğin vergi hukukunda ortaya çıkış biçimi olarak ortaya çıkmış bir kavramdır. Vergi güvenliğinin çeşitli unsurların odak noktasını oluşturduğu düşünüldüğünde, ortaya çıkmasının ve sona ermesinin, oluşumunu ve vergi idaresi uygulamalarını düzenleyen yasal hükümlere bağlı olduğunu ve toplumu şekillendiren organizasyon biçimi olduğu görülmektedir. Vergi güvenliği aynı zamanda demokrasi, insan hakları ve kamu düzeni ve ahlakı ile ilgili bir kavramdır.

Doktrinde yer alan vergi güvenlik önlemleri, asgari vergi, emsal kira bedeli, KEYKK, örtülü sermaye, transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımı olarak yer almaktadır. Bahsi geçen yöntemlerin amacı verginin süratle tahsili olup vergilemede etkinlik amacı ikinci plana atılmaktadır.

Vergilemede etkinliğin sağlanması için, vergi kanunları basit, açık, anlaşılır ve günümüzün ihtiyaçlarına cevap veren; daha anlaşılır, net, kolay uyulabilecek bir yapıya

kavuşturulmalıdır. Ayrıca ekonomik boyutu olan diğer mevzuat ve kanunların da vergi güvenliğine ilişkin düzenlemelere uyumlu ve vergi güvenlik uygulamalarını destekleyici olmaları sağlanmalıdır.

Verginin zorunlu olarak ve karşılıksız tahsil edilebilir nitelikte olması, bu ilişkiye dâhil olan mükelleflerin güvenliğini de gerektirmektedir. Vergi güvenliği kavramına bu açıdan bakıldığında, vergi yükümlülüklerinin gereği gibi yerine getirilmesinin yanı sıra düzenlemelere de uyulması gerekmektedir. Ayrıca vergi işlerinin diğer tarafını oluşturan mükelleflerin güvenliğini sağlamaya yönelik düzenlemeleri de içermektedir.

Vergisel konularda yapılan düzenleme ve değerlendirmelerin sadece mali ve hukuki boyutunun incelenmesi yeterli değildir. Belirlenen amaçlara ulaşılması ve etkinliğin sağlanması için yükümlü psikolojisinin de iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Toplum psikolojisi ve bilişsel psikoloji açısından ele alınarak oluşturulan vergi sistemi, maliye politikasını amaçlarına ulaştıracağı gibi aynı zamanda mükellef-idare işbirliğini de sağlayacaktır. Bu nedenle vergi güvenlik yöntemlerinin alternatif çözüm yöntemleriyle birlikte kullanılması, vergi etiği, vergi ahlakı, vergi zihniyeti, kültür vb. faktörler çerçevesinde vergiye gönüllü uyumun incelenmesi yüksek bir vergi güvenliğinin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

## **EXTENDED SUMMARY**

Tax security refers to the measures put in place to safeguard taxpayer information, prevent fraud, and ensure the integrity of the tax system. Overall, tax security is essential for maintaining the trust and confidence of taxpayers in the integrity of the tax system. By implementing robust security measures and promoting awareness among taxpayers, governments can effectively protect sensitive financial information and prevent fraudulent activities, thereby ensuring the fair and equitable administration of taxes.

Applying Alternative Dispute Resolution (ADR) methods in tax security measures is crucial for several reasons. Tax disputes can be complex and time-consuming, often resulting in strained relationships between taxpayers and tax authorities. ADR offers a more efficient and amicable way to resolve these disputes, promoting transparency, fairness, and compliance with tax laws.

Traditional litigation can be expensive for both taxpayers and tax authorities, consuming resources in legal fees and court expenses. ADR methods such as mediation or arbitration often result in quicker resolutions, saving time and money for all parties involved.

Tax disputes can strain the relationship between taxpayers and tax authorities. ADR provides a less adversarial environment for resolving disputes, helping to preserve relationships and promote cooperation between the parties. This is especially important for businesses, where maintaining a positive relationship with tax authorities is essential for ongoing compliance.

ADR methods allow for more flexibility and customization in resolving tax disputes. Parties can tailor the process to suit their specific needs and concerns, leading to more satisfactory outcomes for all involved.

ADR proceedings often offer greater confidentiality compared to traditional litigation. This can be advantageous for both taxpayers and tax authorities, allowing them to discuss sensitive financial and legal matters without the fear of public exposure.

Tax disputes can drag on for years in the court system, causing uncertainty and frustration for taxpayers. ADR methods typically result in faster resolutions, providing certainty and closure to the parties involved.

ADR often allows parties to select neutral third-party experts with specialized knowledge in tax law and accounting. These experts can help facilitate constructive dialogue and assist in finding creative solutions to complex tax issues.

By offering taxpayers a fair and efficient process for resolving disputes, ADR can help foster trust in the tax system and promote voluntary compliance. When taxpayers feel that their concerns are being heard and addressed in a timely manner, they are more likely to comply with tax laws voluntarily.

The importance of applying ADR methods in tax security measures cannot be overstated. By offering a cost-effective, flexible, and collaborative approach to resolving disputes, ADR promotes fairness, tax security, transparency, and trust in the tax system, benefiting both taxpayers and tax authorities alike.

The relationship between tax security measures and Alternative Dispute Resolution (ADR) methods is intricate and multifaceted, playing a crucial role in promoting compliance,

transparency, and fairness within the tax system. Tax security measures encompass a wide range of strategies aimed at safeguarding taxpayer information, preventing fraud, and ensuring the integrity of the tax collection process.

In summary, the relationship between tax security measures and alternative dispute resolution methods is symbiotic, with each playing a vital role in promoting compliance, transparency, and fairness within the tax system. By working together, these complementary strategies help safeguard taxpayer information, resolve disputes efficiently, and maintain trust and confidence in the integrity of the tax system.

### KAYNAKÇA

- Akata, D. (2021). Vergi güvenlik önlemleri kapsamında kripto paralar ve yüksek frekanslı ticaretin değerlendirilmesi. *Doktora Tezi*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktan, C. C. (2017). Anayasal iktisat ve vergilemede hukuki güvenlik ilkesi. *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 101-116.
- Arat N. (2009). *Türk idare hukukunda alternatif uyuşmazlık çözüm yolları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, M. (1994). Türkiye'de vergi kaçakçılığının önlenmesinde vergi güvenlik önlemlerinin etkinliği. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beşel, F., & Gürdal, T. (2017). Almanya ve fransa'da vergi denetimi . *International Congress on Political, Economic and Social Studies*, 190-200.
- Ceylan, Ş. Ş. (2009). *Geleneksel toplumdaki modern topluma alternatif uyuşmazlık çözümü*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Çavdar, F. (2019). Türkiye ve amerika birleşik devletleri'ndeki vergi denetimi uygulamalarının karşılaştırılması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 127-140.
- Çavuş, A. (2006). Vergi idaresinin yükümlüyü denetim yolları. *Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiçek, H. (2006). Psikolojik ve sosyal yönden yükümlülerin vergiye karşı tutum ve tepkileri (istanbul ili anket çalışması). *SMMMO Yayınları (e-kitap)*.

- Çiftçi, T. E., & Bakırtaş, D. (2017). Vergi güvenlik önlemleri açısından emlak vergisinin değerlendirilmesi. *Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu* (S. 129-137). Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi.
- Demian&Company. (2020). *What is the alternative minimum tax and should it be eliminated?* <https://taxprocpa.com/blog/what-is-alternative-minimum-tax-should-it-be-eliminated/> adresinden alındı
- Ercan, T. (2020). Kontrol edilen yabancı kurum kazancı ve uluslararası bilgi değişiminin önemi. *International Journal of Public Finance*, 167-192.
- Erdem, T. (2012). *Vergi hukukunda uyumsuzlukların idari aşamada çözümü ve alternatif çözüm yolları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Findlaw. (2021). *What Is the Alternative Minimum Tax?* <https://www.findlaw.com/tax/federal-taxes/what-is-the-alternative-minimum-tax-.html> adresinden alındı
- Foundation, T. (2022). <https://taxfoundation.org/tax-basics/alternative-minimum-tax-amt/> adresinden alındı
- Gencel, U., & Kuru, E. (2012). vergi kültürü ve vergi politikaları: etkileşimi: türkiye değerlendirmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 29-60.
- Gerçek, A. (2010). Vergi hukuku alanındaki takdir yetkisinin kullanılmasında idarenin ve memurun sorumluluğu. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-28.
- Gerçek, A., & Bakar, F. (2017). Vergilemede kanunilik ilkesi açısından anayasa'nın 73/4. maddesi ile bakanlar kuruluna yetki verilmesinin değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 7-26.
- Group, T. (2021). *VAT in France*. <https://www.tmf-group.com/en/services/companies/accounting-tax/vat/country-profile/france/> adresinden alındı
- Hepaksaz, E. ve Avcı, O. (2018). Vergi uyumsuzluklarında alternatif çözüm yolları ( izaha davet müessesesi ve mükellef hakları bağlamında değerlendirmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 759-772.
- Kalabalık, H. (1997). İdare hukukunda takdir yetkisi kavramı ve benzer kurumlarla karşılaştırılması. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 205-232.
- Kanmaz, G. S. (2018). Vergi güvenliği ve türkiye için uygulama önerileri. *Doktora Tezi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kara, D., & Can, A. V. (2017). Transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımında ilişkili kişi kavramının 6728 sayılı kanun kapsamında değerlendirilmesi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 13-33.
- Keleş, D. (2020). Alternatif çözüm yöntemleri ve vergi uyumsuzluklarında uygulanabilirliği . *Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OECD. (2017). *Oecd Articles Of The Model Convention With Respect To Taxes On Income And On Capital*.
- Öncel, Y. (2001). *Gelir vergisinin vergi güvenliği açısından değerlendirilmesi*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Seri No:39.
- Özbek, M.S. (2016). *Alternatif uyumsuzluk çözümü*. Ankara: Yetkin Yayınları
- Özbek, M. S. (2017). Arabuluculuk ile tahkim yöntemlerinin kesişme bölgesi: arabuluculuk-tahkim. *Yargıtay Dergisi*, 15-106.
- Sezgin, B. (2011). *Son gelişmeler ışığında emsal kira bedeli esası*. <https://archive.ismmmo.org.tr/docs/malicozum/103malicozum/16%20b%C3%BClent%20sezgin.pdf> adresinden alındı
- Şanver, C., & Oktar, A. (2013). Gelir üzerinden alınan vergilerde vergi güvenlik önlemleri ve mükelleflerin ba-bs bildirimlerine bakışı araştırması. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1-23.
- Şenyüz, D. (1993). Vergilemede istikrar ilkesi ve türk vergi mevzuatı. *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 207-216.
- Tekin, A., & Avşar, G. C. (2020). Türkiye’de tarhiyat öncesi vergi güvenlik uygulamaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 32-48.
- Uyumaz, A. ve Erdoğan, K. (2016). Aile hukukundan doğan uyumsuzlukların alternatif çözüm yolları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 119-169.
- Yeniçeri, H. (2005). Türk vergi sisteminde vergi güvenlik önlemleri. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, N., & Yaman A. (2020). Vergi güvenlik önlemleri ve vergi planlamasının gelir üzerinden alınan vergiler açısından değerlendirilmesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 65-80.
- Yılmaz, Y. (2019). Alman vergi sistemi ve vergi denetimine genel bir bakış. *Vergi Raporu*, 11-27.



## **İNTERNET KAYNAęI**

Goel, S. (2015). "Med-Arb': A Novel ADR Approach". Eriřim Adresi: [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2800693](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2800693) , Eriřim Tarihi: 22.06.2022).

Tax Foundation. (2022). " International Tax Competitiveness Index 2022". Eriřim Adresi: <https://taxfoundation.org/research/all/global/2022-international-tax-competitiveness-index/> , (Eriřim Tarihi: 14.06.2022).

